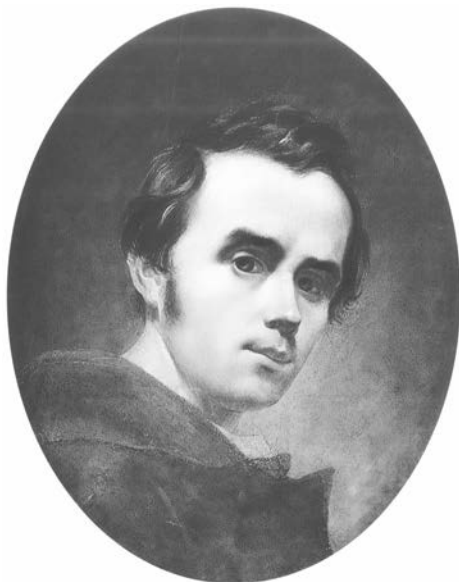

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського

До 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка

Не смійтеся, чужі люде!
Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

Тарас Шевченко

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M.S. Hrushevs'ky Institute of Ukrainian Archaeography
and Source Studies

THE KYIVAN ARCHAEOGRAPHIC COMMISSION

IN THE HISTORY OF UKRAINIAN NATIONAL RENAISSANCE

KYIV – 2015

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського

КИЇВСЬКА АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ

В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

КИЇВ – 2015

УДК 94(477.25):930.1(061.24)Шевченко
ББК 63.3(4Укр)
К38

Редакційна колегія:

д. іст. н. Г.В. Папакін (голова), к. іст. н. О.О. Маврін (заступник голови),
д. філол. н. Л.С. Генералюк, д. іст. н., проф. Я.С. Калакура,
д. іст. н., проф. Н.І. Миронець, д. іст. н., проф. О.М. Богдашина,
д. іст. н. О.О. Ковальчук, к. іст. н. Д.В. Бурім, к. іст. н. Ю.С. Горбач,
к. іст. н. Д.С. Гордієнко, к. іст. н. В.В. Корнієнко, З.П. Борисюк.

Рецензенти:

Піскун В.М. – д. іст. н., проф., завідувач Відділу джерел з
новітньої історії України Інституту української археографії та джерело-
знавства ім. М.С. Грушевського НАН України;

Усатенко Г.О. – к. філол. н., доцент кафедри історії української
літератури і шевченкознавства Інституту філології
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Упорядники: *Дмитро Гордієнко та Вячеслав Корнієнко*

ISBN 978-966-02-7529-4

К38

Київська археографічна комісія в історії українського національного відродження. Збірка наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка (м. Київ, 9 жовтня 2014 р.) / Від. ред. д. іст. наук Г. Папакін; упоряд. Д. Гордієнко та В. Корнієнко; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2015. – 268 с., іл.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
(протокол № 1 від 22 січня 2015 р.)

УДК 94(477.25):930.1(061.24)Шевченко
ББК 63.3(4Укр)
ISBN 978-966-02-7529-4

© Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Гру-
шевського НАН України, 2015
© Автори статей, 2015

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І КИЇВСЬКА АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ. ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Кожен значний ювілей, особливо ж такої видатної постаті як Тарас Григорович Шевченко, 200 років від дня народження якого відзначалося 2014 р. і якого українське діаспорне шевченкознавство по праву визначило як Творця Української Нації, змушує по-новому оглядатись на пройдений шлях, по-новому оцінювати здобутки і втрати української науки та культури. Можна зі впевненістю стверджувати, що “гуманітарна катастрофа”, про яку так часто останнім часом ідеться в українських ЗМІ, не в останню чергу стала через викривлений образ минулого. І досі на український інформаційний простір визначальний вплив справляють старі стереотипи, визначені ще царською, згодом радянською, нині російською культурною парадигмою.

Можливо, саме тому постать Тараса Шевченка традиційно відноситься дослідниками насамперед до сфери української літератури, рідше – образотворчого мистецтва, і лише останнім часом з’явився цілісний погляд на Українського Генія. Однак уже В. Горський наголошував, що поза самим Шевченком неможливий філософський аналіз його текстів. Цю тезу можна поширити на всю його спадщину, враховуючи й самі Шевченкознавчі праці різного жанру.

У формуванні української соціогуманітаристики першорядне значення відіграла Тимчасова комісія для розбору давніх актів при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторі, більше відома в науці як Київська археографічна комісія, що з другої половини ХІХ ст. стала найавторитетнішою науковою установою в Україні. Попри те, що Київська археографічна комісія утворювалась як офіційний орган, покликаний проводити урядову політику суцільної русифікації “Південно-західного краю”, вона відіграла видатну роль в історії українського національного відродження.

Власне з публікацій Київської археографічної комісії можна виводити початок української наукової історіографії в сучасному розумінні, до того ж не лише власне археографії, а й джерелознавства загалом, всього кола спеціальних історичних дисциплін, як то топоніміки, картографії, археології тощо. Здобутком комісії була зібрана нею колекція давніх пам’яток, що заклали основу першого в Україні історичного архіву – Київського центрального архіву давніх актів, який, своєю чергою, став осердям відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України м. Києва.

Прикметно, що з Комісією активно співпрацювали чільні діячі Кирило-Методіївського братства, насамперед Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров та М. Гулак. Уже цей факт дає підстави з повним правом відносити Тараса Шевченка до числа фундаторів української археографії в її широкому розумінні. Адже в дорослому віці, у вільному стані, Шевченко з Україною формально був пов'язаний лише двома періодами життя: до заслання 1843–1847 та короткою подорожжю Україною 1859 р. Перший період з них відзначений співробітництвом у Київській археографічній комісії. У творчому плані його можна вважати одним з найбільш плідних відтинків у житті Великого Кобзаря. Саме в цей час до нього приходить як всенародне визнання й слава, так і усвідомлення власної постаті в українському національному русі.

Також важливо згадати, що Кирило-Методіївське братство потрібно розглядати в нерозривному зв'язку з рухом “Молодої Європи”, а цей факт вписує Шевченка й Україну в загальноєвропейський контекст.

Можливо, не в останню чергу саме завдяки постаті Тараса Шевченка Київська археографічна комісія стала тією “кузнею”, з якої вийшла ціла плеяда діячів української культури й науки середини та другої половини XIX ст. Провал “общерусского” ідеологічного проекту в Києві стався насамперед через відповідну позицію київських науковців. І в подальшому саме українські археографічні інституції стануть флагманами української соціогуманітаристики. Саме вони першими відчуватимуть смертельний тиск репресивної машини окупаційних режимів в Україні. Не забуваймо, що когорту постраждалих від такої машини відкрив Тарас Шевченко ще 1847 р.

Таким чином, зберігаючи і розвиваючи кращі традиції української археографії, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України у своїй діяльності, попри всі складності біжучого моменту, не міг оминати славетний ювілей Великого Кобзаря. Йому присвятили Всеукраїнську наукову конференцію, що відбулася в стінах Інституту 9 жовтня 2014 р. Її матеріали складають шану від науковців – авторів збірки великому українському генію Тарасові Шевченку, слово якого і досі непохитно стоїть на сторожі України.

ДОЛЯ РОСІЙСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ В УКРАЇНІ (до постановки проблеми на прикладі ХІХ ст.)

200-річний ювілей Тараса Шевченка як працівника Київської археографічної комісії та минулорічний 170-річний ювілей самої комісії надає чудовий привід порушити питання про російську та українську археографію, мету створення мережі імперських археографічних комісій на західних та південних кордонах Російської імперії, процес утілення таких завдань у науковій діяльності КАК, роль і місце українських археографів у політиці ідеологічного закорінення імперської ідеї тощо.

Але перш ніж почати таку розмову, згадаймо події 20-річної давнини, ювілейну конференцію у Седневі й ту запеклу дискусію, яка точилася навколо історичної спадщини КАК. Основними диспутантами була Патриція К. Грімстед, яка вела мову про її імперську складову, та О. Журба, який наголошував на вагомості доробку українських археографів з уведення до наукового обігу документів української історії¹. Звичайно ж, цим не була і не могла бути поставленою остання крапка в обговоренні окресленої проблеми.

На мій сьогоднішній погляд (я також брав участь у дискусії, намагаючись окреслити роль спадщини КАК у діяльності АК ЦАУ), обговорення такої контрверсійної проблеми впирається у засадничі терміни та поняття, їх розуміння й інтерпретації.

Археографія, тобто окрема наука з числа спеціальних історичних дисциплін, що займається комплексом проблем, пов'язаних з пошуком, описуванням та публікацією писемних історичних джерел, має свою тривалу історію. Варто згадати, що вперше термін “archaeography” вжив французький лікар та археолог-аматор Якоб Спон (Jacob Spon – Jacobi Sponii) у латиномовній праці про свої подорожі Грецією та Малою Азією “Miscellanea eruditae antiquitatis” (1685). Цей термін був штучно сконструйований автором з двох грецьких слів (*αρχαῖς* – *давній, первісний* та *γράφω* – *пишу*), і мав би означати “описування старожитностей”. Проте Спон уживав новостворене словосполучення для визначення того напряму наук, завданням якого є розповідь про всі “залишки минувшини”

¹ Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.), К. 1997, 426 с.

(рухомі та нерухомі). Така традиція називати “археографією” науку про “пояснення пам’яток або старожитностей”, що дуже близька до археології, пам’яткознавства, історії архітектури, закоренилася у Франції. Згодом термін “археографія” в значенні “дослідження (описування) старожитностей” було вжито в опублікованому 1807 року російському перекладі праці відомого французького історика та археолога, хранителя кабінету рідкісних речей та медалей Національної бібліотеки Франції Обена Луї Міллена (1759–1818) “Руководство к познанию древностей”², здійсненому доктором філософії Н. Кошанським, майбутнім професором Царськосельського ліцею і вихователем А. Пушкіна. Сам Міллен під “археографією”, яку він практично не розрізняв від “археології”, розумів будь-яке “пояснення” всіх старожитностей, що мають матеріальний вимір, тобто залишав поза такою наукою лише обряди, побут та звичаї минулого. 1823 р. цей термін уперше був застосований молодим російським науковцем П. Строевим спеціально до писемних пам’яток російської історії (під час його відомого виступу в Імператорському товаристві історії та старожитностей російських з викладом програми збирання, описування та видання вітчизняних історичних пам’яток). Відтоді термін “археографія” в Росії зажив своїм самостійним життям, що все більше і більше розходилося з його французьким (європейським) прототипом. Наприкінці XIX – у XX ст. на теренах Російської імперії/СРСР археографія виділилася як наука, що займається питаннями публікації письмових історичних джерел та/або їх пошуком й описуванням. За російською традицією – це “вузьке” та “широке” розуміння археографії.

З названих причин археографію в ранзі окремої науки (хоча і несамоїсної, допоміжної, або ж спеціальної) можна вважати за своїм походженням російською (радянською). Західна традиція не знала її, і досі не визнає за нею такого статусу. Нагадаємо, що навіть останнє видання Вебстерівського словника англійської мови подає таке: “*Archaeography – A description of, or a treatise on, antiquity or antiquities*”³. Як бачимо, едичійний компонент повністю відсутній, і таке визначення практично повторює Мілленівське трактування змісту науки. Для позначення сфери наукових досліджень, аналогічних російській археографії, там плідно користуються такими поняттями, як “публікація історичних джерел” (*edition of records, édition des documents, Quellenausgabe, wydawanie tekstów*

² Millin Aubin Louis, *Introduction à l'étude des monuments antiques*; Руководство к познанию древностей, Миллина (перев. с франц.), Москва 1807.

³ Описання, або наука про старожитність чи старожитності.

etc), “описування архівних документів” тощо. Світова наукова спільнота у 1970-х – на початку 1990-х років створила в результаті багаторічних дискусій відповідні настанови у цій царині – “Міжнародні правила видання середньовічних документів, писаних латиною”; “Міжнародні правила видання листів та кореспонденції”, “Міжнародні правила видання фінансової, адміністративної та домініальної документації”, Правила архівного описування (RAD); Міжнародний стандарт архівного описування ISAD(G) та ін. Натомість радянська система історичного наукознавства, успадкувавши здобутки російської археографії, що від часу виникнення знаходилася на службі імперської політики (вислів відомої американської дослідниці Патриції К. Грімстед щодо стрижня діяльності Київської археографічної комісії⁴), поставила питання “правильної публікації потрібних джерел”, і досить активно розвивала цей напрямок. Недарма одним з провідних археографів-теоретиків радянської доби вважається Сигізмунд Валк, головний публікатор творів В. Леніна.

Але парадокс полягає в тому, що європейська (українська в тому числі) традиція відбору, описування та друкування історичних джерел з науковою, практичною чи політичною метою є значно старшою за російську. Західна Європа розпочала досліджувати і публікувати античні та ранньосередньовічні рукописні пам’ятки фактично з приходом ери книгодрукування, інакше “епохи Гуттенберга” (XV ст.). Найбільше у розвитку теоретичних засад публікації історичних пам’яток у XVII ст. прислужилися французькі мавристи (ченці-бенедиктинці, члени вченої конгрегації, названої на честь Марка, одного з учнів св. Бенедикта). Вони приділяли основну увагу мовознавчому та палеографічному дослідженню пам’яток патристики (сукупності вчень богословів – “Отців Церкви” I–V ст. по Р. Х.), критичному звірянню різних текстів та редакцій у хронологічній послідовності, створенню системи довідково-пошукового апарату і коментарів. Ними здійснена підготовка до друку більше 40 томів цінних пам’яток церковної та регіональної історії, які досі залишаються доскональними зразками наукової публікації історичних рукописів.

В Україні перші видання історичних джерел датуються XVI ст., коли розпочалося друкування збірок церковних документів часів запровадження

⁴ Див.: P.K. Grimsted, *Archeography in the Service of Imperial Policy: The Foundation of the Kiev Archeographic Commission and the Kiev Central Archive of the Early Record Books*, Harvard Ukrainian Studies 17, № 1–2 (1993) 27–42; укр. варіант: Патриція К. Грімстед, *Археографія на службі імперської політики: Київська археографічна комісія та утворення Київського центрального архіву давніх актів*, Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.), К. 1997, с. 11–34.

Унії католицької та православної конфесій. У XVII ст. поширення набула оперативно-пропагандистська публікація світських правових та міжнародно-правових пам'яток. Першими археографічними публікаціями в Україні можуть вважатися такі видання документів: 1584, Острозька друкарня: добірка з 12-ти листів константинопольського патріарха Єремії; 1593, Друк. Львів. братства: полемічне послання александрійського патріарха Мелетія Пігаса, написане у 80-х роках XVI ст.; 1598, Острозька друкарня: “Книжиця” – сім листів Мелетія Пігаса 1593–1597 рр., лист кн. Костянтина Острозького 1595 р. та лист Івана Вишенського; 1605 Дерманська друкарня: Лист Мелетія Пігаса до Іпатія Потія 1599 р. з Єгипту у перекладі на укр. літературну мову Івана Борецького; 1605 Друкарня Мамоничів, Вільно: грамота київського митрополита Мисаїла 1476 р. до папи римського Сікста IV (публікацію здійснено з примітками Іпатія Потія археографічного характеру про ймовірні помилки в тексті); бл. 1614 р., друкарня Львівського братства: Текст ухвали Віленського собору 1519 р.; 2 пол. 1660 р., Друкарня Києво-Печерської Лаври – перша публікація світських документів: статей Богдана Хмельницького 1654, Переяславських статей 1659, текст присяги Юрія Хмельницького. Незважаючи на суто ідеологічні чинники, що спричинили появу перших українських публікацій історичних пам'яток, вони були підготовлені сумлінно, і досі використовуються вченими як цінне археографічне джерело⁵. Проте наукового усвідомлення цього практичного явища тоді вочевидь не відбулося.

У XVIII ст. у зв'язку з усе більшим політичним та ідеологічним тиском північно-східного сусіда Україна втрачала контроль над книгодрукуванням. Історичні джерела вітчизняного походження практично зникли з репертуару видань. Можна назвати хіба компіляцію В. Рубана “Краткая летопись Малой России”, опубліковану, втім, уже в Санкт-Петербурзі 1777 р.⁶ Але вона не мала суттєвого археографічного значення, адже не відтворювала текст якоїсь конкретної історичної пам'ятки.

Натомість традиція переписування і розповсюдження рукописних історичних джерел, насамперед козацьких літописів, публіцистичних творів

⁵ Див.: Я.С. Ісаєвич, *Українська археографія в XVII–XVIII ст.*, Історичні джерела та їх використання, вип. 1, К., 1964, с. 176–182; Я.С. Ісаєвич, *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*, Л. 2002, 519 с.

⁶ В.Г. Рубан, *Краткая летопись Малой России с 1506–1776 год, с изъяснением настоящего образа тамошняго правления, и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов, також землеописания, с показанием городов, рек, монастырей, церквей, числа людей, известий о почтах и других нужных сведений*, Санкт-Петербург 1777, 242 с.

патріотичного спрямування та правових актів, пов'язана із заборонаю українського книгодрукування, збереглася у нас ще й на початку XIX ст. І таким чином, мабуть, варто говорити про абсолютно недосліджений феномен існування “рукописної археографії” в Україні у XVIII – першій половині XIX ст.

У Росії планомірна публікація офіційних джерел розпочалася лише XVIII ст, з початком її позірної європеїзації, а наукове видання історичних пам'яток – узагалі наприкінці згаданого століття⁷. З XIX ст. у силу відомих політичних причин у річище російської археографії потрапила й українська, яка змогла лише частково зберегти власні попередні здобутки. Таким чином, розвиток науки і практики публікації й описування історичних джерел на теренах Російської імперії, згодом СРСР, потім усього “соціалістичного табору” визначався археографічною думкою Москви і Санкт-Петербурга (Ленінграда). Прийнятною точкою зору стало вести історію російської археографії від створення Імператорської (Петербурзької) археографічної комісії (1834), литовсько-білоруської – Віленської (1864); української – від Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському, подільському та волинському генерал-губернаторові (Київської археографічної комісії, 1843).

Треба мати на увазі, що всі згадані комісії були державними науковими інституціями, що діяли під патронатом і на виконання завдань, поставлених відповідними імперськими адміністраторами. Стосовно Київської археографічної комісії взагалі можна сказати, що перші роки вона діяла під безпосереднім контролем київського, подільського і волинського генерал-губернатора Д. Бібікова, який *de facto* її очолив. Суть таких завдань полягала в пошуку та оприлюдненні виключно тих історичних джерел, які доводили історичні корені та закономірність російського панування в Україні, Білорусі, Литві, первісну (исконную) “російськість” цих земель. Д. Бібіков писав міністру внутрішніх справ щодо основного завдання археографічної комісії під своїм керівництвом: “В управляемых мною губерниях в архивах присутственных мест и монастырей есть много актов, заслуживающих особое внимание по многим отношениям, преимущественно по той русской самобытности, которая так значительно проявилась в прежнее время в Юго-Западном крае”⁸.

⁷ Див.: В.П. Козлов, *Российская археография конца XVIII – первой четверти XIX века*, Москва 1999, 416 с.

⁸ Цит. за: О.І. Журба, *Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності*, К. 1993, с. 38.

Але чи було можливим досягти такої мети, зважаючи на те, що вона суперечила історичним фактам? Якщо ж мета лежала поза межами науки, то чи можна звинувачувати провідних українських археографів середини XIX – початку XX ст. (Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, Митрофана Довнар-Запольського, Миколу Іванишева, Володимира Іконникова, Івана Каманіна, Олександра Лазаревського, Ореста Левицького, Віктора Романовського та ін.), які були співробітниками або ж брали участь у виданнях цієї комісії, у виконанні імперського завдання?

Сучасний дослідник КАК О. Журба ще в передмові до монографії 1993 р. визначив своє ставлення до них таким чином. Відзначивши роль археографічних комісій у розгортанні “процесів формування національної свідомості, правдивої історичної освіти всупереч офіційним історіографічним основам”, він підкреслив: “Водночас діячі комісії як офіційної установи при місцевій царській адміністрації працювали під пильним наглядом влади, йшли з нею на певні компроміси, зважаючи на складні соціальні та національні відносини, що склалися на Україні”⁹.

Мета царської адміністрації, далека від науки, полягала у створенні “міцного історичного фундаменту” під свою владу. Провідниками такої політики стали керівники КАК. На цю посаду в XIX ст. призначалися кар’єрні бюрократи (правитель канцелярії генерал-губернатора М. Писарев у 1845–1848, попечителі Київського навчального округу М. Юзефович у 1857–1889, В. Вельямінов-Зернов у 1889–1904), а перші два роки існування археографічної комісії нею взагалі керував особисто генерал-губернатор Д. Бібіков. Вони здійснювали справжній політико-ідеологічний тиск на науковців, визначали напрямки досліджень, формували кадрову політику. Характерним прикладом таких дій є “Донос М.В. Юзефовича на В.Б. Антоновича” від 16 вересня 1882 р. Цей донос спричинив звільнення вченого з посади головного редактора видань КАК, яку він обіймав майже 20 років (1863–1882). Показово, що 70-ті – 80-ті роки XIX ст., період контрреформ та поглиблення реакції в Російській імперії, були пов’язані з критичним зменшенням кількості видань, застоєм в археографічній діяльності.

Навпаки, науковці – історики та джерелознавці в Україні прагнули до організаційного об’єднання наукових сил, згуртування задля дослідження наявних архівних зібрань та критичної публікації віднайдених історичних пам’яток. Варто згадати про дві попередні спроби самоорганізації українських дослідників історичних джерел. 1835 р. за ініціативою М. Максимовича виник Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей,

⁹ О.І. Журба, *Оп. cit.*, с. 5–6.

що гуртував університетських учених та аматорів. Комітет спробував прилучитися до єдиної на той час археографічної комісії – Петербурзької, але там йому відмовили. Лише 1845 р. цей комітет увійшов до складу КАК і забезпечував археологічну складову її діяльності. 1841 р. той саме Максимович намагався створити Київське товариство історії та старожитностей і отримав відмову від тодішнього генерал-губернатора Д. Бібікова. Це засвідчує наявність незалежного від офіційної влади організаційного руху науковців до згуртування.

Київська археографічна комісія надала організаційну форму для такого згуртування, натомість науковці заплатили значною часткою свободи творчості, відчували жорсткий ідеологічний диктат імперської бюрократії.

Вона на свій розсуд здійснювала фінансування діяльності КАК, лише зрідка відпускаючи певні кошти на публікацію джерел. За констатацією О. Журби, комісія “залишалася одним з малозабезпечених археографічних закладів у країні”¹⁰.

Цікавим є сприйняття науковим складом КАК сутності археографії як науки. Воно однозначно було ближче до мілленівського, адже у її полі зору перебували всі старожитності Правобережної України, в тому числі археологічні пам’ятки, архітектурні об’єкти, народні традиції (фольклор та етнографічна матеріали). Саме до збирання й описування двох останніх груп джерел було залучено в 1845–1847 роках співробітника КАК “некласного художника” Тараса Шевченка.

Діяльність КАК у сфері формування наукових принципів археографії продемонструвала процес різновекторного руху – з одного боку, конституювання в процесі її діяльності близького до російського тлумачення поняття “археографія”, проте в найширшому розумінні – польова, евристична, камеральна, едиційна. Задля об’єктивності слід зазначити наявність політичної заангажованості (головно антипольську спрямованість) деяких видань. З другого – відбулося формування всередині російської науки археографії власного українського археографічного продукту. Склалися свої традиції описування і публікації джерел, які багато у чому відрізнялися від російських. Саме КАК уперше в Російській імперії опрацювала методологію й методику і започаткувала видання актових книг судово-адміністративних установ Великого князівства Литовського та Речі Посполитої; запровадила практику публікації писемних джерел разом із зображеннями археологічних та архітектурних

¹⁰ О.І. Журба, *Ор. cit.*, с. 86.

пам'яток; намагалася дотримуватися норм паралельного друку іншомовних оригіналів та перекладів, сформулювала принципи здійснення серійних тематичних документальних видань тощо і, зрештою, розробила методику відтворення друком українських джерел.

Науковий доробок КАК склали високонаукові археографічні публікації, що на багато років і навіть століть пережили свій час. Це значна тематична серія “Архив Юго-Западной России” (37 випусків), 4 томи “Памятников, издаваемых Временною комиссиею для разбора давних актов, высочайше учрежденною при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе”, окремі пам'ятки літератури, права, церковної історії, “козацькі” літописи, матеріали до картографії, палеографічні збірники тощо. Таким науковим здобутком не можна нехтувати.

Отже, маємо говорити про те, що українська археографія у XIX ст. вимушено ввійшла до російського імперського контексту цієї науки, спрямованої на доведення “российской самобытности”. Проте науковий та науково-організаційний доробок співробітників Київської археографічної комісії вийшов далеко за ці ідеологічно-політичні межі, став непересічним науковим явищем, заклав фундамент національних досягнень в евристичній, камеральній, едиційній археографії.

Він визначив і подальший напрямок розвитку української школи імперської/радянської археографії, що відрізнялася своєю самобутністю навіть у найтяжчі часи гоніння на все українське, привертала увагу до пам'яток української історії, культури, літератури, права.

Повертаючись до формулювання назви доповіді, маю констатувати таке. Російська археографія як імперська наука в політико-ідеологічному плані опанувала українські терени, запровадивши свою організаційну форму в вигляді Київської археографічної комісії. Проте вміст створеного на українських теренах археографічного продукту віддзеркалював українську наукову та джерельну спадщину, і по своїй суті може вважатися національним науковим надбанням. Тому російська археографія в Україні була лише імперським форматом розвитку власного українського наукового знання. Бюрократичне її регулювання, звичайно, вплинуло на археографічні студії в Україні, але повністю обмежити їх не спромоглося.

ШЕВЧЕНКО: ВІД МАЛЮВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ХРАМІВ ДО МИСЛЕФОРМИ УКРАЇНИ ЯК ХРАМУ

Образ храму в Шевченковій спадщині є семантичним ядром його картини світу. Художник епохи романтизму, що бачив світ, за К.-Д. Фрідріхом і К. Брюлловим, “очима духовними”, патріот, орієнтований на рекультуризацію українства, Шевченко в малярстві, поезії, прозі створив концепт-іконограму, що став етнокультурним кодом України. Храм, квінтесенція духовності народу, зримий образ віри й молитви, – це формула інтегрованості українців у ландшафт, у світ назагал. І якщо, згідно з теорією фрактальності, прийняти, що вся культура за принципом голографічного відображення рівна собі як цілому в найменших виявах, то специфічно трактований Шевченком образ храму, вповні представляє суть національної культури. Концепт храму як форми втілення значущих для людини істин, як центру, що акумулює верховне знання й тим кодує і змінює духовні структури людини, проходить червоною ниткою крізь усю творчість митця.

У першу поїздку Україною художника вразили Видубицький та Межигірський монастирі, засновані 988 року в перші часи християнства, та велична панорама Лаври з лівого берега. На малюнку 1843 р. “Київ з боку Дніпра” він змалював монументальні кручі над площиною ріки, що виростають-вибухають вгору, а верхівки храмів і Лаврська дзвіниця, що “коронують” ці пагорби, наче відриваються від горизонту ввись. Шевченко зробив два подібні ескізи, можливо, планував олійну роботу. Пізніше цю концепцію граду небесного інтерполював у слово в поемі “Варнак” (1847): “Дивлюся, / Мов **на небі** висить / Святий Київ наш великий. / Святим дивом сяють / Храми Божі”. І те, що чує Варнак: “Тихо задзвонили / У Києві, мов **на небі**”, – також є підтвердженням “небесної” версії міста, яку пропонує Шевченко вслід за витвореною старокиївськими книжниками формулою Києва як другого Єрусалима. Знесилений помстою гайдамака з думками про самогубство, доведений до межового відчаю, бачить осяйний небесний град і відмовляється від несправедного життя. Відтак іде в град Божий Київ, щоб просити в людей “суду людського” та отримати спокуюту.

Храм як символ неба на землі, має місію провідника вищого знання і призначений вносити гармонію у світ людських пристрастей, нейтралізувати зло. Будучи святим місцем, домом Бога, пише Еліаде,

кожен храм “знов і знов освячує світ... Яким би не був брудним світ, він постійно освячується святістю віктарів”¹. Українські храми, за Шевченком, є ознакою Божого граду, вони несуть, зберігають світло. Ніби виростає з кручі його Михайлівський храм Видубицького монастиря, рветься вгору, вивищується над Дніпром, над горизонтами (“Видубицький монастир”, 1844). Споруда храму так монолітно вписана в ландшафт, так органічно поєднана з урвищем і деревами, що є буквальною ілюстрацією думок “брахмана землі” Гердера. Устремління вгору художник підкреслював і через прийом панорамування, і за рахунок заниженої точки огляду. Митець мислив у просторових співвідношеннях, любив акцентувати символіку сакральної архітектури, т. зв. принцип вертикалі. Тому й зображував підкреслено високі – на пагорбах – Воздвиженський монастир і Успенський собор у Полтаві, Вознесенський собор у Переяславі, храми Почаєва, підхопивши таким чином ідею їх творців. Уведені зодчими у структуру мальовничого ландшафту, створені за його образом, українські храми, стверджує М. Попович, “задають ту вертикаль, що організовує весь навколишній ландшафт”, вони мовби “стягують до себе довкілля”². Помітні здалеку, вони орієнтують на себе кожного. В поемі “Сон (Гори мої високі)” поет окреслює високі кручі біля Трахтемирова, колишньої козацької столиці, де “на пригорі, ніби капличка, / Козацька церква невеличка / Стоїть з похилим хрестом...”, де з висоти він бачить “Україну і всю Гетьманщину кругом”.

Особлива його увага до храмів, найперше барокових, зумовлена самою ідеєю храму, що базується на протиставленні людиною світу Чужого світові Своєму як головній точці відліку в координатах людського життя (М. Еліаде). Світ Свій – центр, оточений далекими горизонтами, є основою, на якій нарощується життя. Тут реалізується можливість пізнання і самопізнання, тут сходинки вертикального росту свідомості, тут розміщена вісь світу, *imago mundi*.

Програми духовного буття спільноти – ось що акумулює Храм у світі Своєму. Єдність людей, що населяли Київ і прилегли до нього територію, яку автор “Слова про Ігорів похід” називав “світлою”/святою, протиставляючи світу варварів та Половецькому степу, тотожному “пільмі” – один із варіантів такої самоідентифікації. Оскільки храм позначає специфіку ментальності народу, то Шевченко розгортає цей образ у ракурсі формування “физиономии национальной” та розмежування світу Свого

¹ М. Еліаде, *Священное и мирское*, Пер. с франц. Н. Гарбовского, Москва 1994, с. 43.

² М. Попович, *Нарис історії культури України*, К. 1999, с. 263.

від світу Чужого через **візуальне** протиставлення явищ світу Чужого і світу Свого. Він малює храми, що зцілюють душу навіть варнака-розбійника, світлі київські гори, небесний Єрусалим – і тим позначає Світ Свій. А ось ландшафт світу Чужого в поемі “Сон”: “земля чорніє”, “Кругом бори та болота, / Туман, туман і пустота”. І панорама міста: “**У долині**, мов у ямі, / На багнищі город мріє; / Над ним хмарою чорніє / Туман тяжкий”. Петербург не просто у ямі й над ним чорний туман, він сприймається заплутаним лабіринтом у мороку: “В Петрополіським лабіринті / Блукали ми – і тьма, і тьма...”. Не випадково філософи ХХІ ст., зокрема Бернгард Вальденфельс, зійшлися на тому, що “розділення життєсвіту на рідний світ і чужий світ починається не з чужої мови, а з візуального контакту”³.

Гердер, формулюючи свою концепцію землі й народу, висловився про світ як живий храм, де Вічний розум записав думки й дії, свій власний образ і закликав людину, “смертний храм”, інтегруватися в гармонійний світ через повернення “до свого праобразу”⁴. Подібним чином розгортається і Шевченкова концепція храму: храм – це модель світобудови та підпорядкована їй система етнічних етико-релігійних установок. Це й символ української історії, адже він увібрав енергію його творців, подій, колізій, долі людських. Храми в Україні не раз руйнувалися, потерпали від пожеж, від чужинців-завойовників. Їх відновлювали, захищали, переінакшували. Ландшафт і людина у їхніх стосунках, народ і історія, людина і людина, людина і Бог – ось що втілює храм у поданні Шевченка. Його збірний образ храму унаочнює модель етнічного світу в реальних та метафізичних вимірах, втілює специфіку ментальності людей, що його творили чи реконструювали⁵.

На малюнку “Києво-Межигірський монастир” (1843) виразна концепція храму як символу духовного пориву вгору. З Альбому 1839–1843 рр. відомо, що Шевченко перебував у Межигір’ї разом із Пантелеймоном Кулішем та Олексієм Сенчилом-Стефановським 13 червня 1843 року. Тут він і Куліш записали декілька народних пісень – рукою Куліша

³ Б. Вальденфельс, *Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого*, Пер. з нім. В.І. Кебуладзе, К. 2004, с. 29.

⁴ Див.: Г. Блюменберг, *Світ як книга*, Пер. з нім., передм., комент. В. Єрмоленка, К. 2005, с. 117.

⁵ Це демонструє, зокрема, акварель “У Василівці” (1945). Один із найпоетичніших малюнків козацьких культових споруд, довкола яких змінюється сама структура простору. Візуальний варіант ієрофанії, малярська репрезентація основ народного світогляду, орієнтованого на проявлення священного в різних об’єктах реальності, не може не вражати. Шевченко зумів подати через галювину з дзвіницею ідею екзистенційного вибору індивіда в ім’я духовного оновлення. Власне, й храмову свідомість народу, який сприймав світ як Творіння.

Шевченко. Київ з-за Дніпра. Начерк, олівець, 1843

Т. Шевченко. Видубицький монастир у Києві. Офорт, 1844

Т. Шевченко. Воздвиженський монастир у Полтаві.
Сепія, акварель, туш, 1845

зафіксовані пісні про Палія, Бондаренка, Левченка. Під кожною поставлено дати, на кшталт “13 червня 1843. Межигір’я. На Дніпрі” або “1843, іюня 13, вночі на плиту (на плоту – Л.Г.), на Дніпре, против Межигорського монастиря”. Монастир цікавив Шевченка історією, що пов’язувала давньохристиянські часи з часами козацькими, адже він був одним із релігійних центрів козаччини, мав, як і Лавра, статус ставропігійного. З 60-х рр. XVII ст. він перетворився на військовий козацький шпиталь, де лікувалися чи доживали свій вік старі запорожці. Тут приймали постриг і герої-козаки: на старості літ відмолнювали в чернецтві загублені життя, за християнською традицією готувалися до життя вічного. У вірші “Чернець” (1847) Шевченко змалював картину проводів Семена Палія до монастиря в Межигір’ї.

Колоритні кадри чергуються в питомо шевченківській “кінематографічній” манері: “У Києві на Подолі / Козаки гуляють. / Як ту воду, цебром-відром / Вино розливають... / Кого ж то там з музикою / Люде обступили? / В червоних штанях аксамитних / Матнею улицю мете / Іде козак... / Старий ударив в закаблуки, / Аж встала курява! Отак! / Та ще й приспівує козак... / Аж до Межигорського Спаса / Потанцював сивий. / А за ним і товариство / І ввесь святий Київ”. Рухлива багатолюдна процесія запорозького товариства і киян, у центрі якої козак з його іскрометним

танцем, зупиняється аж біля стін монастиря. Тиша. Сцена прощання зі світським життям. Майстер візуалізації абстрактних ідей і явищ, поет подав унікальне зображення межі між світом профаним та сакральним: “Свята брама одчинилась, / Козака впустили, / І знов брама зачинилась, / Навік зачинилась”. Нема нікого: людина і брама. Безповоротний перехід, адже прийняття чернецтва прирівнювалося до другого народження, духовного.

У фіналі це зовсім інша людина: “Іде чернець у Вишгород / На Київ дивитись, / Та посидить на пригорі... / Іде чернець Дзвонкову / У яр воду пити”. Він згадує між німими стінами келії “братерство славне”, читає “писаніє” і щоранку йде молитися за Україну: “До утрєні завив з дзвіниці / Великий дзвін. Чернець мій встав, / Надів клобук, взяв патерицю, / Перехрестився, чотки взяв... / І за Україну молитись / Старий чернець пошкандибав”. Палія, за народними переказами, поховали на території монастиря і Шевченко показав колишнього військового стратега, козацького полковника, відданим Україні до останнього. Що цікаво – у поемі присутні всі артефакти, змальовані на рисунку “Києво-Межигірський монастир”: ворота, дзвіниця, споруда Спасо-Преображенського собору. Згадана й Дзвонкова криниця – джерело, з якого у червні 1843-го він пив з друзями цілющу воду кришталевої чистоти. Про неї є запис у Щоденнику від 18 червня 1857 року: “Видел во сне Межигорского Спаса, Дзвонкову крыницу и Выдубецкий монастырь... Скоро ли увижу все это наяву?”⁶.

Два центри, дві святині, місця відліку християнства. Символи прадавньої Русі-України. Ці свідки історії, вкорінені в Дніпрові схили, жива одухотворена сила землі, були безмежно дорогими для Шевченка. Межигірський монастир згадує він і у вірші “Швачка” (1848). Описуючи гайдамацьке повстання в районі Фастова, поет звертається до народного героя Палія, похованого у Межигірському монастирі: “Прийди з того Межигір’я, / Наш славний Палію, / Подивися, що той Швачка / У Фастові діє! / Добре діє!”.

У вірші “Заступила чорна хмара” так само показано відхід героя-лицаря від мирського життя. Гетьман Правобережної України Петро Дорошенко, що плакав, “як тая дитина”, коли здавав резиденцію в Чигирині, зрікався гетьманства й передавав гетьманські клейноди запорожцям, також збирався завершувати життя у Межигірському монастирі: “я, брати-запорожці, / Возьму собі рясу / Та піду поклони бити / В Межигор до Спаса”. Шевченко змодельовав реальну історичну подію. Після облоги

⁶ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів: у 12 т.*, К. 2003, т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. “Букварь южнорусский”, записи народної творчості, с. 18.

Т. Шевченко. Будинок І.П. Котляревського в Полтаві. Акварель, 1845

Т. Шевченко. Дальні печери Києво-Печерської лаври.
Начерк, олівець, 1843

козацької столиці російськими військами та очолюваними І. Самойловичем полками у 1674–1675 рр., розчарований і зневірений Дорошенко восени 1675 року на раді в Чигирині склав із себе повноваження. Військо його відпускає: “Иди, Петре в Межигор’я / Молитися Богу”. Щоб посилити трагізм ситуації руйнування України та козацтва, власне й особистого краху гетьмана, поет змалював монаха у рясі, якого заковують у кайдани. Домисел-унаочнення: “Не пустили Дорошенка, / У рясі впізнали, / Закували у кайдани, / В Сосницю послали” не відповідає історичним подіям, проте символ кайданів у контексті Руїни – промовистий.

Ще одну подібну ситуацію відходу козака у Межигірський монастир Шевченко описав у повісті “Близнецы”. Показано козацьку залогу (табір) на Куренівці; приїхали в Київ запорожці “проводять товарища свого Ярмолу Кичку в Межигорский монастырь, устроили брату приличное прощание со светом, то есть закупили на Подоле горилку, разлили ее в ушаты и с цеховою музыкою пошли торжественно в Межигорье, потчуя встречного и поперечного братскою горилкою из михайлика, а прощавшийся со светом брат знай себе танцует впереди музыкантов”⁷.

Спасо-Преображенський храм та монастир згадуються і в поемі “Сліпий – Невольник” (1845): повернувшись із турецької неволі, Степан через ємнісні картинки розповідає домашнім історію руйнування Запорозької Січі та ліквідації козацтва. Одна з них – свідчення “Як цариця по Києву / З Нечосом ходила... / І Межигорського Спаса / Вночі запалила. / І по Дніпру у золотій / Галері гуляла, / На пожар той поглядала / Нишком усміхалась”. Під час відвідин Катериною II Києва по дорозі до Криму (1787) сталася пожежа в Межигірському монастирі якраз напередодні її від’їзду. Шевченко у час перебування в Межигір’ї, очевидно, чув перекази про причетність імператриці до руйнування козацької святині. Пізніше в листі до приятеля Якова Кухаренка, виношуючи в планах серію “Живописна Україна”, писав 26 листопада 1844 р.: “Був я уторік на Україні – був у Межигорського Спаса. І на Хортиці, і скрізь був і все плакав, сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями, щоб вони переказилися”⁸. Можливо, до Шевченка дійшли й згадки про те, що Катерина II, як пише А. Макаров, “глуха до поезії назагал і до поезії природи зокрема”, все ж відреагувала на унікальні київські краєвиди, назвала їх “романтичними”⁹, відтак у очах митця знищення Межигір’я виглядало особливо цинічним.

⁷ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів: у 12 т.*, К. 2003, т. 4: Повісті, с. 18–19.

⁸ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів: у 12 т.*, К. 2003, т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю, с. 31.

⁹ А. Макаров, *Малая энциклопедия киевской старины*, 2-е изд., К. 2005, с. 179.

Робота в Археографічній комісії над вивченням пам'яток української старовини, куди скерували Шевченка М. Максимович та О. Сенчило-Стефановський, концентрувала Шевченка над освоєнням теми храму. Це зрозуміло, храм є символом духовних структур, вищих енергій. Сама будівля храму і його центр, вівтар є матеріальною проекцією субстантивних явищ, віри, релігії. Але важливішою для Шевченка була ідея храму як сигніфіката етнічної приналежності. Він щиро віддавав себе малюванню церков та соборів, невіддільних від його персональної мислєформи України. З цікавістю вникав у історію їх заснування та численних перебудов, звісно, не лише для потреб археографічної комісії.

Масштаб його задуму був більшим. За Робертом Редфілдом є два основних поля, що формують духовні структури будь-якого народу. Це традиція сільської громади – **мала** культурна традиція, та **велика** – традиція шкіл і храмів, яку формують потужні культурно-освітні осередки¹⁰. Селянська спільнота мала в Україні значний потенціал – після Руїни саме вона в рамках “малої культурної традиції” зберігала і передавала код українства. Але інтенсивно розвивати культуру не могла. Активна в барокову добу, традиція “шкіл і храмів” фактично не отримувала розвитку в Україні орієнтовно з XVIII ст. – внаслідок відомої політики Петра I, Катерини II та інших правителів імперії.

Шевченко вважав, що Україна мусить мати свої великі культурні центри, університети, академії, академії мистецтв, він прагнув відновлення великої традиції шкіл і храмів – розбудови культури, освіти, науки, аж до відновлення державності. Всією творчістю намагався скерувати свій народ на історично “правильний” шлях. Бунт його – це бунт проти прокрустового ложа “малої традиції”, в яке українців замикала імперія. Відтак словом і пензлем змалював храми як культурні центри, зокрема, Братський, Чигиринський, Мотронин, Густинський монастирі, окремі мазепинські храми – символи державності. Враховував історію заснування споруд та їх численних перебудов, згадував історичні події та постаті, пов'язані з ними. Великою любов'ю митця-патріота він, малюючи, переплавив бачене, явив через храми і власне трактування української історії, і поцінування праці зодчих та чину фундаторів, і віру в духовно красивий народ, що позначив ареал свого перебування такою кількістю сакральних споруд і тим унаочнив устремління людини в небо.

Малювання сприяло тому, що Шевченко зростав як філософ, мислитель. Знаменитий пленер 1845 року, коли він змалював більше двох

¹⁰ R. Redfield, *Peasant Society and Culture: An Anthropological Approach to Civilization*, Chicago; London 1956, p. 27–32.

Т. Шевченко. Мотрин монастир. Акварель, 1845

Т. Шевченко. Костьол у Києві. Акварель, 1846

десятьків храмів (Полтава, Решетилівка, Густиня, Чигирин, Переяслав, Василівка, Суботів...), зумовив його потужну духовну трансформацію, дав розуміння своєї місії. Тоді вперше з'явився символічний образ церкви з похиленим хрестом: акварелі “Капличка”, “Церква Петра і Павла” в Густині – на бані справа хрест взагалі відсутній. Далі – три білі пташки “на похиленому хресті” в Суботіві (“Великий льох”, 1845). Символіка похиленого хреста – у “похиленості” людей, у занепаді духовної сили нації, яку Шевченко спостерігав, а головне – у “похиленості” козацької верхівки. Відомі рядки: “Всі оглухли – похилились / В кайданах... бай-дуже”; / “Якби то, – думаю, – якби / Не похилилися раби, / То не стояло б над Невою / Отих осквернених палат, / Була б сестра і був би брат...”. Саме плер 1845 р. зумовив ту переяславську осінь, той вибух у поетичній творчості, коли з'явилися найпотужніші антиімперські твори “Великий льох”, “Кавказ”, “І мертвим, і живим, і ненарожденним...”, “Холодний Яр”, “Давидові псалми”, “Заповіт”.

Змальовуючи храми, поет вникав у історію їх заснування, бачив духовними очима людей, пов'язаних з ними, – не лише фундаторів і зодчих. Бачив провідників і ватажків повстань за волю і віру. Бачив самий хід історії – жорстокий, страшний – війни, пожежі, що знищували храми. І будівлі, довершені з архітектурного боку, часто пограбовані, ставали для нього безцінними. Вони давали розуміння “що ми? / Чиї сини? Яких батьків? / Ким, за що закуті?”. По декілька разів змальовував храми, які були центрами боротьби за свободу: “Мотронин монастир” (1845), “Чигиринський дівочий монастир” (1845). Їх сприймав особливо емоційно, відтак у 1847 р. писав у поемі “Княжна” (1 ред.): “Шукаючи старовини / В моїй Україні убогій, / Заїхав я у Чигирин, / У давній монастир дівочий... / Великі дні, великі ночі, / Великі люди... із руїн / На світ виходять і говорять, / Говорять страшно, плачуть гори, / І серце плаче”. Останній варіант чіткіше корелює з малюнком: “монастир отой дівочий, / Що за пісками на болоті / У лозах самотний стоїть”. На акварелі він дійсно самотній, забутий, його подано через прийом *non finito*, як міраж, як спогад про давню славу. Колишній центр козацької держави (Троїцький храм тут заснований Д. Байдою-Вишневецьким у 1543 р., храм Йоанна Богослова збудував Іван Виговський, а освятив Антіохійський патріарх Макарій у 1654 р.; з 1658 по 1675 майже двадцять років тут була резиденція київських митрополитів; фундаторами й опікунами монастиря була родина Дорошенків, які походили з Чигирини) викликав терпку зажуру в митця. Бо для нього такі храми-легенди, власне й для нас –

Т. Шевченко. Межигірський монастир. Малюнок, олівець, 1843

Т. Шевченко. Почаївська лавра з півдня. Акварель, 1846

є насамперед резервуарами духовної сили нації, сигніфікатами української самототожності.

Невипадково за подібністю храмових споруд, вважав Шевченко, можна визначити ареал проживання нації. Козацькі церкви, писав у повісті “Прогулка с удовольствием и не без морали”, розкидані на території від тихого Дону до крем’янистих берегів швидкоплинного Дністра, де живуть однієї матері діти, де “одна почва землі, одна речь, один быт, одна физиономия народа; даже и песни одни и те же”¹¹, – об’єднують усіх. Усі ці центри духовності, освіти, культури, а в українських реаліях і **центри протидії експансії світу Чужого**, є своєрідною кристалічною решіткою буття народу. Вони утримують саму субстантивну суть України-раю, прекрасної, священної землі, до якої кожному слід ставитися як до храму.

Бо храми як об’єкти мають для художника подвійну цінність – це артефакти архітектурні: в них відбилося оригінальне лице народу, що їх створив. Це і живописні елементи, органічно вписані в ландшафт, вони облагороджують його. Шевченко, світогляд якого нерозривний зі світоглядом, релігійністю, звичаєвістю українців, а життя й творчість були “частиною історії” його батьківщини, через описування-змальовування храмів із супроводжуючими коментарями вивів назовні потужні національні програми. Він умів подати стисло історичну ретроспективу на зрізі місцевість–храм–події–особистості чи своє трактування цих подій, коментував естетичні та архітектурні достоїнства споруд. Більше – моделював український світ, наче творив священний простір: передавав його величнішим, значущим, свідомо гіпертрофуючи вертикаль в ареалі Подніпров’я (Київщина, Черкащина, Переяславщина, Полтавщина, Чернігівщина), Поділля, Волині, де свого часу бував.

Мислеформа України як Храму, як симбіозу ландшафту, національної ментальності і національної історії у Шевченка сформувалася на засланні – у поезії, надто в повістях. Бо так само, як Храм єднає людей, дає відчуття сили і захисту (досить згадати роль Михайлівського Золотоверхого у подіях на зламі 2013–2014 рр.), дає можливість індивіду відчувати свою приналежність до однієї спільноти, до певних етнічних духовних структур, – так само й Шевченкова Україна (“Подивіться на рай тихий, / На свою країну”), – представлена храмом, що тримає і береже людину. Ідея ландшафту як храму не лише корелює з ідеями Гердера, важлива сама концептуалізація священного простору, невіддільного від сакральних об’єктів, які архітектурними формами, своєю інтегрованістю в ландшафт і людське буття унаочнюють духовну ауру нації.

¹¹ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів...*, т. 4, с. 266.

Т. Шевченко. Аскольдова могила. Акварель, сепія, 1846

Т. Шевченко. Капличка. Ескіз, сепія, 1845

Т. Шевченко. В Густині. Церква Петра і Павла. Акварель, 1845

Т. Шевченко. Чигиринський дівочий монастир. Сепія, 1845

Марсель Гране вважав, що “святість” властива не лише храму, не лише дому, а й усій території країни, землі батьківщини. Еліаде підкреслював, що земля вітчизни завжди належить до сакральної географії¹². Це бачимо у Шевченка. Простір України – “святіє / Луги зелені, береги”, “святі могили”, “святий Київ наш великий”, “з святими горами Дніпро”, – є храмом. Хід думки митця не викликає сумніву – від ієрофанії, сакралізації будь-якого об’єкта – до ієротопії – сакралізації простору. Україну вважав раєм (“**Подивіться на рай тихий, / На свою країну**”, “Якого ж ми раю у Бога благаєм / Рай у серце лізе”, “У нашім раї на землі...”). Питомо Шевченкова схема – через пленер, через візуально ефектні образи природи, барокові споруди – до вербальних образів, до мислеформи **України як храму**. І бунт його – виключно проти тих, що “рай запалили”, проти руйнування “раю предвічного”, проти кожного, хто “рай у найми оддає”.

Бунт його справедливий і знаковий у різних сенсах, один із них усвідомлюємо лише сьогодні. Деталь: козацьке село Решетилівка славилося своїми храмами. У повісті “Близнецы” (1856) автор захоплюється цим фактом – “в Решетилловке церков с десять, я думаю, будет, и живут все козаки”¹³. Це відгомін вражень від поїздки із Мгара у Полтаву на початку липня 1845 р., коли художник зупинився в Решетилівці й виконав дві чудові акварелі, на яких відтворив місцеві храми. В 1859 р. у селі діяло шість церков. Назвемо деякі, подавши дві дати. Перша – орієнтовна, бо про давніші дерев’яні храми, які згодом перебудовували / відновлювали у камені, попросту немає записів і рік вказано за першою письмовою згадкою. Друга дата, дата загибелі храму, точна. Миколаївська церква (1770–1925), Покровська церква (1742–1930), Введенська церква (1752–1930), Преображенська церква (1661–1930-і), Михайлівська церква (1734–1930-ті), Успенська церква (1749–1938). Довгий час у селі не було жодного (!) храму. Зараз відновлена лише Миколаївська церква, освячена у 2006 р.

За Шевченком, Україна – центр світу, джерело життєвої енергії, сад, Едем. Хоч би де він перебував фізично, душею залишався “на Вкраїні милій”; “на нашій славній Україні”. Шевченко бачив її по-Брюлловськи, “очима духовними”, як субстантивну категорію, як доматеріальну реальність, сповнену красою, і потім як географічне чи етнічне явище. Україна –

¹² М. Еліаде, *Испытание лабиринтом. Беседы с Клодом-Анри Роке*, Иностранная литература 4 (1999). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/inostran/1999/4/labir.html>.

¹³ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів...*, т. 4, с. 49.

це і метафізична вертикаль, і місце, де перебуває вселенська сила: “Сам Бог витає над селом”. Хоча український світ має велике розмаїття іпостасей вертикалі, від бруталного до святого, та горизонталі в її соціально-історичних чи геоландшафтних вимірах, **візуально** Шевченко подає Україну як древню Аркадію, як не пошанований, знецінений, закинутий на периферію цивілізації Храм. Зрозуміло, ностальгія, віддаленість від вітчизни вели до ідеалізації, але нам варто прийняти думку поета, що Україна є одним із кращих задумів Творця, ради якого варто жити й творити.

Своєрідна реконструкція вигнанцем гармонійного простору дитинства знаходить своє втілення у візуалізації простору рідної землі як сакрального об’єкта. І перехід із простору Чужого у простір світу Свого, який чітко фіксується у повістях “Княгиня” й “Капитанша”, є не просто перетином межі між двома країнами, а переходом із простору профанного у простір священний. Миттєво усе змінюється, “вы уже чувствуете себя как будто в другой атмосфере”, хатки “как будто улыбались мне из темной зелени”, “две женщины копали гряды, и одна из них что-то рассказывала, а другая так звонко, чистосердечно смеялась, что я сам невольно рассмеялся”¹⁴. Все одразу стає для оповідача близьким, зрозумілим, комфортним. Позитивними сигніфікатами є і гармонійний сміх красуні, і задоволена усмішка флегматичного господаря, і знайомі побутові формули на кшталт “добрий вечір і вам, люди добрі”, “Боже благослови”, “просимо покірно до господи”. Коли оповідач зазначає, що проїхав усю Чернігівську губернію, а потім звернув із поштового шляху в село виключно з метою “взглянуть поближе на *мой эдем*”¹⁵, це не що інше як констатація сакральності топосу України.

Через мислеформу України як храму, через велику кількість храмів, які “святим дивом сяють” над усім суєтним і земним, Шевченко проводить ідею **відновлення української держави**. Особливе місце відводить мазепинським храмам – часто згадує “Вознесенський собор в Переяславі” (“Собор Мазепин сяс, біліє”; “блестит, как из золота кованный, Переяславский собор”, “ярче всех сверкает своею золотою головою”). “Сяс”, бо пов’язаний з епохою розквіту України в часи Мазепи, який будував храми, розвивав освіту, культуру, формував державу в геополітичних вимірах. Постать гетьмана імпонувала Шевченкові. У 1846 р., виконуючи замовлення Археографічної комісії, він змалював “Церкву всіх

¹⁴ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів: у 12 т.*, К. 2003, т. 3: Драматичні твори. Повісті, с. 158–159.

¹⁵ *Там само*, с. 157.

Т. Шевченко. Вознесенський собор в Переяславі. Акварель, 1845

Т. Шевченко. Церква Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі. Сепія, 1846

Т. Шевченко. Церква Покрови в Переяславі, Акварель, 1845

Т. Шевченко. Богданова церква в Суботіві. Акварель, 1845

святих у Києво-Печерській лаврі”. Збудована коштом Івана Мазепи у 1696–1698 рр. (архітектор, ймовірно, Д. Оксамитов), вона була одним із тих храмів, які мали, згідно із задумом гетьмана, втілювати пафос утвердження української державності (А. Макаров). Перлина українського бароко, завдяки напруженій грі ліній та форм, церква відображає саму суть барокового світовідчуття¹⁶, української духовної традиції.

У цьому контексті важливо й те, як Шевченко сприймає храми, які були для нього символами деструкції: це Покровська і Успенська церкви в Переяславі. Успенська “освятила” фатальну для українського народу подію на раді 1654 року. Вона згоріла через рік після Переяславської ради. Збудовану на її місці Покровську Шевченко подав у промовистому антуражі – калюжа, свиня: акварель “Церква Покрови в Переяславі” (1845). Обігруючи реалії – занедбаний район міста з вузькими і брудними вуличками, вулицю Старокиївську на місці зруйнованого замку Острозьких і майдану, де відбулася рада, художник виказав своє ставлення до Переяславської угоди, що схвалила військовий союз України з Московією, і персонально до Богдана Хмельницького – без огляду на те, що церква на акварелі не Успенська, а збудована пізніше Покровська. Слабкодухий селянин взамін своєї білої хати отримав будівлю, в якій “не живуть”¹⁷. Калюжа-болото на першому плані з її “персонажами” – натяк на ситуацію в Україні внаслідок домовленостей; постать єврея також не випадкова (євреї в Україні уособлював обмін, купівлю-продаж). Не випадковий і Шевченків підпис під малюнком “В Переяславі; Церква Покрови, побудована 1705 полковником Мировичем”, він тотожний напису на звороті аркуша польською, але дата на звороті – інша: 1709. Це рік завершення будівництва собору, а водночас і рік битви під Полтавою, коли Мазепа

¹⁶ Г.Н. Логвин, *По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки*, К. 1968, с. 55.

¹⁷ Зліва бачимо фрагмент похмурого міського будинку із **закритими** віконницями, **забитими наглухо** по діагоналі металевою планкою. Справа – селянську хату, стіна якої розірвала безкінечний **глухий** паркан вздовж дороги – тут живуть, із комина йде дим, віконниці розчинені. Але вони мають дивні пропорції: та, що ближче до глядача, – менша, ніж друга, віддалена в лінійній перспективі. Якраз друга, відхилена й велика, **закриває** від мешканців хати панораму собору. Символіка віконниць і вікна як відкритого/закритого краєвиду в сенсі перспектив та потенційних можливостей [*Словник символів культури України*, Заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка. Вид. 2-е, доповн. і випр., К. 2002, с. 40] розкривається в поєднанні з іншими символічними образами, найперше з калюжею, де розкошують свині. Підкреслена тоном свиня на передньому плані зображена на одній умовній лінії, яку утворюють очі глядача, – калюжа – свині – паркан – собор **за парканом**. Євреї біля української хати й похнюплений селянин, “тонкий і прозорий” поруч із монументальною жіночою фігурою на розі будинку – символи, які розкривають авторську концепцію здачі інтересів України.

намагався анулювати Переяславську угоду й відмежуватися від Росії, рік краху його державницьких планів. На той час Мировича уже не було серед живих: потрапивши в полон під час Північної війни, він помер 1705 року в тюрмі у Стокгольмі. Але самий факт, що племінник і друг Мазепи Мирович спорудив храм на честь взяття Петром I Азова (анафему Мазепі, як відомо, проголошували за ініціативи і в присутності Петра), самі архітектурні пропорції церкви – усе це зумовило вкрай негативну реакцію митця. На рисунку помітні його спроби “виправити” центральну баню храму й надати їй конусоподібної, “національної”, форми.

Шевченко не раз обігрував цей сюжет, говорив евфемізмами і напрому. Повернувся до теми з інтервалом у 14 років у вірші “Якби-то ти, Богдане п’яний”, написаному 18 серпня 1859 року також у Переяславі, коли гостював у Козачковського. У поетичних рядках звучить той самий мотив розпачу і дорікань гетьманові за трагічні наслідки союзу з Москвою – мотив, посилений засланням та післязасланчим контекстом Петербурга й “земляків”. Згадується Переяслав, замчище, власне, змальована в акварелі убога вуличка. Передній план малюнка “Церква Покрови в Переяславі” інтерпольовано у вірш через коментар вчинку “препрославленого козачого розумного батька”, який “упився” б, побачивши наслідки своєї дії, “або в калюжі утопивсь, / В багні свинячим”. Останні рядки вірша наполегливо вказують на акварель та її центрального “персонажа”: “не купав би я в калюжі / Тебе преславного. Амінь”.

Ще один храм з подібною семантикою – Іллінська церква в Суботові, але не в малярському, а поетичному тексті: “Стоїть в селі Суботові / На горі високій / Домовина України, / Широка, глибока. / Ото церков Богданова. / Там-то він молився, / Щоб москаль добром і лихом / З козаком ділився. / Мир душі твоїй, Богдане! / Не так воно стало; / Москалики що заздріли, / То все очухрали. / Могили вже розривають / Та грошей шукають, / Льохи твої розкопують / Та тебе ж і лають” (“Великий льох”, 1845). У 1990-х роках завдяки аранжировці рок-групи “Кому вниз” цей образ храму, специфічно трактованого Шевченком, показав масам суть великого обману, став символом фатального історичного кроку до поневолення Росією України. Дивує, що семантично поєднану з ним акварель “Богданова церква в Суботові” (1845) митці обрали основою для оформлення українських п’ятигровневих банкнот у 1996 році. Навряд чи є вдаюю думка про візуальне тиражування храму, іменованого поетом як “церков-домовина”, як “домовина України / Широка, глибока”. По суті, нині в просторі України повсякчас актуалізується мислеформа, яка мала

Т. Шевченко. Почаївська лавра з заходу. Акварель, 1846

Т. Шевченко. У Василівці. Акварель, туш, перо, 1845

би бути, за Шевченком, відторгнутою. Чітка символіка храму в останніх ключових рядках “Великого льоху”, де артикульовано, що лише руйнування Богданової церкви, тобто ідеї, яка “поховала” українську державність, зможе відкрити Україні шлях до свободи від колоніальної залежності. Прислухаймося, бо це довгі роки Шевченко говорить усім – українцям і неукраїнцям: “...сміються ж з України / Сторонні люди! Не смійтеся, чужі люде! / Церков-домовина / **Розвалиться...** і з-під неї / Встане Україна. / І розвіє тьму неволі, / Світ правди засвітить, / І поміляться на волі / Невольничі діти!..”

У рік двохсотлітнього ювілею генія ці слова актуальні як ніколи. Динамічні події 2014 року свідчать, що Блудний син – спляча українська нація, долю якої Шевченко показав у серії сепій “Притча про блудного сина” (1856) – нація, яка могла “...спати на волі, / І заснути навік-віки”, яка не цінувала свою землю (“рай веселий”, “тихий рай”, “Божий рай”), яку закликав прозріти (“Прокиньтесь, люди!”, “Подивіться на рай тихий, / На свою країну”, “А глянь лиш гарно кругом себе – / І раю кращого не треба”) – таки прокинулася. І можемо сподіватися, що відбудеться відновлення храму-держави, а шевченківська мислеформа України стане реальністю.

**ВЧЕНІ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА
ЯК ФУНДАТОРИ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ**

Історіографія української археології це все ще не зоране поле, по якому пройшов лише культиватор. У ній залишається багато незаповнених лакун, нез'ясованих проблем, у т. ч. недостатньо досліджена роль учених Університету св. Володимира у закладанні теоретичного та методичного підґрунтя української археологічної традиції. Наявні праці про Київську археологічну комісію, про Археологічну комісію НТШ, про губернські археологічні комісії, про наукову школу В. Антоновича в Київському університеті частково зачіпають цю важливу і актуальну проблему, але не вирішують її¹. Потрібні подальші студії системного характеру. Мотивом для її постановки є багатоканальність і тривалість процесу формування української археології та її традицій, а теоретичним підґрунтям виступають уже доведені в науці положення про те, що наріжні камені у її фундамент заклали, з одного боку, Київська археологічна комісія, фундаторами якої були перший ректор Михайло Максимович і група професорів Університету св. Володимира, які брали безпосередню участь у її заснуванні та роботі, в підготовці фахівців з необхідними знаннями та навичками з археології, а з другого, – Археологічна комісія Наукового товариства імені Т. Шевченка та її лідер – вихованець університету Михайло Грушевський. Системний і цілісний підхід до осмислення цих та інших чинників надає нашій розвідці наукової новизни.

Якими факторами, окрім ювілейних дат – 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка та 180-річчя Київського університету, який ось уже 75 років носить ім'я Тараса Шевченка, зумовлюється **актуальність і значимість заявленої проблеми? По-перше**, в сучасних умовах зростає суспільний інтерес до постатей, які відіграли ключову місію в

¹ Див.: Я.Д. Ісаєвич, *Українська археологія в XVII–XVIII ст.*, Історичні джерела та їх використання, К. 1964, вип. 1; С.О. Яковлев, *Українська радянська археологія*, К. 1965; Г.В. Боряк, *Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археологічна україніка”*: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи, К. 1995; О.І. Журба, *Київська археологічна комісія. 1843–1921. Нарис історії та діяльності*, К. 1993; *З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників*: У 2 кн., кн. 1, К. 1994; *Архівознавство. Підручник*, за ред. Я. Калакури, І. Матяш, К. 2002; *Нариси історії архівної справи в Україні*, К. 2002; *Українська архівна енциклопедія*, К. 2008; *Історія Київського університету: монографія*, К. 2014 та ін.

інтелектуальній історії України, в тому числі і в розвитку національної археографії, але досі не створена цілісна історія української археографії, відчувається дефіцит на навчальну археографічну літературу, а підготовка таких праць неможлива без з'ясування ролі тих осіб, які стояли біля витоків археографічних студій, зробили вагомий внесок у теорію і практику археографії. **По-друге**, належне дослідження ролі фундаторів української археографії дозволяє повніше досягнути процес її становлення в межах археографічного поля Австро-Угорської та Російської імперій, у рамках яких працювали українські археографи і започатковувалось видання пам'яток української писемності. І, **нареши́ті**, вивчення ролі внеску вчених університету у становлення української археографії, аналіз їх археографічного досвіду має важливе значення для сучасності, в тому числі для діяльності Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, для академічної Археографічної комісії, для підготовки і виховання нової генерації українських археографів у стінах КНУ ім. Тараса Шевченка та інших вишів.

Наша мета полягає в тому, щоб з'ясувати роль учених університету у створенні передумов та закладанні фундаменту української археографії, обґрунтувати критерії її українськості, заторгнути такі напрями діяльності фундаторів, як: а) творче застосування вітчизняного і зарубіжного досвіду історіографічних студій і практик; б) формування організаційних осередків археографії і закладання археографічних традицій; в) створення видавничої бази археографії; г) опрацювання наукових засад і правил відбору, дослідження і публікації історичних пам'яток; д) підготовка фахових археографів. У процесі реалізації цієї мети максимально враховувались на- працювання попередників, насамперед О. Журби², А. Зайця³, Г. Папакіна⁴, комплекс опублікованих⁵ та архівних джерел, зокрема фонди Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Державного архіву м. Києва, а також Інституту рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського.

² О.І. Журба, *Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції*, Дніпропетровськ 2003, 316 с.

³ А.Є. Заяць, *Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібн. Зошит 1: Археографія*, Л. 2010, 120 с.

⁴ Г.В. Папакін, *Традиції Київської археографічної комісії у діяльності Архівної комісії Укр-центрархіву*, Матеріали наукової конференції, К. 1997, с. 123–136; Г.В. Папакін, *Теоретичні питання української археографії у діяльності Археографічної комісії ЦАУ УСРР*, Студії з архівної справи та документознавства, 1998, т. 3, с. 72–73.

⁵ *Син України. Володимир Боніфатійович Антонович*. У 3-х томах, т. 2, К. 1997; М. Максимович, *Листи*, упорядн. В. Короткий, К. 2004; М. Максимович, *Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва, України*, К. 2004 та ін.

Перед тим, як безпосередньо перейти до висвітлення внеску вчених Університету св. Володимира в розвиток української археографії, вважаємо вмотивованим викласти погляд на сутність самого концепту “українська археографія”. На нашу думку, *українську археографію можна визначити як спеціальну, тісно пов’язану з історичним джерелознавством, архівознавством, документознавством та філологією галузь української історичної науки, яка вивчає історію та теорію археографічного процесу, узагальнює досвід археографічних практик, опрацьовує наукові засади і методику виявлення, вивчення, дослідження і описування документальних та інших історичних пам’яток і з урахуванням суспільної цінності їх джерельних та інформаційних ресурсів забезпечує оприлюднення з метою якнайширшого залучення до наукового, культурного, комунікативно-інформаційного та організаційно-управлінського обігу*. Така розлога дефініція, яку ми пропонуємо для обговорення, загалом узгоджується з наявними трактуваннями археографії⁶, але містить додаткові акценти на вивченні історії та теорії археографічної справи, узагальненні досвіду археографічних практик, суттєво розширює наукове і практичне поле пізнавальних, методологічних та прикладних функцій науки і практики.

До ключових критеріїв українськості археографії відносимо ті історично сформовані ознаки, які вирізняють її з-поміж інших національних археографій. Серед них можна назвати такі: *1) українська етнічність археографів або їх самоідентифікація з Україною, походження із українських теренів або тривала робота на них і прихильне ставлення до української справи; 2) домінування серед оприлюднених археографічних пам’яток документів і пам’яток українського походження або таких, що стосуються української історії і культури; 3) публікація документів в Україні або в українській діаспорі за рубежом; 4) інтерпретація документів з українських національних позицій та інтересів*. Звичайно, тут переважають зовнішні ознаки, а осердя українськості складає ідейна спроможність археографії максимально прислужитися Україні, пізнанню її історії і культури, реалізації національного проекту, тобто у відстоюванні прав і свобод українського народу, утвердженню національної ідентичності, побудові власної держави, а в сучасних умовах зміцненню її цілісності та суверенітету.

⁶ Г. Боряк, Л. Дубровіна, *Археографія*, Енциклопедія історії України, т. 1, Л. 2003, с. 131–132; Г. Боряк, Л. Дубровіна, *Археографія*, Українська архівна енциклопедія, К. 2008, с. 36–37; Г. Папакін, *Археографія*, Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібн., К. 2008, с. 22–29; І. Заболотна, *Археографія*, Історія в термінах і поняттях, К. 2014, с. 41–44.

Осягнути тест на українськість археографії середини і другої половини XIX ст. можна лише на основі конкретно-історичного підходу, у контексті заснування університетів, національного пробудження, творчості Тараса Шевченка, подвижницької діяльності кирило-мефодіївців, київської та інших громад, її служіння ідеалам національно-визвольної боротьби за волю, незалежність, самобутність та соборність України. Тобто, українська археографія не могла виникнути на чужому ґрунті, без відповідних передумов і суспільних викликів, без опори на власні традиції, коріння яких сягають княжих часів, зародження давньоукраїнського, а відтак і козацького літописання, просвітницьке підґрунтя церковної археографії.

Відстежуючи внесок вчених Університету св. Володимира в інституціалізацію археографії і виокремлення в ній української складової, вважаємо доцільним максимально персоналізувати його, дотримуючись принципу наступності та спадкоємності. Пріоритетне місце тут посідає постать першого ректора Університету св. Володимира **Михайла Максимовича**, перед освіченістю і талантом якого схилявся Тарас Шевченко. Інтерес до пам'яток української минувшини він виявив ще в гімназійні та університетські роки. На час приїзду М. Максимовича до Києва (1834 р.) побачило світ друге видання збірки “Украинские народные песни”, у якій до кожної історичної пісні подавались докладні коментарі, що свідчило про його обізнаність з археографічною практикою⁷. Він, як і інші вчені Університету, спирався на західноєвропейський досвід, а також на надбання вітчизняних піонерів археографічних студій С. Лукомського, С. Окольного, В. Рубана, Ф. Туманського, О. Бодяньського, М. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, Д. Зубрицького та ін., на так звану Харківську журнальну археографію першої половини XIX ст., на практику археографічної роботи Варшави, Вільна, Кракова, Львова, вчених Петербурзької Академії наук і Московського університету⁸.

За чотири роки до заснування Одеського товариства історії і старожитностей (1839 р.) з ініціативи М. Максимовича у 1835 р. в Києві було створене історичне товариство під назвою “Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей”, яке мало на меті збирання пам'яток та проведення археологічних розкопок. Проте, не маючи належних коштів, комітет виявився неспроможним проводити регулярну археографічну роботу.

У 1841 р. М. Максимович знову взявся за створення в Києві Товариства історії і старожитностей, опрацював його статут, передав пропозиції

⁷ Вперше збірник під назвою “Малороссийские песни” вийшов у Москві в 1827 р.

⁸ О.І. Журба, *Журнальний період у становленні української археографії (харківські альманахи 30-х – 40-х рр. XIX ст.)*, Архіви України 4–6 (2003) 24–48.

генерал-губернаторові, але вони були оцінені як чергові “українофільські проекти”. І все ж, його зусилля не пропали марно і, як наслідок, царський уряд дозволив київському генерал-губернатору Д. Бібікову заснувати в Києві “Временный комитет для изыскания древностей”, а при Київському університеті створити “Ученую комиссию”⁹. З 1843 р. започатковується діяльність “Временной комиссии для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе”. М. Максимович разом з видатним колекціонером старожитностей С. Шодуаром, професорами В. Домбровським, М. Іванишевим та ін. взяв участь у розробленні плану діяльності комісії. За його ініціативою, для виявлення цінних архівних документів, а також з метою відтворення зовнішнього вигляду архітектурних пам’яток до роботи в комісії був залучений і Тарас Шевченко, зарахований спочатку на посаду художника, а з грудня 1845 р. – дійсний член Комісії.

Принагідно нагадаємо, що М. Максимович був причетний і до створення при університеті Київського центрального архіву давніх актів (1852), в якому відкладалися на постійне зберігання зібрані численні документи і матеріали. Будучи редактором “Памятников словесности и народного образования”, вчений відбирав для публікації ті історичні джерела, які мали найбільшу інформаційну вартість для історії українського народу. Працюючи в Комісії, М. Максимович приділяв багато уваги інтерпретації документальних джерел на сторінках заснованого ним історичного альманаху “Киевлянин”, метою якого було дослідження і приведення в належну систему всього, що стосується буття Києва і усієї Південної Русі – Київської і Галицької¹⁰.

Не перераховуючи численних видань М. Максимовича, обмежимось лише висновком про те, що *йому належить ініціатива, обґрунтування і практична діяльність щодо створення Археографічної комісії в Києві, вироблення археографічних правил видання документів*¹¹. Він був не тільки предтечею, але й одним із ключових реальних фундаторів української археографії, заклавши її наукове і практичне підґрунтя.

Почин М. Максимовича підхопив і продовжив професор юриспруденції Університету св. Володимира, його ректор у 1862–1865 рр. **Микола Іванишев**, який від самого заснування Археографічної комісії був її активним членом, а з 1859 по 1863 рік обіймав посаду головного

⁹ О. Левицкий, *50-летие Киевской комиссии для разбора древних актов*, К. 1893, с. 6.

¹⁰ Киевлянин, 1840, с. 1.

¹¹ О.О. Рясна, *Видавнича та редакторська діяльність Михайла Максимовича. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, К. 2006, с. 12.

редактора¹². Саме перед ним гостро **постало визначення типу, виду, формату, структури, проблематики та методики публікації історичних джерел**, які надходили до Комісії. З його іменем пов'язують **вплив західноєвропейської археографічної традиції на діяльність Комісії**. Почерпнутий досвід археографічної роботи під час навчання в Берліні та зарубіжних відряджень М. Іванишев застосовував в усіх виданнях Комісії. Його, як юриста, цікавили насамперед свідчення з правових норм України XVI–XVII ст. Він апробував і деякі нові принципи видання документальних джерел, зокрема вперше включив до заголовків документів не тільки їх вихідні дані, а й свого роду анотацію, покликану полегшити подальше використання джерела, пошук необхідної досліднику інформації. М. Іванишев намагався максимально **уніфікувати принципи підготовки легенди та довідково-допоміжного апарату**. Загальним правилом при укладанні легенди були посилання на збірник або книгу, звідки взято те чи інше джерело. При публікації окремої пам'ятки зазначалися її автентичність, спосіб письма, рідше – стан збереженості та місце зберігання. За його наполяганням **наявність дослідницької передмови ставала обов'язковою з метою “подробного изложения и исследования тех сведений, которые заключаются в актах”**¹³.

Отже, М. Іванишев одноосібно та разом з М. Максимовичем багато зробив для **вироблення наукових принципів видавничої діяльності Київської археографічної комісії, опрацювання археографічних правил та їх реалізації. Водночас вони виховували у співробітників комісії, викладачів та студентів університету відповідальне ставлення до археографічної роботи, намагання будувати її на наукових засадах**.

Почату М. Максимовичем та М. Іванишевим роботу блискуче продовжив видатний український історик і громадський діяч, лідер наукової української школи істориків-документалістів, професор **Володимир Антонович**¹⁴. Йому, як і багатьом іншим історикам Університету св. Володимира, упродовж багатьох років належала пріоритетна місія у розгортанні археографічних студій, у підготовці археографів. Зауважимо, що це були непрості роки. Діяльність університету та Археографічної комісії розгорталася в умовах роздмухування українофобії, особливо після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, виявом чого стали сумнозвісні валуєвський циркуляр та Емський указ. Всупереч реакції наростав національно-визвольний рух,

¹² О.І. Киян, *М.Д. Іванишев як історик і організатор історичної науки*, УІЖ 2 (2002) 84–94.

¹³ АЮЗР, ч. 1, т. 1, К. 1859, с. 9.

¹⁴ В. Ульяновський, В. Короткий, *Володимир Антонович: образ на тлі епохи*, К. 1997.

а разом з тим підвищувався інтерес до української історії, активізовувалися наукові історичні студії, відчутною ставала потреба суспільства у вірогідному історичному знанні, що й диктувало необхідність подальшого пошуку, виявлення і публікації джерел. Працюючи в таких умовах, В. Антонович демонстрував не тільки свій високий творчий і фаховий потенціал, але й чітку **громадянську і багато в чому українську позицію**. Якраз завдяки його непересічному інтелекту, педагогічній та організаційній діяльності, **історична школа університету стала за своєю суттю першою українською науковою школою з джерелознавства та археографії**. Створення школи завершилося в умовах, коли вчений, не пориваючи з університетом, став головним редактором Київської археографічної комісії. В. Антонович чудово розумів, що без системних і цілеспрямованих археографічних студій, без наявності належної джерельної бази неможливо ґрунтовно дослідити історію українського народу. **Двадцять років** він плідно працював головним редактором Київської комісії для розгляду давніх актів. Неупереджений погляд на роль В. Антоновича в царині археографії засвідчує, що він відредагував і видав 9 томів “Архива Юго-Западной России”, у яких вміщено близько 2200 документів, а також 3 томи літописних пам’яток.

Зауважимо, що на той час Комісію очолював М. Юзефович, який на перших порах ніби закривав очі на українофільські погляди вченого, однак згодом виявився причетним не тільки до зловісного “Емського акта” (1876 р.), що забороняв видання і розповсюдження української друкованої продукції, її ввезення із-за кордону, але й до усунення вченого з посади головного редактора Комісії у зв’язку з участю в українському національно-визвольному русі. Доказом цього є зловісний “Донос М.В. Юзефовича на В.Б. Антоновича”, у якому говорилося, ніби головний редактор “... совершенно уклонился от всяких по Комиссии занятий”. Насправді основним аргументом усунення стало те, що він був визнаний “неудобным”¹⁵, оскільки його діяльність, спрямована на популяризацію ідей національного відродження, зростання самосвідомості народу, активізації українознавчих досліджень, була дисонансом великодержавної політики царської адміністрації.

Замість В. Антоновича на посаду головного редактора був запрошений учень М. Іванишева, професор університету, талановитий історик права **Михайло Владимирський-Буданов**. Його політичні погляди як “русского человека”, за визначенням М. Юзефовича, істотно відрізнялися

¹⁵ *ІР НБУВ*, ф. 1, спр. 11850.

від українофілів, що й позначилося на тематиці публікацій Комісії, але і його внесок в археографію не слід недооцінювати.

Оцінюючи постать В. Антоновича як ключової постаті в утвердженні українськості археографії, варто наголосити, що його студії торкалися насамперед недостатньо вивчених проблем історії України, особливо українського козацтва. З погляду археографії варто зазначити, що видання АЮЗР, які вийшли за редакцією В. Антоновича, згідно з прийнятими Комісією правилами, *включали великі авторські розвідки-передмови*. Говорячи про В. Антоновича як фундатора української археографії і лідера археографічної школи, слід наголосити, що він завжди *показував особистий приклад*, як треба ставитися до роботи з найрізноманітнішими видами джерел. Повчальний характер мало *археографічне оформлення публікацій документальних джерел*, якого дотримувався В. Антонович. *Воно включало заголовок із назвою документа і його стислий зміст, дату написання, а в листах зазначалися імена кореспондентів. Після документа вміщувалась легенда (назва і номер актової книги чи іншого джерела, числа відповідних аркушів).*

В. Антонович чи не першим в українській історіографії започаткував *публікацію документів у вигляді додатків до своїх праць*. Його авторитет як знавця архівів і документів був настільки великий, що його було залучено до складу урядової Комісії з виявлення підроблених актів про дворянство у київському архіві, яка діяла протягом 1867–1892 рр.

Розглядаючи археографічну, архівну та джерелознавчу працю В. Антоновича, необхідно акцентувати увагу й на деяких питаннях *теорії та методології археографічних та джерелознавчих студій*. У цьому зв'язку можемо констатувати, що В. Антонович *дотримувався системно-видового принципу опрацювання джерел, групуючи в окремі рубрики різноманітні матеріали (з їх підвидовим поділом)*. З усіх джерел актові матеріали видавалися вченим найбільш науково (буквалістична та дипломатична передача тексту).

Додамо до сказаного, що вчений постійно *дбав про продовження і розвиток традицій української археографії, залучав до археографічної роботи молодих талановитих вчених*, серед яких О. Левицький (у майбутньому один із засновників Української Академії наук, її третій президент), численні учні. Розроблені представниками старшої генерації археографів канони історичних досліджень, археографічні правила отримали продовження в 90-х роках XIX – на початку XX століття у працях молодшого покоління київських істориків: М. Грушевського, В. Доманицького,

Л. Добровольського, В. Романовського, В. Веретенникова та ін. Молоді наукові сили, спираючись на досвід своїх попередників, завершили підготовчий етап для загальнонаціонального археографічного синтезу.

В утвердженні українськості археографічних вислідів та легітимації національної археографії велику роль відіграли провідники *Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, його Археографічна комісія (1896 р.)*, яку очолив вихованець Київської археографічної школи *Михайло Грушевський*, а заступником був *Іван Франко*¹⁶. Зауважимо, що членами цієї комісії в різний час були інші представники Київського університету: В. Антонович, Д. Багалій, І. Каманін, В. Домбровський та ін. У цьому осередку сформувалися такі археографи, як Степан Джиджора, Володимир Гнатюк, Олександр Колеса, Мирон Кордуба, Іван Крип'якевич, Кость Левицький, Степан Томашівський, Степан Смаль-Стоцький та ін. Комісія започаткувала українознавчу спрямованість своєї діяльності, комплексний і системний підхід до відбору документів, оприлюднивши низку серійних видань, зокрема “Жерела до історії України-Руси” (11 томів), “Пам’ятки українсько-руської мови та літератури” (8 томів) та ін.

Українська археографія інституціювалася під впливом Української революції 1917–1921 рр., завдяки діяльності Українського наукового товариства, Української Академії Наук, діяльності цілої плеяди археографів, зокрема Дмитра Багалія, Миколи Василенка, Василя Веретенникова, Осипа Гермайзе, Михайла і Олександра Грушевських, Митрофана Довнара-Запольського, Володимира Іконникова, Ореста Левицького, Вадима Модзалевського, Володимира Перетца, Віктора Романовського та ін. В умовах насадження в Україні влади більшовиків відбувалася насильницька радянська та ідеологізація української археографії, перетворення її у служницю тоталітарного режиму і запровадження принципів партійно-класового підходу до відбору і видання археографічних пам’яток. Однак навіть за таких обставин, попри ідеологічні орієнтири археографії радянських часів, вона так чи інакше спиралася на напрацювання української археографічної школи, хоча й замовчувала імена її фундаторів. Вагомий внесок у розвиток археографії зробили українські археографи І. Крип’якевич, Ф. Шевченко, І. Бутич, А. Бойко, О. Бевзо, К. Гуслистий,

¹⁶ М. Капраль, *Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894–1914)*, Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.), Л. 1999, с. 172–176.; І.Б. Гирич, *Організація М.С. Грушевським археографічної роботи у львівський період його життя й діяльності (1894–1914 рр.)*, УІЖ 1 (1997) 72–86.

Л. Гісцова, П. Гудзенко, Я. Дашкевич, В. Замлинський, Я. Ісаєвич, А. Кентій, М. Ковальський, П. Павлюк, М. Петровський, Л. Проценко, І. Рибалка, П. Сохань, С. Яковлев та ін. Національні традиції української археографії у повному обсязі були збережені завдяки історикам української діаспори і відроджуються після відновлення незалежності України. Нині на ниві української археографії плідно працюють Г. Боряк, І. Войцехівська, Ю. Гальченко, І. Гирич, М. Капраль, В. Катренко, І. Кісіль, В. Короткий, О. Маврін, Н. Маковська, Н. Миронець, Ю. Мицик, В. Мільчев, М. Палієнко, Г. Папакін, Д. Пельц, Р. Пиріг, В. Піскун, О. Реєнт, В. Сергійчук, В. Ульяновський, В. Шандра, Г. Швидько, Ю. Шаповал та ін., які багато роблять як для розвитку теорії археографії, так і для видання документальних свідчень, передають свій досвід молодому поколінню археографів.

Таким чином, вчені Університету св. Володимира, його вихованці, діячі Київської археографічної комісії та Археографічної комісії НТШ внесли вагомий внесок у закладання фундаменту української археографії, яка пройшла довгий і суперечливий шлях, що за основними параметрами цілком уписується у формат світового археографічного процесу і створення національних археографій. Вона зародилася і сформувалася на національному ґрунті інтелектуальних традицій українського народу, його історичної пам'яті, в рамках панівних археографічних шкіл, які існували на теренах Австро-Угорської та Російської імперій, увібрала кращий європейський досвід археографічних студій. Університетські фундатори української археографії напрацювали теоретичні та методологічні засади наукових студій, нагромадили великий досвід видавничої діяльності та підготовки археографів, заклали міцні традиції для наступного поступу. Значення цього досвіду для сьогодення і перспективи його застосування можна окреслити плідною діяльністю Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, інших академічних установ історичного профілю, Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка та інших вишів, які підтримують, продовжують і збагачують національні археографічні традиції.

“ВІСНИКОВА КВАДРИГА” ПРО ПОСТАТІ ШЕВЧЕНКА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Термін “вісникова квадрига” ввів у науковий обіг український поет німецького походження Освальд Бурггардт (Юрій Клен), один із п’яти “неокласиків” (Максим Рильський, Микола Зеров, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Освальд Бурггардт). Коли на початку 1930-х років переслідування “неокласиків” в Україні перейшло від словесного шельмування до відвертих репресій, був заарештований Максим Рильський, О. Бурггардт виїхав на історичну батьківщину. Він став активним автором редактованого Д. Донцовим “Вісника”, публікував там під псевдонімом Юрій Клен не лише поезії, а й літературно-критичні статті. В одній із них (“Ще раз про сіре, жовте і про Вісникову квадригу”)¹ він і вжив цей термін, маючи на увазі, що саме четвірка талановитих поетів – авторів “Вісника” (Євген Маланюк, Олег Ольжич, Олена Теліга, Леонід Мосендз), твори яких відрізнялися чітко вираженою громадянською позицією, здатна буде витягнути українську поезію з болота провінціалізму.

Д. Донцов у статті “Шевченко і “квадрига “Вісника” львівського” писав, що до цієї квадриги треба б було додати й самого Юрія Клена (Бурггардта), О. Стефановича, С. Кушніренка і С. Левченка. Заслугою цих поетів Д. Донцов уважав те, що вони “взяли в свої руки й понесли в майбутнє засвічений Шевченком смолоскип “вогню святого”, яким він прагнув запалити серця сучасників і нащадків”².

Д. Донцов у названій статті розглянув творчість поетів “вісникової квадриги” під кутом зору того, як вони внесли в українську літературу і в життя дух і містичний пафос шевченківської поезії, звернув увагу на суголосні ідеї й поетичні образи у творах Шевченка й названих поетів.

Мета цієї розвідки: показати, як поети “вісникової квадриги” розуміли місце і роль постаті Шевченка в історії українського національного відродження. Йтиметься про твори Євгена Маланюка, Олега Ольжича, Олени Теліги та Сергія Кушніренка.

Є. Маланюк схилився перед генієм Шевченка, для нього він був великим учителем, і він уважав, що велич постаті Шевченка недостатньо усвідомлена суспільством. У вірші “Шевченко” він писав:

¹ Юрій Клен, *Ще раз про сіре, жовте і про Вісникову квадригу*, Вісник, 1935, т. 2, кн. 6, с. 419–426.

² Д. Донцов, *Шевченко і “квадрига “Вісника” львівського*, Д. Донцов. Літературна есеїстика, Дрогобич 2010, с. 590.

Не поет – бо це ж до болю мало,
Не трибун – бо це лиш рупор мас,
І вже менш за все – “Кобзар Тарас”
Він, ким зайнялось і запалало.

Скорше – бунт буйних майбутніх рас,
Полум’я, на котрім тьма розтала,
Вибух крові, що зарокотала
Карою за довгу ніч образ.

Лютий зір прозрілого раба,
Гонта, що синів свяченим ріже,
У досвітніх загравах – степа
З дужим хрустом випрости крижі.

А ось поруч – усміх, ласка, мати
І садок вишневий коло хати³.

Вірш був написаний 1930 року, коли Маланюк остаточно зрозумів, що повернення на батьківщину для нього неможливе, і всю силу свого таланту спрямував на те, щоб розбудити українську націю, змусити українців згадати своє славне історичне минуле й піднятися на боротьбу за національне визволення. Творчість і постать Шевченка мали стати важливим фактором національного самоусвідомлення українців.

Висловлені в цьому вірші ідеї Маланюк потім розвивав у прозових творах, у яких він із різних приводів звертався до постаті Шевченка (“Ранній Шевченко”, “Три літа”, “До справжнього Шевченка”, “Шевченко живий”, “Репліка”, “Шевченкові метаморфози”, “Шевченко в житті”, “До Шевченкових роковин”), а пізніше включив їх у збірку есеїв “Книга спостережень”⁴, в епіграф якої виніс слова: “Від Кобзаря до Нації”.

На академії Української Студентської Громади у Варшаві в 1937 р. Маланюк виголосив вступне слово під назвою “До справжнього Шевченка”, у якому відзначав, що справжнього живого Шевченка українське суспільство почало розуміти лише після вибуху революції 1917 року.

Він наголошував, що “потрібне було аж тектонічне зрушення історії, потрібен був аж племін того вогню, що в нім “її, окраденую, збудять”, щоб в димові і пожежах революції, “побачили ми, здавалося б, знайоме, але яке ж відмінне обличчя” і відчули його “тисячократне спотужнілий,

³ Е. Маланюк, *Шевченко*, в: Е. Маланюк, *Земля й залізо*. Третя книга віршів, Париж 1930, с. 35.

⁴ Е. Маланюк, *Книга спостережень. Проза*, Торонто 1962, с. 33–81; Е. Маланюк, *Книга спостережень. Проза*, т. 2, Торонто 1966, с. 39–50.

палючий і спалюючий дух”. До народу почав повертатися справжній Шевченко, відмінний від того образу, який утвердився в народній свідомості як “мужицький поет”. Маланюк наголошує: “Людину, що ціле життя шукала дороги до “прадідів козацьких”, до перемоги і потуги, поета, що в його творах образ “вміти панувати” звучить як лаят-мотив...”, – “таку людину й такого поета не треба безустанку називати “мужицьким бунтарем”, чи там “співцем кріпацької неволі”⁵, бо був він паном і в нашій літературі і в нашій історії. Він уважає, що до створення образу Шевченка як “мужика” був причетний Драгоманов, і, на протидію його позиції, цитує думку про Шевченка, висловлену російським письменником Іваном Тургенєвим, яка йому імпонувала: “Широкоплечий, кремезний Шевченко являв суцільну постать *козака*... Про життя своє на вигнанні промовчував... Почуття гідності (Тургенєв називав це “самолюбієм”) у Шевченка було дуже сильне... без нього, без віри в своє покликання він неминуче загинув би на своїм закаспійським вигнанні... Переконав, що запали йому в душу з дитинства, залишилися незахитано-міцні... При таких почутті гідності була в нім незфальшована скромність... Взагалі, була то натура пристрасна, широка, здушена, але не зломана долею... поет і патріот”⁶.

Він наводить також враження про Шевченка російського поета Якова Полонського: “Він жив стремлінням і тим *козацьким духом*, що був його душею...”⁷.

Маланюка турбувало те, що в кінці XIX – на початку XX ст. “покалічена цензурою і впень закобзарена суспільством поезія Шевченка обернулася в вельмишановну, але майже мертву реліквію, а образ Шевченка сплосився і замер народницькою іконою, перед якою час від часу відбувалися нелегальні і безнадійно-панахидні відправи. На іконі тій, в згоді з народницькими канонами, лавреат академії мистецтв і академік гравюри фігурував у відповідній канонічній уніформі, себто в шапці і кожусі, що сталися зловісним символом на довгі десятиліття.

Як далекою є ця ікона тій живій постаті, що за ці трудні роки навчилися ми і привчаємося бачити в Шевченкові!”⁸ – наголошував Маланюк.

Він уважав, що Тургенєв і Полонський дарма у своїх спогадах про Шевченка ужили слово “козак”, бо “воно в половині XIX ст. ще носило на собі національний і, що дуже важливо, *елітарний* відблиск *провідної*

⁵ Е. Маланюк, *Книга спостережень. Проза, т. 2*, Торонто 1966, с. 56.

⁶ *Ibid.*, с. 57.

⁷ *Ibid.*

⁸ *Ibid.*, с. 60.

верстви України XVI–XVIII століть”⁹, і наголошував на тому, що Шевченко був “козак, себто пан”, і був він “свідомий того, що “своєю визвольною, переможною, панівною поезією випростує тих, що “похилились”, що зробилися “душевбогими”, відродить самий *інстинкт* панування:

Може зійдуть і виростуть ножі обоюдні,
Розпанахають погане гниле серце трудне
І вицідять сукровату, і наллють живої
Козацької тії крови, чистої, святої...”¹⁰.

Маланюк акцентує на тому, що Шевченко до “рабів незрячих – гречкосіїв”, до “німих підлих рабів”, до “підніжків”, “овечих натур” та інших “недолюдків” звертається із вогненним закликом: “Будьте люди”! “Схаменіться”! “*Будьте люди*” в устах Шевченка, вважав Маланюк, “значить будьте народом, будьте нацією так, як ваші славні козацькі прадіди”¹¹.

У 1917 році, наголошує Маланюк, під звуки національного гімну, “що в нім пурпурово яріє історично-шевченківське “покажем, що ми браття *козацького* роду” йшли у кривавий бій сотні і тисячі тих, в яких серці співало полум’я його духа, сотні і тисячі воскресених Шевченком у XX столітті “лицарських синів”, “козацьких дітей”¹². А в іншому місці читаємо: “Динамізм революції був даний *Шевченком*. Ту частину 40-мільйонного народу, що хопилася зброї, повела в бій *його* волею, його електризуюча поезія”¹³.

Знову і знову звертаючись до творів Шевченка, Маланюк намагається донести до читача усю велич постаті національного генія, наполягає на його історично-національному значенні для суспільства і констатує, що “напрямо до великої правди: розуміння творчості Шевченка і висвітлення його особистості можливі лише *за національного* підходу до національного генія”¹⁴. Він постійно наголошує, що як у дореволюційні часи, так і в радянські, поезія Шевченка “закобзарювалася”, а сутність його постаті як національного поета недооцінювалася. “Кобзар” – це титул *першої* книжечки Шевченка. Зовсім не випадково, а планово – сучасний уряд Москви – невгнuto культивує цю назву, розпоширюючи її на *всю* спадщину Шевченка, як і культивує відповідну до цього іконографію”, – пише Маланюк і наголошує: “Дорóга ж Шевченка була *від* “Кобзаря” до *національного* поета, поета *Нації*”¹⁵.

⁹ Е. Маланюк, *Op. cit.*, с. 66.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*, с. 66–67.

¹² *Ibid.*, с. 67.

¹³ *Ibid.*, с. 79.

¹⁴ *Ibid.*, с. 37.

¹⁵ *Ibid.*, с. 41.

Олег Кандиба-Ольжич звертався до постаті Шевченка у статтях “Українська культура” та “В авангарді героїчної доби”¹⁶. Він, зокрема, писав, що XIX вік “видав Україні титанічну постать Шевченка, одну з тих фігур історії духу, що вміщаються в століття”¹⁷. А в іншому місці розвивав цю думку, констатуючи: “Шевченка не можна змістити в рямцях якогось стилю. Це геній, що є органічним виявом цілої української духовності”¹⁸. О. Ольжич відзначав, що проникнення Шевченка в українську духовність “хоч ряд десятиліть латентний, з тим більшою силою проявився пізніше”¹⁹. Саме Шевченко, на його думку, відчув своїм революційним духом ту “свідомість своєї відрубності, яка нуртувала в народних масах”, і виразив її у своїй творчості²⁰. “Шевченко є першим речником українського націоналізму”, – підкреслює О. Ольжич і звертає увагу на те, що з приходом Шевченка в Києві засновується Кирило-Мефодіївське братство, “в ідеї всеслов’янської федерації стоїть примат України. Вірні цьому основному гаслу, – наголошує О. Ольжич, – до кінця залишилися тільки Шевченко й Гулак-Артемівський. Революційність першого знайшла сильний відгук в українських душах”²¹.

І з приходом революції 1917 року, вважає О. Ольжич, “українська стихія пробуджується й дивиться на світ очима Шевченка. (Недаремне його ім’ям називали полки й його портрети несли на чолі бойових когорт). 1918 р. є гранню, від якої наступає умасовлення ідеї українського націоналізму. Ця ідея, освячена кров’ю кращих борців, стає нерушимим”²².

Для Олени Теліги Шевченко – найяскравіший подвійний символ – героїзму і цивільної відваги. Навесні 1941 р., коли вже йшла Друга світова війна і наближався час, до якого готувалися українські націоналісти: використати зіткнення двох мілітарних потуг з метою відновлення української держави, і особливо актуальним стало творення культу героїзму, Олена Теліга виступила з рефератом у Краківській “Просвіті”. Вона його назвала “Партачі життя (*До проблеми цивільної відваги*)” і проводила ту думку, що правильне розуміння героїства неможливе без звичайної цивільної відваги. Що ж Олена Теліга вкладала в поняття “цивільної відваги”, яка, на її думку, була необхідна для тріумфу будь-якої ідеї? Вона називає такі прикмети цивільної відваги:

¹⁶ О. Ольжич, *Поезія. Проза*, К. 2007, с. 228–249, 254–263.

¹⁷ *Ibid.*, с. 256.

¹⁸ *Ibid.*, с. 239.

¹⁹ *Ibid.*, с. 256.

²⁰ *Ibid.*, с. 239.

²¹ *Ibid.*

²² *Ibid.*, с. 241.

“То є передусім вміння сказати “ні”, коли від тебе вимагаються речі, противні твоїй гідності і твоїм переконанням”.

“То є вміння бути собою у всіх обставинах і перед людьми різних поглядів і різних середовищ, одверто маніфестувати і боронити свої власні переконання і людей, думки яких ти ділиш.

То є вміння підтримувати людей, яких ти шануєш, ризикуючи навіть з цього приводу різними неприємностями та охолодженнями з боку інших. І то є, зрештою, вміння сказати в очі гірку правду тим, кому ця правда належить, а не шепотіти її по кутах іншим, нагороджуючи при зустрічі об’єкт своїх шепотінь дружнім поглядом і сердечним стиском руки”²³.

Людей, які не мали такої цивільної відваги, Теліга називала партачами життя. “Партачі життя! Так, це для них найбільш відповідна назва! – писала вона. – Це ж вони є ті, “що все дивились, та мовчали, та мовчки чухали чуби”, в той час коли не раз одним словом, одним посуненням могли б підтримати якусь велику правду або, навпаки, знищити якесь велике зло, дати сатисфакцію людині, що має рацію, а передусім, одним словом, так чи ні, залежно від своїх переконань, – врятувати свою людську гідність. Партачі життя, це є ті люди, що не мають звичайної, не героїської, а буденної цивільної відваги, без опертя якої найвищий героїзм зависав у повітрі, не пустивши коріння ані в землю, ані в маси”²⁴.

Ці завеликі цитати варто було навести, бо інакше не буде зрозуміло, чому саме Олена Теліга вважала Шевченка символом і героїзму, і цивільної відваги. Покликаючись на твори Шевченка, на його “Щоденник”, на спогади про нього й на опубліковані у “Віснику” статті про Шевченка, вона писала, що скрізь бачимо “докази його особистої цивільної відваги, гаряче бажання бачити таку відвагу у своєму оточенні та найбільшу погорду, яку диктувала йому його шляхетна прямолінійна вдача до всіх партачів життя, з усіма їх крутійствами, яких він вважав більшими ворогами, як ворогів явних.

Не так тії вороги, як добрії люди –

І окрадуть жалуючи, плачучи осудять, –

обурююався Шевченко. Бо сам він, наголошувала Теліга, не міг не лише, жаліючи, окрадати, а й дивитися, як хтось когось окрадає, і не zareагувати на це відразу ж – що він вважав нормальною прикметою правдивої людини”²⁵.

²³ Олена Теліга, “О краю мій...”: Твори, документи, біографічний нарис, 2-ге вид., випр. і допов., упоряд., передне слово, прим., біогр. нарис Надії Миронець, К. 2006, с. 137.

²⁴ *Ibid.*, с. 133.

²⁵ *Ibid.*, с. 134.

Те, що для партачів життя, на думку Теліги, є звичайною річчю, навіть просто добрим вихованням, мовчати там, де вони бачать зло, що не зачіпає безпосередньо їхнього добробуту, то є неможливим для Шевченка.

Розгортаючи далі характеристики партачів життя, Теліга констатує, що люди такого типу не могли розуміти Шевченка, “а Шевченко стояв у морі своїх земляків, мов велетенська скеля, яку це море обіймало і цілувало під час припливу, але під час відпливу відкочувалося так далеко, що навіть пісок коло скелі робився сухим і шорстким”²⁶. Цим образним виразом Теліга підкреслювала, що Шевченко був дуже самотнім серед своїх сучасників-партачів життя. Та інакше й бути не могло, бо деякі люди, за свідченням дослідників, почували себе, перебуваючи в його товаристві, так, немов з запаленою свічкою в руках стояли в порохівім льоху. Теліга наводить такий приклад: у 1846 р. у Києві Шевченко був у домі одного пана, де перед кількома гостями читав свої полум’яні вірші. Як пізніше той пан оповідав про це читання і про почування, які він мав тоді? – запитує Теліга. – Думаєте, що це було захоплення і схвилювання? Може, велика радість почути нові глибокі думки, в прекрасній формі з уст самого пророка? Нічого подібного, – пише вона і далі цитує спогад самого добродія:

“Я весь час дивився на двері, бо боявся, щоб хто-небудь сторонній не підслухав, і потиху наказав льокаєві, щоб він прийшов і голосно сказав, що мене кличе генерал-губернатор. Льокай виконав це доручення. Гості, звичайно, поспішили розійтися. А з ними – хвала Богу – і Шевченко”²⁷.

Теліга наголошує на тому, що між Шевченком і його оточенням існували дивні стосунки. “З нелюдською силою перебрав Шевченко з ослабілих рук того оточення і взагалі з рук цілого свого народу весь гнів, всю ненависть до ворога. Але в його творчих руках ці розкидані колись дрібні й заіржавілі стріли обернулися в таку тяжку і небезпечну зброю, що цієї зброї злякалися всі; вороги, тому що вона була скерована проти них, свої тому, що він осмілювся витягти на світ те, що у них лише переховувалося в замкнених кімнатах. Тому, що він кричав ворогам від їх імени про те, про що вони могли лише шепотіти між собою, поглядаючи на двері. Одним словом, для них він був занадто небезпечним приятелем...”²⁸. Теліга з жалем відзначає: “Дарма, що вогненне слово Шевченкової творчості зуміло створити цілі когорти героїв, але навіть воно не в силі було прищепити нашій масі, передусім її провідній верстві, тієї цивільної

²⁶ Олена Теліга, *Op. cit.*, с. 135.

²⁷ *Ibid.*, с. 136.

²⁸ *Ibid.*, с. 136–137.

відваги, яка б підтримувала й оцінювала одчайдушні чини цих героїв, і бодай у скромний спосіб, не ризикуючи життям, лише – найбільше – добробутом, затверджувала б в цьому житті і їх вчинки і їх авторитет”²⁹.

А без звичайної цивільної відваги, ще раз наголошувала Теліга, не може бути “правдиве розуміння геройства”³⁰.

Сергій Кушніренко звертався до постаті Шевченка ще в юному віці. Навчаючись у Рівненській українській гімназії, він виступив з рефератом “Шевченко й ми”, уривок з якого під псевдонімом Окнеріншук (тобто, Кушніренко, прочитане в зворотному напрямку) опублікував у гімназійному журналі-одноднівці “Весна” у 1934 р. У ньому помітне захоплення великою роботою Шевченка над самоосвітою і самовдосконаленням. Його приклад, вважав юний автор, був вартий наслідування молодим поколінням, і закликав до цього своїх товаришів³¹.

А в 1938 р., уже будучи знаним поетом, С. Кушніренко публікує у “Вістнику” (т. 2, кн. 5, с. 350–354) статтю під такою самою назвою – “Шевченко й ми”, додавши підзаголовок: “(Думки і зауваги до характеристики)”. У ній він знову звертається до теми долання Шевченком неймовірних перешкод на шляху самоосвіти й самовдосконалення. “Загляньмо у життєпис Шевченка, – пише Кушніренко. – Скільки тут противенств, перешкод, як трудно приходилось йому здобувати кожну крихту життя!”³² Життя Шевченка в дитинстві й ранній юності, вважає Кушніренко, “було пекельною метушнею”. “Але й на волі, – продовжує він, – 24-літній маляр не знає спокою. Трагічна його душа дослівно роздирається поміж невсипущою працею на полі самоосвіти, яка тоді Шевченка цілковито поглинула, і гіркою свідомістю, що там, в рідній країні, лишилися в ярмі родичі, земляки й ціла Україна. В такій ситуації Шевченко гарячково накидається на книжки і надолужує свою освіту на полі математики, фізики, зоології, природознавства, географії, літератури і т.д. і т.д. Праця над самоудосконаленням іде у всіх напрямках від Академії Мистецтв через археографічну комісію аж до Кирило-Мефодіївського братства. Великий удар завдає Шевченкові наглий арешт і висилка в Петропавловську цитаделю, а потім заслання і позбавлення всіх прав вільної

²⁹ Олена Теліга, *Op. cit.*, с. 135.

³⁰ *Ibid.*, с. 137.

³¹ Див.: Н. Миронець, *Невідомий Сергій Кушніренко: нововиявлені твори та листи до Дмитра Донцова*, Слово і час 7 (2014) 83.

³² С. Кушніренко, *Шевченко й ми (Думки і зауваги до характеристики)*, Загублений талант. Сергій Кушніренко: біографічний нарис, твори, документи, упорядкув., передне слово, біографічний нарис, прим. Надії Миронець, Дрогобич 2013, с. 201.

людини”. Та ніякі випробування, наголошує Кушніренко, “не змусили його до служби москалеві”, він залишився не зламаним, не покайним³³. Кушніренко захоплюється силою духу поета: “Шевченко вдержався на всіх відтинках життя і на засланні, в титанічних муках Ляокоона і в приватному житті на волі, і в мистецтві, і в літературі залишився при своїх поглядах. Не дармо один із тодішніх критиків висловився про нього, що це “божество, яке живе на своїй власній планеті”³⁴.

Наголошуючи на геніальності Шевченка, Кушніренко, разом з тим, звертав увагу на його індивідуальність, на ті риси характеру, що гідні наслідування. Писав про його оптимізм, гумор і всебічні зацікавлення. “Знаємо також Шевченка як джентльмена..., – писав він, – як людину європейського формату, з широким інтелектуалізмом, непохитною волею і непересічними естетичними поглядами. Знаємо, нарешті, його взірцеву точність, прив’язаність до чистоти і вроджену сумлінність...”³⁵.

Щодо творчого доробку Шевченка, то Кушніренко звертався передусім до творів про героїчне минуле, у яких він змальовує відчайдушних лицарів і виводить “вогнисту лінію минулого через “Тарасову ніч”, “Івана Підкову”, “До Основ’яненка”, “Гайдамаків” – аж до потрясаючого “Послання”, щоб вдарити бичем по спині безхребетних земляків, які ... по свіжій Переяславській угоді, юрбою подались, прошені й непрошені, на службу Москві”³⁶.

Досліджуючи непересічну постать Шевченка, Кушніренко приходить до висновку, що він “не тільки був свідомий своєї великої місії, а фактично вірив у нову Україну з “лицарством”, без крихти рабської психіки. Вірив у велику реставрацію українського духа, в неймовірну реформу, для переведення якої потрібно сильних людей”³⁷.

Отже, поети “вісничової квадриги” відзначали надзвичайно важливу роль Шевченка в історії українського національного відродження. Разом з тим, вони усвідомлювали, що процес цей далеко не завершений. Адже ще багато було серед українців байдужих людей, “партачів життя” (Олена Теліга). О. Ольжич, відзначаючи могутній сплеск викликаного революцією українського націоналізму, з сумом зауважував: “Та що ж, коли верхівка самостійницької інтелігенції була в меншості... Націоналістичний актив

³³ С. Кушніренко, *Op. cit.*, с. 201–202.

³⁴ *Ibid.*, с. 203.

³⁵ *Ibid.*, с. 202–203.

³⁶ *Ibid.*, с. 203–204.

³⁷ *Ibid.*, с. 204.

не мав тоді сили, щоб усе охопити”³⁸. Є. Маланюк також підкреслював, що процес матеріалізації Шевченкової поезії потужно триває і тільки, коли він закінчиться власною державою, ми зможемо сказати, що сучасність *доросла* до Шевченка”³⁹.

І всі згадані тут поети своє покликання бачили в тому, щоб, наслідуючи приклад Великого Шевченка, своїми творами будити український народ, гуртувати націю, готувати її до боротьби за незалежну українську державу. І цю місію вони виконали сповна, дехто з них (Олена Теліга, О. Ольжич) поклали за неї й своє життя. Їхні зусилля не минули марно, їхні ідеї проросли в свідомості поколінь, яким судилося виборювати українську державу й нині відстоювати її незалежність.

³⁸ О. Ольжич, *Op. cit.*, с. 241.

³⁹ Е. Маланюк, *Op. cit.*, с. 81.

РОЛЬ КИЇВСЬКОЇ КОМІСІЇ ДЛЯ РОЗГЛЯДУ ДАВНІХ АКТИВ У ПОШИРЕННІ ПОЗИТИВІСТСЬКИХ ПРИНЦИПІВ АРХЕОГРАФІЧНОЇ РОБОТИ

Сучасні дослідники все більше звертаються до досвіду роботи наукових товариств та наукового доробку відомих вчених – їх співробітників – з метою подальшого збагачення всього комплексу історичних знань, оскільки вивчення досвіду роботи різних наукових товариств дозволяє знайти високоефективні форми розвитку науки.

На сьогодні роль Київської комісії для розгляду давніх актів у поширенні позитивістських принципів археографічної роботи в підросійській Україні ще не досліджувалась. Окремі аспекти теми здебільшого опосередковано вивчали О. Журба, Я. Калакура та інші. Так, цікавий матеріал про роль Київської археографічної комісії у розвитку української археографії міститься у монографії О. Журби¹ та узагальнюючій статті Я. Калакури про розвиток археографії в університеті св. Володимира².

Тож метою статті є показати роль Київської комісії для розгляду давніх актів у поширенні позитивістських принципів археографічної роботи.

Поширення позитивістського історіописання збіглося в часі з реорганізацією наукових досліджень. Особливістю цього періоду було активне видання історичних джерел не лише окремими істориками чи аматорами, а спеціалізованими науковими установами Російської імперії: Санкт-Петербурзька (з 1834 р.), Київська, Кавказька (Тифліс) та Віленська (Вільно) (обидві з 1864 р.) археографічні комісії. Так, Київською комісією для розгляду давніх актів (1843–1921 рр.) було видано 69 збірок документів, з них 37 томів “Архива Юго-Западной России” (“АЮЗР”).

Вперше на українських землях Київська археографічна комісія широко розгорнула три основні напрями археографічної роботи: польова, камеральна та едиційна археографія.

Однією з тенденцій розвитку позитивістського історіописання стала розробка теорії та практики археографії на нових (позитивістських) засадах. Так, один з фундаторів комісії професор М. Іванишев запропонував максимально уніфікувати принципи укладання довідково-допоміжного апарату видань комісії.

¹ О.І. Журба, *Київська археографічна комісія. 1843–1921: Нарис історії і діяльності*, К. 1993, 187 с.

² Я.С. Калакура, *Археографічна школа Університету Св. Володимира*, УАЩ 16–17 (2012) 243.

М. Іванишев відіграв важливу роль в опрацюванні планів і змісту видання “АЮЗР”. На відміну від “Памятников”, кожний том яких об’єднував три тематичні частини, в “АЮЗР” документи групувалися за вісьмома великими проблемами (частинами). За його пропозицією зібрані комісією документи поділялися на 8 груп, кожна з яких складала окрему серію “АЮЗР”. Кожна серія могла складати необмежену кількість томів залежно від обсягу матеріалу. За планом науковця серії були такі: 1) акти, що відносяться до історії православної церкви; 2) акти про заселення; 3) акти про міста; 4) судові справи; 5) акти державно-економічні; 6) постанови провінційних шляхетських сеймів тощо; 7) акти з політичної історії та війн; 8) матеріали з історії княжих і дворянських родів у південно-західній Росії³. Пізніше серії “АЮЗР” були названі по-іншому: ч. 1 (видано 12 томів) – акти, що відносяться до історії православної церкви у південно-західній Росії; ч. 2 (видано 3 томи) – постанови провінційних шляхетських сеймів; ч. 3 (видано 6 томів) – матеріали з історії козацтва; ч. 4 (видано 1 том) – акти про походження шляхетських родів; ч. 5 (видано 2 томи) – акти про міста; ч. 6 (видано 2 томи) – акти про селян; ч. 7 (видано 3 томи) – акти про заселення; ч. 8 (видано 6 томів) – акти про адміністрацію, сімейне та шлюбне право, землевласництво в Україні⁴.

Перспективний план видання “АЮЗР”, опрацьований Миколою Дмитровичем, передбачав перехід до нового методу передачі текстів (транскрипції) і деяких змін у структурі видань. Відмова від архаїзмів при передачі текстів і від перекладів на тогочасну російську мову спростила підготовчу роботу над публікаціями комісії⁵.

При публікації окремої пам’ятки зазначалися її автентичність, спосіб письма, рідше – стан збереженості та місце зберігання. Передмова до збірок документів стала обов’язковою. Передмови містили огляд основних надрукованих документів, інколи існуючої вітчизняної та зарубіжної наукової літератури. Новим правилом стали підрядкові примітки. М. Іванишев також ініціював окрему публікацію передмов до видань.

У цілому, виступаючи за наперед визначену точність і недоторканість тексту джерел, співробітники комісії в окремих випадках проводили регестування.

Документи мали стосуватися історії центральних українських земель, незалежно від того, до складу яких держав вони входили. Такий

³ АЮЗР, ч. 1, т. 1, К. 1859, с. VI–IX.

⁴ О. Левицкий, *Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843–1893 гг.)*. Историческая записка о ее деятельности, К. 1893, с. 88.

⁵ *Ibid*, с. 45–47.

географічний принцип, на думку М. Іванишева, дозволяв краще показати особливості історичного розвитку “Південно-Західного краю” у порівнянні з іншими регіонами Російської імперії⁶.

М. Коялович взагалі називав план М. Іванишева “взірцевим” “для усіх видань провінційних актів”⁷. Дійсно, фактично М. Іванишев створив класичний для інших вчених того часу зразок археографічних публікацій з наведенням відомостей про дату і місце створення документа, його автора, інколи адресата, місце перебування документа; за необхідності наводилася анотація змісту.

Звертає на себе увагу не лише форма видань, а й зміст: переважне використання актових, а не оповідних джерел, зміна тематики. Для публікації співробітники комісії обирали джерела з соціально-економічної проблематики; менше половини документів відносилися до політичної історії та культури. Більш того – з’явилася нова серія “АЮЗР”, яка не була передбачена планом М. Іванишева (серія з історії заселення України у XV–XVI ст.).

Робота комісії припадає на період, коли змінюється сама підготовка істориків. Окремо археографів у Російській імперії не готували. Проте введена в усіх університетах у 1870-х – 1880-х роках система семінарських занять передбачала роботу з історичними документами. Не випадково, що найбільш здібні студенти допомагали В. Антоновичу у пошуковій діяльності комісії, а деякі працювали у Київському центральному архіві давніх актів (КЦАДА). І. Каманін пізніше став директором цього архіву.

Грунтовні передмови та серйозний науково-довідковий апарат вигідно відрізняли підготовлені членами комісії документальні збірки від праць попередників.

Наступні головні редактори комісії В. Антонович та М. Владимирський-Буданов вважали археографічну методику М. Іванишева складною для наукового вжитку. Через це вони спростили розроблені Миколою Дмитровичем принципи та прийоми публікації історичних джерел, що в певній мірі негативно відбилося на науковому рівні наступних видань Київської археографічної комісії.

Серед видань комісії переважали тематичні збірки (у першу чергу серія “АЮЗР”), частково видові (збірки літописів тощо), але не пофондові. Серійна публікація документів дозволяє надрукувати найбільш повну,

⁶ *АЮЗР*, ч. 1, т. 1, с. VI.

⁷ М.О. Коялович, *Западнорусские археографические издания последнего времени*, ЖМНП 11 (1870) 100.

виявлену на даний момент, кількість важливих документів за обраною упорядниками темою за уніфікованими стандартами.

За часів головного редакторства В. Антоновича здебільшого документи друкувалися повністю мовою оригіналу. Але “Мемуари” надруковані фрагментами в перекладі російською мовою. Заголовки до документів містили вказівки на різновид джерела, автора, адресата, часто дату і анотацію змісту. Для документів, взятих з Київського архіву давніх актів чи інших архівосховищ, вказувався архівний номер та аркуш справи.

Передмови В. Антоновича до публікацій, як правило, детальні, написані на підставі джерел і літератури, мають самостійне наукове значення, оскільки містять ґрунтовний аналіз різних важливих проблем з історії українського народу з підкресленням самотутності та безперервності історичних процесів на українських землях.

Окрім “АЮЗР” та спеціальних тематичних збірок, В. Антонович систематично публікував деякі ці документи і літописи в “Киевской старине” та “Киевских епархиальных ведомостях”.

Переконання членів комісії в тому, що археографічні публікації справляють більш глибокий та тривалий вплив на історіографію, ніж наукові праці, чітко простежується, наприклад, у розмові керівника Київської археографічної комісії М. Іванишева з П. Павловим: “Ось ваш Гізо – великий історик, а що відбудеться з його поглядами років через 20–30? А мої видання [“Архив Юго-Западной России” та інші редактовані М. Іванишевим та співробітниками Київської археографічної комісії збірки документів – *О.Б.*] будуть мати вічне значення для історичної науки”⁸. Поширення цієї традиції стимулювало інтерес науковців до проблем теоретичного джерелознавства.

Ідеї позитивізму також справили суттєвий вплив на розвиток теорії та методики археографії та історичного джерелознавства у цілому, зокрема на розробку поняття історичного джерела. Переважна більшість співробітників комісії під поняттям “історичні джерела” мали на увазі пам’ятки минулого, які містять інформацію про історичні події та явища.

У своєму лекційному курсі з джерелознавства у Київському університеті⁹ В. Антонович з’ясовував низку теоретичних і практичних проблем археографії.

⁸ В. Романович-Славатинский, *Жизнь и деятельность Н.Д. Иванишева, ректора университета св. Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии*, Санкт-Петербург 1876, с. 239.

⁹ В.Б. Антонович, *Курс лекцій з джерелознавства: 1880–1881: Історія України в університетських лекціях*, К. 1995, 108 с.; В.Б. Антонович, *Лекції з джерелознавства*, Острог; Нью-Йорк 2003, 382 с.

Він поділяв писемні джерела від XIII до кінця XVIII ст. на три групи: 1) літописи; 2) юридичні документи; 3) літературні (записки сучасників і мандрівників тощо)¹⁰.

Майбутній голова комісії – В. Іконников – в “Опыте русской историографии” називав джерелами “історичні матеріали”¹¹ і пропонував поділяти історичні джерела на усні, речові та писемні¹². Останні, в свою чергу, поділялися на прямі свідчення (актові матеріали, літописи, хроніки, створені незабаром після описаних подій) та непрямі (інші оповідні джерела). До того ж після детального огляду попередніх класифікацій він запропонував ще один поділ джерел: 1) пам’ятки, які служать вираженням приватної діяльності (літописи, літературні твори); 2) пам’ятки, які служать вираженням урядової діяльності (акти дипломатичні та юридичні); 3) матеріали, які повідомляються допоміжними знаннями (географічні, етнографічні дані, речові пам’ятки)¹³.

Саме М. Іванишев та його учні продовжували відстоювати головний принцип позитивістського історіописання – принцип документалізму, що вимагав від дослідника підтвердження історичних фактів історичними, краще актовими, джерелами. При цьому применшувалося значення писемних оповідних, а особливо фольклорних джерел.

М. Іванишев був упевнений, що джерела самі, краще, ніж історики, розкажуть про минуле. У передмові до однієї зі збірок документів він писав: “При викладі змісту актів, що нами видаються, ми змусимо розмовляти західно-руське дворянство, утримуючись від викладу власних наших поглядів. Нехай самі дворяни скажуть нам, до якого народу вони себе відносили, як вони дивилися на устрій і стан Речі Посполитої і чого вони бажали для суспільного благоустрою”¹⁴.

В. Іконников стверджував: “Для того, щоб прийти ... до якого-небудь позитивного висновку, історик насамперед повинен наполегливо прагнути відкриття істини і все піддавати критичній оцінці, не зупиняючись не перед ніякими перепонами, побоюваннями і упередженнями. Він повинен відвертись від упереджених ідей та висновків а рїогї і спиратися у своїх висновках виключно на фактах, здобутих по можливості з першоджерел”¹⁵.

¹⁰ В.Б. Антонович, *Курс лекцій з джерелознавства...*, с. 17.

¹¹ В.С. Іконников, *Опыт русской историографии*, т. 1, кн. 1, К. 1891, с. 166; Т. 2, кн. 1, с. IV–IX.

¹² В.С. Іконников, *Op. cit.*, т. 1, кн. 1, с. 38.

¹³ *Ibid.*, с. 35.

¹⁴ Н.Д. Іванишев, *Сочинения*, К. 1876, с. 374.

¹⁵ В.С. Іконников, *Op. cit.*, т. 1, кн. 1, с. 38.

Співробітники комісії розробляли методику критики джерел (її часто ще називали історичною критикою, сам термін “джерелознавча критика” з’являється на межі XIX–XX ст.). Більшість виділяла нижчу (філологічну) та вищу (історичну) джерелознавчу критику, вкладаючи в ці терміни різний зміст. Вони вважали, що для залишків минулого необхідно довести їх справжність, а для оповідної групи джерел (“переказів”) необхідна як зовнішня (критика текстів), так і внутрішня (критика змісту) критика. Так, у джерелознавчій критиці київський джерелознавець В. Іконников виділяв два рівні: 1) нижчий – дипломатична (зовнішня) критика; 2) вищий – текстологічна (внутрішня) критика¹⁶.

Отже, остаточне затвердження позитивістських принципів археографічної роботи у часі збіглося з роками роботи Київської археографічної комісії. Діячі комісії намагалися зробити архівні джерела максимально доступними для науковців та широких кіл громадськості. Мотиви діяльності комісії не обмежувалися лише науково-пізнавальними цілями, а й були просвітницькими, іноді громадсько-політичними.

Уникання теоретизувань вважалося серед позитивістів запорукою об’єктивності та правдивості досліджень. Принцип документалізму сприяв посиленню культового ставлення позитивістів до принципу об’єктивності, який передбачає політичну, національну та релігійну незаангажованість у процесі аналізу історичних фактів, максимальну вираженість в оцінках. Показово, що М. Іванишев публічно заперечував полонофобство у діяльності комісії: “Комісія передбачала, що, видаючи акти, які зображають політичну і релігійну боротьбу двох національностей, вона може виявити такі факти, які здаються дивними і навіть неймовірними людям, що постаріли у помилкових історичних переказах про золотий вік стародавньої Польщі і про те блаженство, яким утішались народи, що входили до складу Речі Посполитої”¹⁷. Для “усунення закиду у пристрасті і однобічності” комісія просила “повідомляти їй історичні матеріали”¹⁸.

Доктрина позитивізму сприяла становленню спеціальних (за термінологією того часу “допоміжних”) історичних дисциплін.

Члени Київської археографічної комісії займалися і розробкою проблем різних спеціальних історичних дисциплін, особливо палеографії.

Перші видання комісії містили характеристику матеріалу письма, зразки почерків деяких історичних діячів. Співробітники комісії з метою

¹⁶ В.С. Іконников, *Op. cit.*, т. 1, кн. 1, с. 24–25.

¹⁷ Н.Д. Іванишев, *Op. cit.*, с. 420.

¹⁸ *Ibid.*, с. 420.

збереження зовнішнього вигляду документа при публікації передавали кольори чорнила, зберігали скорочення, що вимагали пояснення, титла, надрядкові літери та інші форми старослов'янської мови. Без аналізу укладачів збірок зазначені особливості відігравали більше роль ілюстрацій. Поступово співробітники комісії видавали тексти за нормами орфографії XIX ст. і робили більше пояснень до скорочень, помилок, незрозумілих місць у документах.

У 1899 р. І. Каманін видав перший в українській історичній науці палеографічний посібник – “Палеографический изборник”, в якому на початку містився узагальнюючий нарис розвитку українського (за термінологією автора “південно-руського”) ділового письма XV–XVIII ст. В альбомі вперше за історію едиційної діяльності комісії було застосовано фотографування тексту оригіналу.

Співробітники комісії не написали окремих праць зі сфрагістики. Але у деяких розвідках надруковані приклади печаток з відповідними описами.

Члени Київської археографічної комісії активно займалися генеалогією. Так, В. Антонович для одного з томів “АЮЗР” (“Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России (1442–1760 гг.)”) склав спеціальні генеалогічні таблиці десятків шляхетських родин переважно Правобережної України.

Члени Київської археографічної комісії розробляли також проблеми картографії. Так, комісія надрукувала давні плани Москви, Смоленська та інших міст.

Значний топографічний матеріал опублікований у “Сборнике материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей” (за редакцією В. Антоновича та Ф. Терновського)¹⁹ та географічних покажчиків до інших видань комісії²⁰.

Археографічна діяльність В. Іконникова протягом більше тридцяти років була тісно пов'язана з комісією. На відміну від інших голів, своїх попередників, він реально керував Київською археографічною комісією. Для розвитку вітчизняної археографії він дуже важливим вважав видання робіт європейських авторів. Вчений підтримував новітні археографічні принципи європейської історичної науки. Тому історик виступав за поділ грамот на групи з урахуванням джерельної цінності та особливостей кожного документа (оригінали; доповнені пізнішими вставками; з особливим

¹⁹ *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*, К. 1874, 415 с.

²⁰ *Материалы по истории русской картографии*, 1–2, К. 1899–1910; *План г. Киева 1695 г.*, К. 1893, 2 с.

шрифтом; підробки). На його думку, у відповідності з європейськими стандартами, заголовки грамот мають містити анотацію змісту (обставини складання документа, прізвища осіб і назви місць, згаданих у тексті, дату за існуючим літочисленням). До того ж після тексту грамот (повного чи реєстрованого) мають вміщуватися примітки про рукописи і літературу з вказівкою на оригінали та/чи списки, місця збереження документів тощо. Археографічні видання, на переконання В. Іконникова, мали супроводжуватися докладними покажчиками: іменними, географічними, незрозумілих слів²¹.

Отже, головними пріоритетами у роботі комісії були: широка евристична та видавнича діяльність, а також розробка загальних теоретичних положень про історичні джерела; подальший розвиток методики їх пошуку, опрацювання та друку.

Позитивізм у другій половині XIX ст. справив великий вплив на дисциплінарне оформлення спеціальних історичних дисциплін, зокрема він сприяв науковій розробці археографічної теорії, методики та практики. Позитивістська модель історіописання, що передбачала використання великої кількості джерел, стимулювала значне розширення джерельної бази історичної науки. Не випадково, що її поширення співпало з активізацією археографічної роботи та розбудовою археографічних та архівних установ.

Публікації великої кількості джерел співробітниками комісії призвели до суттєвого розширення джерельної бази історичної науки. Дослідження теоретичних проблеми В. Антоновичем та іншими співробітниками комісії сприяли піднесенню археографічної методики та методології на новий концептуальний та фаховий рівень. Позитивістські принципи наукової роботи (особливо в методиці роботи з історичними джерелами) збереглися і в творчості багатьох істориків радянського та сучасного періодів.

Позитивістські стандарти історіописання впливали на специфіку документальних публікацій: складний апарат приміток. М. Іванишев та інші співробітники комісії були переконані, що актові джерела є найбільш правдивими та об'єктивними, а тому найкраще придатними для встановлення історичних фактів. Традиція документалізму, під якою мали на увазі насамперед широке використання історичних (у першу чергу актових) джерел, стала каноном історичної науки.

²¹ В.С. Иконников, *Op. cit.*, т. 1, кн. 1, с. 6–12, 16, 20, 27, 118, 80–81, 273–274 та ін.

ВНЕСОК Т. ШЕВЧЕНКА У ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА В ДОБУ РОМАНТИЗМУ (ІНТЕНЦІЇ МІФОЛОГІЗМУ)

Доба романтизму, яка в Україні датується 20–40-ми роками XIX ст., стала часом чергового перегляду концепції історії, що в свою чергу вплинуло на весь комплекс наукових практик, пов'язаних з дослідженням історичного минулого. Власне поштовхом для переосмислення сутності історії стала філософія І. Канта. Цей філософ встановив межі людського пізнання, розділивши світ на даний нам у досвіді, тобто такий, що можна пізнати, і трансцендентальний – неосяжний і непізнаваний. Людина, згідно з І. Кантом, у змозі пізнати лише те, що вона сама створила. Історія, на думку І. Канта, якраз і належить до таких об'єктів, бо люди самі творять свою історію, вона є “виключно справою їх рук”. Романтики, насамперед Ф. Шеллінг, замислилися, чим же є історія насправді. Адже історія одночасно це реальні події, що належать до кола речей, даних у досвіді, і в той же час історія – це те, чого в реальності вже не існує, те, що неможливо дослідити емпірично, як, зокрема, предмети навколишнього світу. За Ф. Шеллінгом, пізнання історії – це пізнання Бога, бо це вихід за межі сьогодення (чисто людської категорії), який є спробою досягнути те, що не належить до можливостей емпіричного досвіду. Така подвійна природа історії, часткова її приналежність до трансцендентальних сутностей, відкриває шлях для проникнення міфологічних структур. Міф підсилює свої позиції ще й завдяки визнанню романтиками певної ірраціональної специфіки самого процесу пізнання історії. Для І. Канта діяльність є актом усвідомленого пізнання. Романтики ж зазначили, що й сама діяльність не завжди мала свідомісний характер. Людина – це продукт традиції. Тобто сам процес вивчення історії не позбавлений міфологізму, оскільки дослідник є носієм міфологем і архетипів.

Можливо така точка зору романтиків на історію і природу її пізнання вже давно перетворилася б на релікт, якби двадцяте століття не підхопило б і не розвинуло цю ідею. Так, Мірча Еліаде, відомий дослідник архаїчних форм свідомості, зазначає, що коли у XX ст. міф вже фактично був витіснений з усіх форм життя, він вижив і зберігся завдяки історикам: “Навряд чи можна говорити про знищення міфологічного мислення. Як ми незабаром побачимо, воно вижило і збереглося, хоча й радикальним чином змінилося. І парадоксальніше всього, що вижило і збереглося воно

перш за все в історіографії”¹. Так само К. Поппер доводив, що чим більше дослідник відмежовувався від міфологізму, тим більшої міфологемності набували результати його пізнання². Отже, якщо наступні епохи намагалися не помічати або заперечувати наявність міфоструктур в історії, то романтизм зробив їх предметом осмислення, визнавши їх перманентну присутність.

Переглянувши сутність історії, історики змінили й концепцію історичних джерел. Сучасні дослідники для характеристики цих змін обирають як правило слова Я. Грімма: “Є істина і за межами грамот, документів, хронік...”³. Взявши участь у комісії, що досліджувала культурний спадок німецьких земель, Я. Грімм захопився збором легенд і міфів. На рівні українського джерелознавства програмові засади були досить чітко окреслені П. Кулішем: “...щоб узнати, як то було в минулі часи, не читайте офіційних паперів... з них ви нічого не дізнаєтесь. Беріть джерела більш приватні й особисті, й там явиться істина...”⁴. Щодо необхідності оновлення джерельної бази суголосними П. Кулішу є слова М. Костомарова: “Я переконався, що історію треба досліджувати не лише з мертвих літописів і записок, але й у живім народі”⁵.

Саме перетворення народу на об’єкт дослідження актуалізує народні уявлення про історію, її джерела та місце зберігання таких джерел. Народні уявлення неминуче пов’язані з міфологемами. Так, у другій чверті XIX ст., як засвідчує сучасний дослідник В. Кравченко, серед українців ширяться чутки про існування старовинного прихованого архіву, в якому містяться документи, що розповідають істинну історію України⁶. Народні сюжети переходять в історіографію. Так, зокрема, А. Скальковський, один з перших публікаторів актового матеріалу з історії запорожців, в “Історії Нової Січі” 1846 року видання весь час повертається до таємного усного архіву козаків. Загалом щодо історії запорозького козацтва, то А. Скальковський тяжіє до пошуку більш притаманних самому явищу джерел. Одними з них є розповіді запорожців про самих себе. В тексті часто згадуються наративи такого плану. Роздумуючи над цінністю спогадів М. Коржа, історик розкриває своє ставлення до наративів як до

¹ Мирча Элиаде, *Аспекты мифа*, Пер. с фр. В. Большакова, Москва 1996, с. 117.

² Карл Поппер, *Улиденність історизму*, Пер. з англ., К. 1994, 192 с.

³ *Эстетика немецких романтиков*, [сост., пер., вступ. статья и коммент. А.В. Михайлова; редкол.: М.Ф. Овсянников и др.], Москва 1986, с. 410.

⁴ П. Кулиш, *Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад*, К. 1843, с. 182.

⁵ І. Крип’якевич, *Археографічні праці Миколи Костомарова*, ЗНТШ 126–127 (1918) 108.

⁶ В.В. Кравченко, *Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.)*, Х. 1996, 376 с.

ідеального джерела вивчення історії запорожців: “Шкода, що подібних усних повістей залишилося вже небагато..., а яку б прекрасну історію можна було б укласти з одних лише переказів!”⁷. Загалом цікавими є роздуми А. Скальковського над джерелами “природними” і “неприродними”. Складається таке враження, що історик вважає актові джерела не зовсім властивим явищем для характеристики запорозької общини, такими, що розходяться з її суттю: “Внутрішній стан, число і побут війська за звичаєм общини... відносилися до числа “секретів Коша Запорозького”⁸. І лише необхідність зносин із зовнішнім світом, царською адміністрацією, гетьманом, що передбачало ведення діловодства і відкидало архаїчні форми збереження інформації, змусило запорозьку громаду задокументувати частину свого життя⁹. Саме ці документи лягли в основу “Історії Нової Січі”, власне подекуди це дослідження переходить у суцільне цитування документів, між якими авторські слова слугують лише зв’язкою. І роль письмових документів, серед яких лише частина актового матеріалу, насправді величезна. За нашими підрахунками було близько 1000 посилань, цитувань або згадок про письмові документи з архіву Коша. Тим дивнішим виглядає завершення цього дослідження згадкою про легендарний архів. Точніше, це переказ оповіді самих запорожців про таємничого козака, який не лише зберігав у пам’яті всі основні події, дати й імена історії Запорозької Січі, але й знав чим закінчиться історія Нової Січі, передрікаючи її кінець задовго до трагічних подій.

Сюжети таємного архіву присутні в історіографічних і джерелознавчих дослідженнях М. Маркевича та М. Максимовича. Останній, зокрема, вважав, що “Історія Русів” якраз і написана на таких легендарних історичних матеріалах. Образ цього таємничого архіву активно освоюється й романтичною українською літературою. Так, на думку Т. Бовсунівської, одним з домінантних образів тогочасної української літератури є образ дідизни як певного узагальненого уявлення про старовину, історію¹⁰. Але найвиразніше образ таємного архіву присутній у поезії Т. Шевченка, і це не лише “великий льох”, запозичений з фольклору. На думку Л. Плюща, цей матеріал став надзвичайно продуктивним для творчої

⁷ А. Скальковский, *История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Издание второе, исправленное и значительно умноженное*, ч. I, О. 1846, с. 150.

⁸ *Ibid.*, с. 153.

⁹ А. Скальковский, *История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Издание второе, исправленное и значительно умноженное*, ч. III, О. 1846, с. 158.

¹⁰ Т.В. Бовсунівська, *Феномен українського романтизму*, К. 1997, ч. I: Етногенез і теогенез, 155 с.

свідомості поета і втілювався в цілій низці образів¹¹. Одним з найпродуктивніших був образ криниці. На думку дослідника криниця в народній свідомості пов'язується зі знаннями, в тому числі й про минуле.

У поезії Т. Шевченка 40-х років “криниця” була джерелом оновлення, оживлення, повернення до життя. Заглянути в криницю часу для народу означає згадати свою історію, відродитися до життя після століття смерті¹². Саме так, по-народному, сприймав Т. Шевченко проміжок часу з 70-х років XVIII ст. до 40-х років XIX ст., за який було зруйновано Січ, скасовано полковий устрій, запроваджено кріпацтво, знищено козацький устрій. У листах 40-х років Т. Шевченко ситуацію в Україні описує як повне небуття (“нема людей”), або як повну катастрофу. Тому така криниця пам'яті через нагадування про сенс існування народу, мала відродити його, повернути віру у майбутнє. Відновлюючи в поезії глибинні, архетипічні уявлення українського народу про власну історію, пропускаючи через цю світоглядну матрицю набутий гіркий досвід, поет долучається до романтичної концепції історичного джерела. Воно повинно відповідати духу народу, бути визнаним самим народом. Настільки стійким це переконання було для українських романтиків показує дискусія 70-х років між М. Костомаровим і Г. Карповим щодо джерел народної історії та їх цінності. У виборі місця і дати М. Костомаров радить обирати той хронотоп, який пропонує народна версія, оскільки, лише тоді буде зрозуміло сенс тієї чи іншої історичної події¹³.

¹¹ Леонід Плющ, *Екзот Тараса Шевченка. Навколо “Москалевої криниці”*. Дванадцять статтів, К. 2001, 384 с.

¹² *Ibid.*

¹³ Н. Костомаров, *Ответ Г. Карпову*, М. Костомаров, Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, Х. 1928, с. 231–239.

ХУДОЖНЯ СПАДЩИНА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЗА ЧАС РОБОТИ У КИЇВСЬКІЙ АРХЕОГРАФІЧНІЙ КОМІСІЇ

Заснована з ініціативи генерал-губернатора київсько-подільсько-волинського Д. Бібікова Київська тимчасова комісія для розбирання давніх актів (Киевская Временная комиссия для разбора древних актов, состоящая при киевском, подольском и волинском генерал-губернаторе; інші назви – Тимчасова комісія для розгляду давніх актів у Києві або Київська археографічна комісія) як наукова урядова установа набула офіційного статусу за згодою Миколи I 31 травня 1843 р., 8 грудня того ж року відбулося її фактичне відкриття та проведене перше засідання за участю дійсних членів¹; проіснувала до 1921 р. й увійшла у склад Археографічної комісії АН УРСР. Її діяльність спрямовувалася на збирання й видання історичних документальних матеріалів щодо Правобережної України. Комісія офіційно створювалася при київському генерал-губернаторові, але фактично головну роботу виконували професори університету М. Іванишев (діловод комісії), М. Максимович, В. Домбровський, О. Ставровський, В. Чехович, О. Селін, М. Костомаров, тому зрозумілим є її розміщення в приміщенні Київського університету. Д. Бібіков брав діяльну участь у справах Комісії, з її дійсних членів призначав голову, його заступника та трьох редакторів, які керували науковою роботою, підготовкою видань. Видання Комісії зайняли поважне місце серед джерел з історії України XIV–XVIII ст.: “Пам’ятки, видані Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів” (К. 1845–1849, т. 1–4), “Старожитності, видані Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів” (К. 1846, зошити 1–3), “Літопис Величка” (К. 1848–1864, т. 1–4), “Літопис Грабянки” (К. 1853) та ін. Зібрані й систематизовані матеріали та документи, що зберігалися в державних, монастирських і приватних архівах, у бібліотеках Правобережної України, Волині, Галичини, Москви, Петербурга, Варшави, ставали цінною фактологічною базою у вивченні історії та культури українського народу.

До виконання завдань Комісії долучилося велике коло наукових сил, тут були українські й польські вчені, письменники, аматори, культурні діячі – М. Владимирський-Буданов, М. Довнар-Запольський, М. Іванишев,

¹ О.И. Левицкий, *Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843–1893: Историческая записка о ее деятельности*, К. 1893, с. 24.

В. Іконников, І. Каманін, М. Костомаров, О. Лазаревський, Ф. Лебединцев, О. Левицький, М. Максимович, А. Метлинський, П. Куліш, О. Сенчило-Стефановський та ін. Т. Шевченко з 10 грудня 1845 – до 1 березня 1847 рр. був членом-співробітником цієї комісії на посаді художника.

Після закінчення навчання імператорської академії мистецтв Т. Шевченко у березні 1845 р. одержав атестат на звання некласного художника “с правом, по силе всемилостивейше дарованной академии художеств привилегии пользоваться с потомством его вечною и совершенною свободою и вольностию и вступить в службу, в какую сам, как свободный художник, пожелает” і 25 березня поїхав в Україну, у його квитку метою подорожі зазначено – “для художественных занятий”². Він відвідав своїх рідних у Кирилівці, а згодом поїхав до Києва. У травні Київська археографічна комісія, що діяла за розробленою програмою, включила до неї дослідження пам’яток місцевої археології в зв’язку з ліквідацією Тимчасового комітету для розшукування старожитностей. Д. Бібіков визнав за необхідне поєднати археографічне і археологічне завдання, а також не обмежуватися одним Києвом, а поширити археологічні пошуки на території усього південно-західного краю, навіть сусідніх губерній – Полтавської і Чернігівської³. Для вирішення цих завдань професор О. Старовський подав на розгляд програму археологічних досліджень, але Комісія вважала за необхідне насамперед виявити всі пам’ятки давнини як історичні (храми, палаци тощо), так і первісні (вали, кургани, городища), щоб скласти повну і систематизовану програму археологічних розкопок у краї⁴. Щоб охопити і цей обсяг роботи, Д. Бібіков звернувся до київського, подільського й волинського губернаторів з проханням зібрати дані про древні пам’ятки, надати їх описи разом з рисунками й кресленнями в Комісію. Але приписи генерал-губернатора у повному обсязі не виконувалися, особливо це стосувалося зображення пам’яток у масштабі, оскільки кваліфікованих спеціалістів у цій справі не було. Таким чином виникла потреба у досвідченому художнику.

У квітні-травні 1845 р. Шевченко був у Києві, його вже знали у широких колах інтелігенції, культурних діячів як талановитого поета та митця. В цей час він зустрічався з О. Сенчило-Стефановським, М. Максимовичем, М. Іванишевим, П. Кулішем, радився з ними стосовно видання

² Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814–1861, К. 1982, с. 73, № 159.

³ О. Левицький, *Археологические экскурсии Т.Г. Шевченка в 1845–1846 гг.*, Киевская старина 2 (1984) 232.

⁴ *Ibid.*, с. 232–233.

Т. Шевченко. Автопортрет. Папір, олівець. 1845

“Живописная Украина”, що вийшло першим накладом у 1844 р.⁵ У цій серії офортів, різних за тематикою, відображено історичні пам’ятки, природи, події та народний побут України, що свідчило про непересічний інтерес Т. Шевченка до культури українського народу, його минулого, а також майстерність у зображенні сюжетних сцен, мотивів природи, творчих композицій. Для виконання завдань Комісії, а саме фіксації пам’яток з натури з відповідними пропорціями та масштабом, природним стало запрошення молодого художника до участі в експедиціях, зокрема археологічних. Вважають, що ініціатором цього був член-засновник Комісії М. Максимович або член-співробітник П. Куліш, знайомий Т. Шевченка. Завдяки рекомендації М. Максимовича Київська археографічна комісія неофіційно доручила Т. Шевченкові зробити малюнки історичних пам’яток у Чернігівській і Полтавській губерніях, хоч вони й не були підпорядковані київському генерал-губернатору⁶.

⁵ П. Жур, *Дума про огонь: З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка*, К. 1985, с. 54–59.

⁶ Г. Я. Сергієнко, *Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.)*, УІЖ 3 (1991) 45.

Перше відрядження художник здійснив у Полтавську губернію у 20-х числах червня 1845 р., де оглянув численні історичні місця, змалював пам'ятки. Свої наукові дослідження, описи історичних пам'яток, особливості їх реставрації він занотував в “Археологічних нотатках”⁷, які вів впродовж жовтня 1845 – квітня 1846 рр., виділивши такі розділи: “Переяслов”, “Телепень”, “Лубни”, “Хорол”, “Миргород”, “Чернигов”, про інші подорожі в селища й міста є відомості в автобіографічній повісті “Музыкант” та “Близнецы”. Свою експедицію на Полтавщині він розпочав з огляду чоловічого монастиря в с. Густинь Прилуцького повіту, про що згадував в автобіографічній повісті “Музыкант”: “Я, изволите видеть, по поручению К[иевской] археографической] комиссии по[се]тил эти полуразвалины и, разумеется с помощью почтеннейшего отца Илии, узнал, что монастырь воздвигнут коштом и працею несчастного гетмана Самойловича в 1664 году, о чем свидетельствует портрет его jako ктитора, написанный на стене внутри главной церкви. Узнавши все это и нарисовавши, как умел, главные, или святые, ворота, та церковь в пяти главах, Петра и Павла, да еще трапезу и церковь, где погребен вечныя память достойный князь Николай Григорьевич Репнин, да еще уцелевший циклопический братский очаг, – сделавши, говорю, все это как умел, я на другой день хотел было оставить Прилуки и отправиться в Лубны осмотреть и посмотреть на монастырь, воздвигнутый набожной матерью Иереими Вишневецкого Корибута”⁸. Тут намалював три акварелі у дорожньому альбомі (1845 р.) – “В Густині. Церква Петра і Павла” (аркуш № 2), “Брама з церквою святого Миколи Чудотворця в Густині” (аркуш № 3), “В Густині. Трапезна церква” (аркуш № 16). З 1844 р. на території монастиря проходили відбудовчі та реставраційні роботи, цей стан споруд досить документально передав Т. Шевченко у малюнках. На першому, в глибині закритої композиції, зобразив частково зруйновану церкву Петра і Павла, ліворуч неї – низьку стару будівлю, праворуч – розлоге дерево. На другому – браму з напівзруйнованою маківкою бані та стіни монастиря зовні, повз них стежкою йдуть люди. Яскраве сонячне освітлення посилює ліричний настрій архітектурного пейзажу. На третьому – напівзруйновану однобанну церкву (колишню Успенську) з тильної сторони вівтаря. В її склепі похований прах князя М. Рєпніна, у зв'язку з чим її

⁷ Т. Шевченко, [Археологічні нотатки], Т. Шевченко, Повне зібрання творів: У 6 т., К. 2003, т. 5, с. 213–219.

⁸ Т. Шевченко, *Музыкант*, Т. Шевченко, Повне зібрання творів: У 6 т., К. 2003, т. 3, с. 178. Церкву збудовано 1674 р.

Т. Шевченко. В Густині. Трапезна церква. Папір, туш, акварель. 1845

Т. Шевченко. Кам'яний хрест св. Бориса. Папір, акварель. 1845

перейменовано на Воскресіння Христового. Процес її відновлення зафіксував митець, нарисувавши під стінами та навколо на землі дошки і столія, що на почіпках їх гемблює.

На Полтавщині митець побував у Яготині, Лубнах, Пириятині, Ромнах, Миргороді, Веселому Подолі, Хоролі, Березовій Рудці, Ісківцях, Переяславі та інших містах і селищах. Плідною була його робота у Полтаві, там він зустрівся з учителем малювання місцевої гімназії Ф. Ткаченком, товаришем по ширяєвській артілі та Імператорській академії мистецтв⁹. Серед визначних пам'яток він намалював “Воздвиженський монастир у Полтаві”, цей чоловічий монастир засновано в 1650 р. полковником М. Пушкарем. До його комплексу належить собор, споруджений на кошти генерального судді козацького війська Василя Кочубея у 1689–1709 рр. у стилістиці українського бароко; чотириригунда дзвіниця збудована у 1786 р. у стилі пізнього бароко та є аналогією дзвіниці Києво-Печерської лаври. Красу і велич Воздвиженського (Хрестовоздвиженського) монастиря митець передав на тлі панорами пейзажу, застосувавши улюблений прийом – змістовий центр на третьому плані відкритої композиції. Архітектурний комплекс розташований на високому пагорбі над затокою ріки Ворскли, його силует, що видніється з-за дерев й контрастує з навколишнім середовищем, зокрема невеликою селянською садибою біля підніжжя пагорба, фігурами подорожнього і коня на першому плані, що є стафажем. Вміло застосована градація тону сепії передає відчуття ранішнього пробудження природи, оповитої у долинах серпанком туману. Цей твір митець пізніше згадував у “Близнецах”: “...пошел через площадь к дому Лукьяновича, чтобы оттуда лучше посмотреть на монастырь та, помолясь Богу, и в путь. Долго смотрел он на монастырь и его чудные окрестности”¹⁰. Шевченковий пієтет до українського письменника І. Котляревського втілюється в акварелі “Будинок І.П. Котляревського у Полтаві”. Він вибрав такий ракурс, щоб цілісно показати історичне і важливе для родини письменника місце, а саме невелику садибу та Успенський собор, у якому дяконом був його дід, який 1751 р. придбав біля нього хатину. Ці споруди формують змістовий центр композиції, оскільки збудовані на невисокому пагорбі й огорожені спільним парканом. Шевченко досить детально прорисував усі складові конструкцій, декоративні елементи собору, натомість узагальнено зобразив навколишні садиби селян, щоб не відволікати уваги від головного. Пейзаж сповнений спокою, ліричної тональності, чому вторить і природа.

⁹ П. Жур, *Дума про огонь...*, с. 85.

¹⁰ Т. Шевченко, *Близнецы*, Т. Шевченко, Повне зібрання творів: У 6 т., К. 2003, т. 4, с. 41.

Т. Шевченко. Михайлівська церква в Переяславі. Папір, акварель. 1845

Т. Шевченко. Чумаки серед могил. Папір, сепія, олівець. 1846

У першій половині липня художник побував у с. Шедієве у мастку А. Лук'яновича біля річки Оріль¹¹. Тут виконав два рисунки: “На Орелі” та “Красвид з кам'яними бабами”. Оріль – це ліва притока Дніпра, її русло дуже звивисте й протікає в основному по рівнині, хоч подекуди узбережжя формують високі пагорби. Саме таку місцевість зобразив Т. Шевченко в обох рисунках, показавши її особливості у протилежних напрямках русла ріки. Відійшовши подалі від точки, з якої малював пейзаж, Т. Шевченко знайшов артефакти давньої культури, це дві антропоморфні половецькі скульптури, на узвишші пагорбу, інша назва – “кам'яні баби” (жінка і чоловік). Їх митець зобразив на передньому плані, лінією виділивши фізіономічні ознаки та характерну манеру обтісування каменю давніми ремісниками. Позаду скульптур відкривається панорама долини, високі та пологі береги виокремлюють звивисте русло ріки.

У кінці липня – на початку серпня під час перебування у с. Василівці Хорольського повіту у В. Родзянки Т. Шевченко у дорожньому альбомі (на звороті аркушу № 19) виконав акварель “У Василівці”. На церковному подвір'ї в глибині зображено давню дерев'яну триярусну дзвіницю, перед нею на землі сидить художник за малюванням. Своєрідна конструкція дзвіниці виділяється підсінням на першому ярусі, яке утримують фігурно оброблені баліасини, другий ярус – це чотиригранна вежа з дзвоном, третій – баня з хрестом. Видніється церковна огорожа, ворота, крізь які проходить чоловік. Яскраві промені вранішнього сонця виділяють довгі тіні дерев, дзвіниці, постатей чоловіків. Вохристими і блакитними відтінками художник моделював ближній і дальній плани композиції, підкреслюючи гармонію навколишнього середовища.

В середині серпня він прибув у Переяслав до знайомого лікаря А. Козачковського. Тут оглянув Успенську церкву, 1760 р. побудовану на місці іншої, в якій 1654 р. Б. Хмельницький присягав на вірність царю. В “Археологічних нотатках” міститься опис і церкви, і культових виробів, що збереглися в ній з тих часів, це лампадка 1664 р., срібна ікона та срібна позолочена чаша, виконана на замовлення Марини Халецької. Про реставрацію церкви Т. Шевченко занотував: “...Внутренность осталась в прежнем виде, а наружность, к сожалению, до варварства искажена. Невозможно смотреть на нее, а не только рисовать”¹². У дорожньому альбомі намальовано акварелі “Кам'яний хрест святого Бориса” (зворот

¹¹ П. Жур, *Труди і дні Кобзаря: Літописжиття і творчості Т.Г. Шевченка*, Вст. стаття М.М. Павлюка, К. 2003, с. 119.

¹² Т. Шевченко, *[Археологічні нотатки]*..., с. 213.

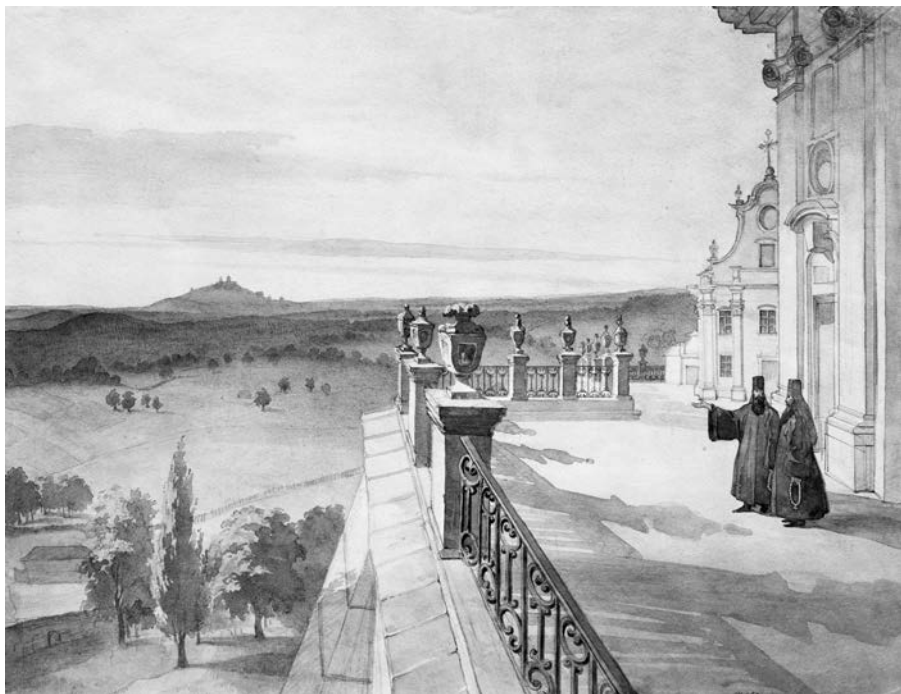
аркушу №2), “Михайлівська церква в Переяславі” (аркуш № 4), “Вознесенський собор в Переяславі” (аркуш № 5), “В Переяславі. Церква Покрови” (аркуш № 6). На першій Т. Шевченко досить точно зобразив кам’яний хрест, що стоїть у Борисоглібській церкві, споруджений на околиці Переяслава, тут у 1015 р. було вбито князя Бориса Володимировича. На хресті про цю подію викарбувано напис на древньоруській мові. Використовуючи вохру і блакитні відтінки, митець передав фрагмент інтер’єру церкви, крізь вікно якої промені освітлювали обриси хреста і текст на ньому. Іншою архітектурною та історичною пам’яткою був Михайлівський монастир. Т. Шевченко виконав тут акварель “Михайлівська церква в Переяславі”. В XI ст. на її території стояв Михайлівський собор (зруйнований під час навали хана Батия 1239 р.), 1646–1666 рр. збудовано церкву, пошкоджену пожежею 1734 р., згодом відновлену. В “Археологічних нотатках” у розділі “Переяслов” він записав: “В той же цитадели церковъ С. Михаила, по преданию бывший монастырь, построенный каким-то князем черниговским Михаилом. Ни снаружи, ни внутри не осталось никаких признаков ее древности, кроме колокольни и при ней трапезы, где теперь помещается уездное казначейство”¹³. Трапезну, келії і дзвіницю об’єднано в одну споруду в 1745 р. Саме давню трапезну митець зобразив у центрі композиції, а за нею частково видно Михайлівську церкву, ліворуч – високий пагорб, праворуч удалині – дві хати за тином. Він чітко окреслив конструкцію прямокутної у плані трапезної, вкритої двосхилим дахом, із квадратним ярусом дзвіниці над нею, завершеної наметовою банею з главою. Натомість кам’яну Михайлівську церкву він вирішив узагальнено, світлими лініями виділив її форми, блакитним кольором стіни, червоною вохрою дах. Церква у плані близька до тридільного типу, видовжений прямокутний основний простір перекрито півциркульним склепінням із розпалубками, до нього прилягають гранчасті апсида й бабинець. За периметром церкву облямовано фризом із керамічних розеток. Первісну кам’яну баню 1823 р. замінено дерев’яною. Більшу панораму монастиря Т. Шевченко розкрив в акварелі “Вознесенський собор в Переяславі”. Ансамбль Вознесенського монастиря сформувався протягом XVII–XVIII ст., коштом І. Мазепи у 1695–1700 рр. споруджено собор у стилі українського бароко, як зазначив митець: “Бывший монастырь, ныне Соборная церковъ во имя Вознесения Господня ... великолепная снаружи и до невозможности сказана внутри возобновлениями”¹⁴. Іншу характеристику митець дав у повісті “Близнецы”: “Это

¹³ Т. Шевченко, [Археологічні нотатки]..., с. 214.

¹⁴ Ibid.

Т. Шевченко. В Седневі. Папір, олівець, сепія. 1846

Т. Шевченко. Вид на околиці з тераси Почаївської лаври.
Папір, олівець, акварель. 1846

соборный храм прекрасной, грациозной, полурокко, полувизантийской архитектуры, воздвигнутый знаменитым анафемой Иваном Мазепой в 1690 году”¹⁵. Його митець зобразив у центрі дальнього плану, застосувавши улюблений прийом закритої композиції, ліворуч намалював капличку, за нею вдалині – в’їзну браму, праворуч за огороженим садом силует верхнього ярусу дзвіниці, збудованої у 1770–1776 рр. Варіюючи відтінки вохристої і блакитної гами, він передав не лише красу головних архітектурних домінант монастиря – собор та дзвіницю, а й загалом ландшафт, що включав й інші будівлі. Особливий ракурс художник вибрав для змалювання церкви Покрови у Переяславі, спорудженої коштом переяславського полковника І. Мировича в 1704–1709 рр. Він зобразив її з оновленими після пожежі банями та добудованою 1837 р. до західного притвору дерев’яною дзвіницею. Церкву, що височіє над хатами, митець намалював у центрі композиції на дальньому плані, на першому – фрагмент Старокиївської вулиці, посеред якої в калюжі борсаються свині, обабіч дороги стоять випадкові перехожі, вдивляючись у постать художника. Архітектурний пейзаж має етюдний характер, але в ньому досить детально передано ситуацію. Про подорож Переяславщиною митець записав: “Переяслов и окресности его были б чрезвычайно интересны своими укреплениями и курганами, но о них сохранились только названия и почти никаких преданий в народе”¹⁶.

З 4–5 до 25 вересня 1845 р. Т. Шевченко подорожував півднем Київщини, був у Чигирині та Суботіві, історичних місцях, пов’язаних з гетьманом Б. Хмельницьким. У 1648–1657 рр. Чигирин був його резиденцією, столичним містом Української козацької держави Війська Запорізького. Тут Т. Шевченко зарисував околиці міста з Богдановою горою та Троїцький монастир (не збереглися), з яких планував виконати офорти для “Живописной Украины”. Відвідав Мотронинський монастир і Холодний Яр – осередок гайдамаків. В альбомі виконав акварелі “Мотрин монастир” (аркуш № 11), “Чигиринський дівочий монастир” (на звороті аркушу № 11), “Чигирин з Суботівського шляху” (аркуш № 14). У першій роботі зобразив кам’яну (1801 р.) і дерев’яну (1820 р.) церкви Мотринського (Мотронинського) чоловічого монастиря, заснованого у 1568 р. в лісовому урочищі Холодний Яр. Монастир був у вихорі історичних подій, тому часто зазнавав руйнацій, особливо під час оборони Чигирини в 1677–1678 рр. Відродився він під час Коліївщини у 1707 р. Змальовуючи історичні

¹⁵ Т. Шевченко, *Близнецы...*, с. 17.

¹⁶ Т. Шевченко, *[Археологичні нотатки]...*, с. 215.

пам'ятки Т. Шевченко вибрав ракурс, при якому найкраще видно особливості конструкцій обох церков, а їх монументальність посилює завищена лінія горизонту. На церковному подвір'ї праворуч від кам'яної церкви розташовується склик (так називали казан, що висів догори дном на перекладині поміж двома стовпами, біля нього чіпляли било, щоб у разі тривоги вартовий козак міг скликати всіх, б'ючи билом у казан), а перед церквою – надмогильний камінь. Оживляючи архітектурний пейзаж митець намалював стафаж – три фігури (чернець і двоє чоловіків), а враховуючи світлоповітряну перспективу, різними відтінками вохри вирішив ближні плани, а дальній – садиби селян, сіро-блакитними. Акварель “Чигиринський дівочий монастир” виконано у техніці гризайль, варіюючи лише тон, він передав загальний вигляд монастиря та навколишні будівлі і природу. Яскраве сонячне освітлення виділяло форми і особливості конструкцій будівель, а тіні об'єднували їх між собою. Працюючи у теплій вохристій гамі, Т. Шевченко намалював ще одне визначне історичне місце – “Чигирин з Суботівського шляху”. Він зобразив Замкову гору з Хрестом та частину міста біля її підніжжя, яке розташувалося й по обидва боки річки Тясмин. Її береги єднає міст, через який у XVII ст. можна було увійти в Чигиринську фортецю. Зосередивши увагу на історичній ретроспективі на дальньому плані композиції, митець на першому показує розмірене життя селян за повсякденною працею, їх садиби, що розташувалися біля пагорба, звивисте русло ріки, що поєднує передмістя з містом.

Малюнки Т. Шевченка досить деталізовані і є документальним свідченням тодішнього стану історичних пам'яток. Він побував у Суботіві, колишній замиській резиденції Б. Хмельницького, який за власним проектом та коштом у 1653–1656 рр. збудував Іллінську церкву з дзвіницею, що входила до оборонних споруд замку та слугувала родовою усипальницею. Оглядаючи історичні місця селища митець у дорожньому альбомі намалював акварелі “Кам'яні хрести в Суботіві” (зворот аркушу № 9), “Капличка” (аркуш № 12), “Богданові руїни в Суботіві” (зворот аркушу № 12), “Богданова церква в Суботіві” (аркуш № 13), ще одну роботу “Будинок Хмельницького в Суботіві” вважають втраченою. Перший малюнок розкриває особливості давніх поховань на цвинтарі біля Іллінської церкви, – це два кам'яні хрести, різні за формою та раменами. Їх поява віддалена у часі. Щоб підкреслити темпоральну складову етюд митець вибрав ракурс, в якому в контражурі нарисовані силуети хрестів, що височіють над рікою Тясмин та луки. Другий малюнок – це огорожена частоколом капличка з похиленим хрестом на бані. У техніці

Т. Шевченко. Давні фрески Софійського собору. Папір, акварель. 1846

гризайль художник передав своєрідність ландшафту та дерев'яної культової споруди. Третій малюнок також зроблено недалеко від церкви. На ньому митець зобразив руїни будівлі, ймовірно палацу Б. Хмельницького, колишньої гетьманської резиденції, спустошеної загонами польської

шляхти у 1664 р. У часи Шевченка залишки палацу були на узвишші, з якого відкривався вид на весь Суботів і далекі тясминські луки. По цеглинах, що вибивалися з-під трави, вигадувався фундамент, над яким склепінчасті стіни з нішами, вхід. Митець детально прорисовував залишки будівлі на передньому плані композиції, на дальньому зобразив силует північно-східного фасаду Іллінської церкви. Як і в попередніх акварелях, він використав вохристо-коричневі відтінки для моделювання форми руїн, а блакитними передав обриси церкви і тон неба. Виконану на лівій стороні альбомного розвороту акварель, ймовірно, задумано як частину диптиха, друга частина якого – малюнок “Богданова церква у Суботові”, розміщена на правій стороні розвороту. Споруджена Б. Хмельницьким у 1653 р. кам’яна Іллінська церква у стилі раннього українського бароко, має оборонні риси. В неї форма базиліки, вівтар розміщено у шестигранній апсиді. Церква вкрита коробовим склепінням і має двоскатний дах, його з боків прикрашають високі фронтони з S-подібними волютами, а верх вінчає одна баня. Оскільки вона споруджувалася як усипальниця гетьмана, то навколо неї виникло кладовище з різними за часом похованнями, надгробними хрестами і пам’ятниками. Розміщена на високому пагорбі, церква здіймається над селом, цей ракурс привабив і Т. Шевченка, який змалював її зовнішній вигляд при яскравому сонячному освітленні у світлих вохристих відтінках, а панораму пейзажу вдалині та небо – у блакитних.

Як зазначає Г. Сергієнко, наприкінці листопада митець представив Київській археографічній комісії малюнки історичних пам’яток Чернігівщини і Полтавщини¹⁷. Їх було належно оцінено, внаслідок чого постановою комісії від 10 грудня 1845 р. Т. Шевченка офіційно зараховано її членом-співробітником із щорічним “жалуванням” у розмірі 150 крб. сріблом¹⁸. Але митець не був присутній при цьому, оскільки в кінці листопада Д. Бібіков відрядив його в Полтавську губернію “для некоторых разысканий” та видав йому “казенную подорожную и 150 р. на расходы”¹⁹. Про їх отримання свідчить розписка художника від 28 листопада: “Подорожную и примерно на прогоны сто пятьдесят рублей серебром при расходной тетради получил 28 ноября 1845 года. Свободный художник Т. Шевченко”²⁰. Для роботи митцю, ймовірно, надали звичайну інструкцію, тобто віднайти, в яких місцях і які саме є кургани, стародавні

¹⁷ Г.Я. Сергієнко, *Op. cit.*, с. 48.

¹⁸ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії..., с. 72.

¹⁹ О. Левицкий, *Археологические экскурсии Т.Г. Шевченка...*, с. 235.

²⁰ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії..., с. 72.

руїни або місцевості, урочища, пов'язані з відомими історичними подіями; дані про народні легенди, перекази щодо різних місцевостей; письмові джерела, що належать до часів давнього побуту Малоросії, козацьких війн тощо; водночас він отримав доручення щодо змалювання видів і старовинних пам'яток. Скільки він перебував на Полтавщині і які місця відвідав достеменно невідомо, оскільки не збереглися й рисунки, що засвідчували фіксацію історичних пам'яток, а в дорожньому альбомі того часу містилися начерки селян та їх побуту, що свідчило про зацікавлення художника етнографією. В цей час більш плідною виявилася для нього поетична нива. 10 грудня 1845 р. він також отримав атестат з Академії мистецтв на звання некласного художника з портретного та історичного живопису.

У другій половині січня 1846 р. митець планував змалювати старовинні речі по церквах та монастирях Чернігівщини, супроводжувати себе в поїзді запросив О. Афанасьєва-Чужбинського, маршрут їх пролягав через Лубни-Прилуки-Ніжин-Чернігів. У першій половині лютого вони прибули в Чернігів, отримавши дозвіл від місцевого духовенства на огляд і змалювання історичних пам'яток, Т. Шевченко відвідав цитадель, Храм Спаса, Борисоглібську церкву, церкву Успіння Божої Матері (в Єлецькому монастирі), Троїцький монастир, побудований гетьманом І. Мазепою, П'ятницьку церкву, колишній будинок чернігівського полковника, наказного гетьмана Павла Полуботка, де містилася духовна семінарія з бібліотекою²¹. Збереглися рисунки олівцем “Потір із церкви с. Монахин”, “Енколпійон”, натомість оглянуті кульгові та житлові споруди він ймовірно не зафіксував. Відомі три роботи, які митець виконав у Седневі, куди часто виїздив з Чернігова. Це дві акварелі “Коло Седнева”, “Чумаки серед могил” і сепія “В Седневі”. На перших двох він зобразив пейзаж, акцентуючи увагу на давній могилі, біля підніжжя якої чумаки із запряженими у вози волами. На малюнку “Коло Седнева” митець вибрав ближчу точку зору у передачі могили, яку досить детально замалював, водночас застосовуючи низьку лінію горизонту надав їй певної монументальності на тлі села, що видніється на дальньому плані. Цей контраст планів він посилив відтінками теплої вохристої гами на фронтальному та холодними відтінками блакитної, якими змалював краєвид вдалині. В акварелі “Чумаки серед могил” Т. Шевченко використав лише вохристі і коричневі відтінки, оскільки яскраве сонячне освітлення залило всю долину, і лише тіні виявляли об'єми форм. Цей принцип він застосував і в роботі “В Седневі”, зобразивши збудовану в 1690 р. на території садиби чернігівського полковника Я. Лизогуба “Кам'яницю” – тип

²¹ Т. Шевченко, *[Археологічні нотатки]...*, с. 217–219.

цивільної мурованої архітектури на території Гетьманщини, близький за планом до української хати. Це найстаріша житлова будівля Лівобережної України. Ракурс, який вибрав художник, розкриває архітектурну ситуацію цієї частини селища – на першому плані кам'яниця з вежею, за нею ліворуч собор, вдаліні праворуч церква Різдва Богородиці, з боків завершують композицію селянські садиби. Варіюючи тоном митець чітко виділив освітлені частини архітектури та глибокі тіні, чим об'єднав споруди і водночас виділив їх конструктивні особливості, надавши архітектурному пейзажу певного відчуття минувшини.

Весною Т. Шевченко та О. Афанасьєв-Чужбинський повернулися до Києва, разом винайняли помешкання у будинку І. Житницького на вул. Козине болото поблизу Хрещатика. В цей час Комісія виробила широку програму для своєї археологічної діяльності, в їхніх планах також була підготовка альбому видів Києва та інших міст краю. В цьому контексті митець задумав змалювати всі визначні види Києва, внутрішній вигляд храмів і цікаві околиці²². Для цієї роботи він запросив свого товариша по Академії мистецтв М. Сажина, який оселився у нього й погодився взяти на себе обробку деталей у рисунках та частину роботи. Вони щодня з самого ранку змальовували історичні місця та красвиди. Шевченко виконав акварелі “Костел Святого Олександра у Києві”, “Давні фрески Софійського собору”, сепії “Аскольдова могила”, “Церква Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі”, “Софія Київська”, “Вежа № 4 та казарма військових кантоністів Нової Печерської фортеці” (кол. назва “Васильківський форт у Києві”), начерки “Китайська пустинь. Троїцька церква”, “Вишгород”, “Красвиди Києва” (знаходилися у І. Фундуклея), “Київський сад”, “Старці”. Багато уваги художник приділяв різним індивідуумам, наприклад змальовуючи коридори, що вели до дальніх і ближніх печер, робив начерки старців чи злидарів, які там жебракували²³. Обидва художники створили більше 30 малюнків видів Києва, після арешту Т. Шевченка М. Сажин виконав ще близько 20 робіт, однак підготовку альбому не закінчив²⁴. У нього були окремі Шевченкові твори, на яких він поставив свій підпис, щоб уберегти від вилучення, але з часом авторство було відновлено.

Співпраця Т. Шевченка з Київською археографічною комісією продовжувалася не лише у змалюванні та описі історичних пам'яток, а й підготовці її видань. Як вказує О. Левицький, після вдалих археологічних

²² О.С. Афанасьєв-Чужбинський, *Спомини про Т.Г. Шевченка*, Спогади про Тараса Шевченка, К. 1982, с. 99–100.

²³ *Ibid.*, с. 100.

²⁴ Т. Чуйко, *Софія Київська на малюнках Шевченка*, Шевченківська енциклопедія: У 6 т., К. 2014, т. 5, с. 912–913.

розкопок курганів скіфського часу Переп'ят і Перепетиха (Переп'ятиха) протягом літа й осені 1845 р. проф. М. Іванишевим відповідно неподалік с. Фастівець та с. Мар'їнка Васильківського повіту на Київщині, комісія доручила йому “розпочати видання древніх пам'ятників, що пояснюють доісторичне життя народів, які населяли південну Росію, та в першому ж випуску заплановано розмістити детальний звіт про розкопки Переп'ятихи”²⁵. Для підготовки рисунків для цього видання були запрошені в число співробітників Комісії вчителі рисування О. Сенчило-Стефановський та художник академії Т. Шевченко²⁶. В кінці 1845 – на початку 1846 рр. він долучився до цієї справи і брав участь у підготовці другого тому “Древностей”, вишуканого видання з 11-ма хромолітографованими таблицями, на яких зображено курган Переп'ятихи та предмети, що були знайдені при розкопках²⁷. Натомість 2–18 липня 1846 р. Шевченко разом із художником О. Сенчилом-Стефановським брав участь у розкопках скіфського кургану Переп'ят у складі експедиції професора М. Іванишева він зробив низку начерків людей у різних ракурсах (“Парубок з люлькою”, “Коло каші”, “Селянин у брилі”, “Постаті селян” та ін.), але лише на одному зобразив силует кургану Переп'ят у тоні іншому, ніж загальні обриси вже розкопаної могили, рисунки увійшли до його дорожнього альбому (1846–1850 рр.). Своє ставлення до археологічної науки художник занотував у своєму “Щоденнику”: “Я люблю археологію, я поважаю людей, які присвятили себе цій таємничій матерії історії”²⁸. Повернувшись до Києва 19 липня, він на вимогу Д. Бібікова надав звіт про свої витрати під час поїздки до Полтавської губ. за завданням Археографічної комісії, а вже 21 вересня 1846 р. отримав нове доручення від генерал-губернатора: “Поручаю Вам отправиться в разные места Киевской, Подольской и Волынской губерний и постараться собрать следующие сведения: 1) О народных преданиях, местных повестях и сказаниях и песнях и всему, что Вы узнаете, составит описание, а песни, рассказы и предания сколько можно списать в том виде, как они есть; 2) О замечательных курганах и урочищах, где и в каком месте они есть и какие на счет собственно их существуют на месте предания и рассказы, а также и исторические сведения. С этих курганов снять эскиз на счет их формы и величины и списать каждый по собранным сведениям; 3) Осмотреть замечательные монументальные памятники и древние здания и составить им описание, чтобы можно было распорядиться

²⁵ О.И. Левицкий, *Пятидесятилетие Киевской комиссии...*, с. 58.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ О. Левицкий, *Археологические экскурсии Т.Г. Шевченка...*, с. 236.

²⁸ Т. Шевченко, *Щоденник*, в: Т. Шевченко, *Зібрання творів*: У 6 т., К. 2003, с. 83.

знять с них в будущем году рисунки. Если бы где Вы имели возможность достать какие-либо древности, письменные грамоты и бумаги, то таковые доставить ко мне, или узнав, где они находятся, и о том донести; 4) Кроме сего отправитесь в Почаевскую Лавру и там снимете: а) общий наружный вид Лавры, б) внутренность храма и в) вид на окрестность с террасы”²⁹.

Рисунки та акварелі виконані Т. Шевченко під час поїздки Правобережною Україною – це культові споруди (церкви, монастирі), типи селянських хат (плани та схеми), зразки одягу, господарський реманент. 27 вересня митець прибув до Кам’янця-Подільського, зустрівся зі своїм знайомим, учителем гімназії П. Чуйкевичем, оглянув фортецю. 3 жовтня він поїхав на Волинь, а саме в Житомир, далі в Почаїв, через Новоград-Волинський, Корець, Острог, Дубно, Кременець та ін. селища. В одному з них виконав малюнок “Синагога”, зобразивши характерну для волинської архітектури барокову культову будівлю з чотирма колонами центрального фасаду. В Почасві в середині жовтня намалював чотири акварелі “Почаївська лавра з півдня”, “Почаївська лавра зі сходу”, “Вид на околиці з тераси Почаївської лаври”, “Успенський собор Почаївської лаври. Внутрішній вигляд”, а також два ескізи до другої і останньої. В акварелях митець, застосовуючи різні точки зору, зображує архітектурний комплекс Почаївської лаври, акцентуючи увагу на її спорудах та фортифікаційному укріпленні: храмі Святого Йова Почаївського, Успенському соборі, келіях, службових корпусах, водонапірній башті, розташованих на високому ступінчастому фундаменті, біля воріт лаври – двоповерховий будинок архієрея, одноповерховий готель, в якому мешкав Шевченко. Змальовуючи конструктивні та декоративні особливості інтер’єру Успенського собору, митець точно відобразив тип василіанського храму, до його змін після переходу Почаївського монастиря у православ’я у 1831 р. У четвертій акварелі зображено частину лаврської тераси та панораму краєвиду, який можна бачити з неї, – окремі селянські будівлі біля підніжжя лаври, рівнину, що межує з лісистю місцевістю, за якою на дальньому плані видніється давнє село Підкамінь, що розташувалося на височині. Завдяки широкій колористичній палітрі Т. Шевченко в малюнках передав не лише особливості архітектури Почаївської лаври та її околиць, а й розкрив зв’язок обителі з життям місцевих жителів і паломників. Тут у дорожній альбом митець записав жартівливі народні пісні “Гиля-гиля, селезень”, “Ой пила, вихилила”, “Ой у саду, саду”, підписавши “У Почасві 1846. Ок. 20”. Він побував також під Берестечком на полі битви, відвідав за дорученням М. Іванишева села Вербівку й

²⁹ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії..., с. 78.

Секуні і змалював у них церкви, але ці малюнки не збереглися. 28 жовтня із подорожі Поділлям і Волиню повернувся до Києва. Про завершення відрядження художника йшлося в його фінансових звітах, 31 грудня він подав їх Д. Бібікову. Протягом листопада-грудня Т. Шевченко брав участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, у січні поїхав на Лівобережжя, до першої половини лютого 1847 р. гостював у свого приятеля, поета В. Забіли у Борзні.

1 березня 1847 р. Т. Шевченка було звільнено з членів-співробітників Київської археографічної комісії на підставі самовільного від'їзду з Києва та тривалого перебування в Чернігові, документ підписав діловод М. Максимович. Але справжньою підставою для цього послужив його арешт 5 квітня 1847 р. за участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, тому з Археографічної комісії його було звільнено заднім числом. Під час арешту у нього відібрали разом з іншими паперами й "маленький альбом со стихами и рисунками"³⁰.

Півторарічна співпраця Т. Шевченка з Київською археографічною комісією була досить продуктивною, він відвідав багато міст, містечок і селищ, пов'язаних з історичними подіями в Україні, зробив численні малюнки, етюди, начерки культової та житлової архітектури, церковних старожитностей, пам'яток археології, описував їх, збирав усний фольклор, брав участь в археологічних розкопках, ілюструванні видань, водночас залишив багато філософських суджень про історичні події на Україні.

Мистецька спадщина Т. Шевченка, створена за цей час, позначена багатьма новаторськими прийомами, насамперед проявленими у пейзажі. На відміну від поширених у Росії літографічних видань з пишними видами, митець малював з натури тодішню Україну, воскрешав сторінки її історії. Шевченко вперше застосував техніку акварелі у пейзажному жанрі, що і надалі залишився одним із провідних у його творчості й започаткував новий етап розвитку українського пейзажу. У цьому жанрі він був непересічним майстром, його акварелі позначені стилістикою пізнього романтизму. Зображуючи історичні місця, митець подеколи поєднував акварель з сепією. Проблеми, які Шевченко порушував у пейзажі, стосувалися передачі не лише точного вигляду об'єктів чи панорами, але й сонячного освітлення, тіні, рефлексів, вирішувалося композиційне завдання – розташування постатей людей серед і на тлі природи та архітектури. Зафіксовані митцем архітектурні пам'ятки та своєрідність українських сіл мають неоціненну вартість для нашої культури.

³⁰ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії..., с. 106, № 216.

ДО АТРИБУТАЦІЇ ОКРЕМИХ ГРАФІЧНИХ ТВОРІВ Т. ШЕВЧЕНКА 1840-х рр., ПОВ'ЯЗАНИХ З АРХЕОГРАФІЧНОЮ КОМІСІЄЮ

На одному з примірників книги “Древности, изданные комиссией для разбора древних актов” (К. 1846), з бібліотеки Інституту археології НАНУ, є напис: *“Справка. Текст настоящей книги принадлежит профессору Киевского университета Н.Д. Иванисhevу, а рисунки исполнены: первые девять Тарасом Григорьевичем Шевченком, а последние два Сенчиллой Стефановским. К.В. Болсуновский”*. На ілюстраціях, власне на літографії, немає ніяких підписів, літографія виконана майстром з літографічного закладу Й. Вільнера у Києві на основі рисунків художників. Літограф, зрозуміло, дещо нівелював рисунок і не відтворив підпису художника, якого, до речі, той міг і не поставити, бо літографія виконувалася до того, як Т. Шевченка призначили на посаду художника Комісії.

В академічному виданні творів Т. Шевченка вказується на некоректне ставлення дослідників до твердження К. Болсуновського, визнається помилковість його “довідки”. Але з такою категоричністю погодитися важко.

Тому звернемо увагу на два моменти. Перше – участь Т. Шевченка у розкопках кургану Переп’ятиха 1845 року. Друге – авторство Т. Шевченка малюнків у книзі “Древности”.

Отож, 1845 року випускник Петербурзької академії мистецтв Т. Шевченко клопотався працевлаштуванням до Тимчасової комісії для розбору давніх актів при канцелярії київського воєнного, подільського і волинського генерал-губернатора (далі – Комісія).

Пригадаємо, що 22 березня 1845 року Т. Шевченку після завершення навчання в Петербурзькій Академії мистецтв присвоєно академічне звання позакласного художника з історичного та портретного живопису, атестат про присвоєння звання позакласного художника з правом вільного вибору місця роботи Академія видала 10 грудня того ж 1845 року.

Проте Т. Шевченко, не чекаючи видачі атестату, ще 2 квітня виїхав з Петербурга в Україну, відвідав різні місцевості, а у Києві зустрівся з багатьма українськими діячами, серед яких особи, причетні до діяльності Комісії: М. Максимович, П. Куліш, М. Іванішев, О. Сенчило-Стефановський та ін. По тому відвідав рідні місця, а у першій половині червня повернувся до Києва, звідки в кінці місяця за завданням, Комісії відвідав

Густинський монастир, Прилуки, Лубни, Полтаву, Переяслав та інші місцевості і аж при кінці листопада з'явився у Києві.

Комісію на той час очолював начальник канцелярії губернатора М. Писарєв, заступник – С. Шодуар, а М. Іванішев – діловод, правда він, так би мовити, грав “першу скрипку” у Комісії.

Далі Комісія доручила одному з організаторів, та, на той час, фактичному керівникові ординарному професорові кафедри законів державного благоустрою Київського університету М. Іванішеву провести розкопки курганів неподалік міста Фастова. Протягом двох літніх сезонів (1845 та 1846 рр.) було розкопано п'ять курганів. Так, зокрема, у перший сезон було розкопано скіфський курган Переп'ятиха.

На цих розкопках 1845 року Т. Шевченко працював як кандидат у співробітники. Це підтвердив приятель Т. Шевченка О. Сенчило-Стефановський, він розповів М. Білозерському, що вони разом з Т. Шевченком “участвовали в учено-археологической экскурсии и разрывали могилу Перепетиху. У Сенчилов был рисунок масляными красками, представлявший эту могилу в разрезе, ныне принадлежащий В.Б. Антоновичу”¹. Тут однозначно говориться про розкопки 1845 року та спільну участь О. Сенчило-Стефановського та Т. Шевченка у дослідженнях кургану Переп'ятиха.

Пройшовши своєрідний випробувальний термін і маючи на руках атестат про закінчення Академії мистецтв, Т. Шевченко міг формально кандидувати на посаду співробітника Комісії. 10 грудня 1845 року Комісія на своєму засіданні ухвалила просити дозволу Київського генерал-губернатора “о приглашении ... художника Академии Тараса Шевченка в звание сотрудника Комиссии для снимков с предметных памятников с назначением ему жалования”². Прохання було задоволено і з 10 грудня Т. Шевченка офіційно зарахували на роботу в штат Комісії.

Т. Шевченко вів дорожні альбоми, куди заносив начерки, ескізи, записував поетичні твори тощо. Найближчий хронологічно збережений альбом відноситься до 1846 року. Альбом за 1845 рік не зберігся, про цей альбом та інші матеріали Т. Шевченка розповідав П. Куліш, він бачив їх у польського археолога К. Свідзінського: “его дорожные альбомы, добытые из живых рук за большую плату”³, з часом ці альбоми зберігалися у Варшаві в бібліотеці Красінських і були втрачені під час Другої світової війни.

¹ Воспоминания о Тарасе Шевченко, К. 1988, с. 200.

² О. Левицкий, *Археологические экскурсии Т.Г. Шевченка в 1845–1846 гг.*, Киевская старина 2 (1894) 235.

³ П. Кулиш, *Воспоминание русского о польском археологе Константине Свидзинском*, Русский вестник 11, кн. 2 (1857) 231.

За аналогією з хронологічно наступним альбомом (1846–1850-ті рр.), в якому є замальовка кургану Переп'ят (№ 108) та зарисовки з околиць тощо, можна допустити, що в альбомі 1845 року були рисунки, пов'язаних з розкопками кургану Переп'ятиха (до речі, на місці розкопок встановлено меморіальний знак з текстом, де М. Іванішев названий Н. Іваницьким).

Дещо про Олексія Сенчило-Стефановського. Народився 1808 року у Ніжині в родині іконописця, вчився в Ніжинському народному училищі (навчальний заклад початкового рівня), згодом родина переїхала до Києва. Там О. Сенчило-Стефановський склав спеціальні іспити при Другій гімназії і по тому надіслав до Петербурзької Академії мистецтв свої малюнки і отримав звання учителя малювання у повітових училищах (неповні середні школи).

З Т. Шевченком він познайомився 1843 року, коли працював викладачем малювання в Інституті шляхетних дівчат. На той час О. Сенчило-Стефановський мешкав на Житомирській вулиці неподалік Софійського собору, в будинку полковниці Михеєвої, у тому ж будинку мешкав і П. Куліш, який викладав історію і географію в Києво-Подільському дворянському училищі. У цьому училищі 1845 року містилася недільна школа, для якої Т. Шевченко уклав і видрукував “Букварь южнорусский” (це його останнє прижиттєве видання).

О. Сенчило-Стефановський кілька днів знайомив Т. Шевченка з Києвом, а у товаристві П. Куліша вони відвідали Межигірський монастир.

Наступна зустріч, точніше продовження приятелювання відноситься до 1845 року, коли Т. Шевченко працював на роботу у Комісію. Про особливу близькість між ними свідчить те, що заяву про прийом на роботу за Т. Шевченка писав О. Сенчило-Стефановський, а підписав сам заявник, так само рукою О. Сенчило-Стефановського написаний лист 12 жовтня 1846 року від Т. Шевченка на ім'я Д. Бібікова.

Т. Шевченко, будучи вже на засланні, листовно звернувся до Київського цивільного губернатора І. Фундукля з проханням повернути залишені у нього речі поштою, або “*передайте моему приятелю сотруднику Археографической комиссии Алексею Сенчилу для отправки ко мне*”⁴. Те, що саме цю приватну справу Т. Шевченко довірив О. Сенчилу-Стефановському, про щось говорить. Згодом у повісті “Близнецы” Т. Шевченко вивів приятеля-художника під прізвиськом Сенчилов.

Сказане вище дозволяє довіряти особистому приятелю Т. Шевченка, довіряти його повідомленню про спільну участь у розкопках кургану Переп'ятиха 1845 року.

⁴ Т.Г. Шевченко: Документи і матеріали до біографії (1814–1861), К. 1975, с. 244.

Участь Т. Шевченка у розкопках Переп'ятихи підтверджує і член Комісії М. Максимович. Так, у першу річницю смерті Кобзаря він у віршованому листі звертається до М. Іванішева: *“Ой ізгадай, друже лисий / Як з Тарасом ти співав / Да горілочку кружав / На Переп'ятисі”*⁵.

Шевченкознавець П. Попов у статті “До питання про Шевченка як художника-літографа” (1963) підтримує версію про участь Т. Шевченка у розкопках 1845 року.

Історик М. Каргер твердив, що Т. Шевченко брав участь у роботі над ілюстраціями з матеріалів розкопок 1845 року: *“Для ‘делания снимков с археологических памятников’ (т.е. для зарисовки их) к работе в Комиссии был привлечен Т.Г. Шевченко. Ему же позже была поручена подготовка графической части издания первого выпуска ‘Древностей’”*⁶.

Враховуючи те, що Т. Шевченко розраховував отримати місце художника у Комісії, виконання ним попередніх, так би мовити, кваліфікаційних робіт, цілком закономірне.

Усе наведене вище змушує поважно ставитися до “Довідки” К. Болсуновського. Він так пояснював своє твердження, мовляв йому *“легко было познакомиться с этой работой потому что [мой] приятель служил в лито-типографии Й. Вельнера в характере ‘коректора’”*⁷. До того ж К. Болсуновський був добре знайомий з художником О. Сенчило-Стефановським і міг отримав від нього докладну інформацію щодо авторства рисунків, про які мовиться.

Тепер про Карла Болсуновського та обставини його життя стосовно Шевченківської теми. На схилку літ він у своїх незавершених рукописних спогадах про Т. Шевченка писав: *“лично знакомый с покойником [тобто з Т. Шевченком] с его друзьями и современниками”*⁸.

Народився К. Болсуновський 1838 р. у м. Сквирі на Київщині. Навчався у Житомирській гімназії, мешкаючи у родині польського письменника, масона Кароля-Августа Гейнча (Гінча), що був близьким до польської літературної “української школи”, автора творів на українські теми. У березні 1864 року його п'єсу “Повернення запорожців з Трапезунда”⁹ ставили у Львові, в цій виставі (це було вперше на сцені) хор виконав пісню на

⁵ М.А. Максимович, *Песня на Тарасову годовщину 10 мая 1862 г.*, Киевская старина 12 (1898) 40–41.

⁶ М.К. Каргер, *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, Т. 1, Москва; Ленинград 1961, с. 43.

⁷ *ІР НБУВ*, ф. 237, спр. 376, зошит VI, арк. 4.

⁸ *ІР НБУВ*, ф. 237, спр. 376, зошит I, арк. 1.

⁹ *Komedia-opera historyczna we 2-ch aktach, na malorosyjskim języku wierszem napisana przez Karola Heincza, pod tytułem Powrót zaporozców z Trebizundy*, K. 1842.

мотив музики М. Вербицького на слова П. Чубинського “Ще не вмерла України” з дещо зміненими словами і назвою “Ще не вмерло Запорозжя”.

Опікувався гімназією у ті роки відомий польський письменник і громадський діяч Юзеф Ігнацій Крашевський, який, до речі, добре знав українську мову. П. Куліш, який був знайомий з Ю. Крашевським, писав до нього листи українською. Читав твори Ю. Крашевського і Т. Шевченко, він згадує повісті “Уляну” та “Остапа Бондарчука” у російськомовній повісті “Прогулка с удовольствием и не без морали”. У той же час Ю. Крашевський мав у своїй бібліотеці “Тайдамаків” Т. Шевченка у польському перекладі, а також закордонні україномовні видання поеми Т. Шевченка “Марія” та “Кобзар”.

На початку жовтня 1848 року, повертаючись з подорожі на Волинь, яку здійснив за завданням Комісії, Т. Шевченко кілька днів провів у Житомирі. Про його приїзд до міста повідомляла газета “Волынские губернские ведомости” (за 2 листопада 1846 р.). У Житомирі він зустрічався з добрим приятелем, також учнем К. Брюлова, художником Аполлоном Мокрицьким, який свого часу долучився до процесу викупу Т. Шевченка з кріпацтва. У 1840–1841 роках А. Мокрицький жив у Житомирі, заробляв гроші портретуванням та збирав кошти для поїздки в Італію. У Житомирі він жив у знайомого з часів навчання у Петербурзі, місцевого поштмейстера, мецената поляка Семена Шаржинського¹⁰, який був знайомий з М. Гоголем і належав до місцевої верхівки, куди входив, зокрема, і покровитель К. Болсуновського письменник, К. Гейнц.

У роки навчання в Житомирській гімназії К. Болсуновський літо проводив у своїй тітці по батькові Теклі Болсуновської в Тульчині, яка була поріднена з родиною Залеських, її племінником був польський громадський діяч, журналіст, художник-аматор, товариш Т. Шевченка по заслання Броніслав Залеський. Дещо пізніше (листопад 1857 року) у листі до Т. Шевченка Б. Залеський характеризував свою тітку Теклю як особу релігійну і людину мистецтва, вона вчилася малюванню спочатку у Вільнюсі, потім удосконалювалася у Варшаві, Дрездені і Римі.

Після того, як учасники польського повстання 1863–1864 років були засуджені і заслані до Сибіру, Текля багато років брала активну участь у матеріальній підтримці засланих. К. Болсуновський згодом писав, що “10 лет тетка моя Текля Нестеровна поддерживала наших бедных земляков своей перепиской и посылками, которые посылала им [...] Отдельными

¹⁰ Шаржинський, Семен (бл. 1790 – не раніше 1851) – з 1840 житомирський губернський поштмейстер, статський радник. За свідченням сучасників, його розповіді були використані Гоголем при написанні повісті “Тарас Бульба”.

посылками обыкновенно посылала бумагу, карандаши и краски”, але ці речі не завжди доходили до адресатів. Він пояснює, що *“причиной этой строгости были как письма, обнаруживаемые у Залеского, и стихи и рисунки, обнаруженные у Шевченко. Между рисунками последнего были обнаружены карикатуры разных правительственных чиновников...”*¹¹

У Тульчині бували вчитель А. Міцкевича польський поет Станіслав Трембіцький; австрійський портретист Йоган Батист Лампі (у нього брав уроки Т. Шевченко у Вільнюсі), французький художник і архітектор Жозеф Лакруа; польський письменник Юзеф Крашевський; угорський композитор Ференц Ліст. Це свідчить про рівень культурного і громадського життя провінційного міста.

Восени 1846 року до Тульчина прибув приятель Т. Шевченка по Петербурзькій Академії мистецтв, художник І. Сошенко, з яким вони певний час разом квартирували. В Тульчині І. Сошенко прожив фактично цілий рік, копіюючи картини з палацу Потоцьких на замовлення адміністратора маєтків графа М. Потоцького Афанасія Абазі (його помилково називають генералом, хоча він не був військовим). К. Болсуновський характеризував А. Абазу так: *“интендантская крыса и вор”*¹². І. Сошенко виконав ікони для іконостасу Покровської церкви в селі Нестерварка неподалік Тульчина та розписував храм у самому Тульчині. За час перебування у Тульчині І. Сошенка, можна гадати, при якійсь нагоді познайомився з Болсуновськими.

Під опікою активної і цікавої особистості Теклі Болсуновської пройшли гімназичні роки К. Болсуновського. По закінченні у 1859 році гімназії він на початку літа їде до Києва і вступає до Київського університету св. Володимира на історико-філологічний відділ. У Києві молодий студент мешкав у І. Сошенків на вулиці Великій Житомирській 36, що належав Стрітенській церкві на Сінній (нині Львівській) площі.

Під час вступних іспитів К. Болсуновського, в Києві 30–14 серпня 1859 року перебував Т. Шевченко, правда, не зовсім з власної волі. Маючи клопоти з черкаською поліцією, він опинився під арештом і був доправлений до Києва, де його взяв на поруки священник Троїцької церкви Юхим Ботвинівський. Поет за час перебування в місті змінив кілька квартир: мешкав у товариша по Петербургу (знайомого І. Сошенка) фотографа І. Гудовського, з яким колись спільно винаймав квартиру, потім у отця Юхима Ботвинівського, в якого кілька років перед цим жив М. Максимович у часи ректорства в Київському університеті, потім у В. Пешковської (сестри української письменниці С. Лободи), що писала російською під ім'ям С. Крапівіна.

¹¹ *ІР НБУВ*, ф. 237, спр. 376, зошит І, арк. 9, 10 зв.

¹² *ІР НБУВ*, ф. 237, спр. 376, зошит І, арк. 6.

Дослідник життя і творчості Т. Шевченка О. Кониський писав: “У Сошенка в то время часто бывал молодой студент К.В. Болсуновский. Он свидетельствует, что Шевченко и его произведения пользовались тогда громадной популярностью и имели большое влияние не только на украинскую, но и на польскую молодежь”¹³.

У той час та й пізніше І. Сошенко часто говорив про Т. Шевченка з К. Болсуновським, зокрема саме через останнього, стало відомо О. Кониському, “що йому хвалився Сошенко, що те перше кохання Шевченкове була полька-варшавянка, але жила вона у Вільні”¹⁴. Пишучи про час перебування Т. Шевченка у Вільнюсі та уроки у литовського художника Й. Рустемаса, К. Болсуновський говорив так: “Подготовка у Я. Рустема научила рисованию, он радовался когда же под его карандашом выходили рисунки греческих богов; он радовался когда под его пером выходили песни посвященные Дуни Гусаковской” і додає, що тоді пройшов він важку школу, “в этой жестокой школе его спасли два идеала: искусство и любовь”¹⁵.

Про зустрічі Т. Шевченка з київськими студентами, серед яких був і К. Болсуновський, згадують М. Білозерський та О. Сенчило-Стефановський.

Під час заслання у листопаді 1849 р. Т. Шевченко познайомився в Оренбурзі з поляком Броніславом Залеським, якого дали Шевченкові на допомогу для завершення малюнків, що їх поет виконав у час експедиції на Арал. Бр. Залеський, який поріднений, як ми згадували, з родиною Болсуновських і підтримував контакти, зокрема, з Теклею Болсуновською. Енергійний Бр. Залеський намагався допомогти Т. Шевченкові та іншим засланням. Листовно він домовився з Т. Болсуновською, що вона продаватиме надіслані їй мистецькі твори, виконані засланнями, зокрема Т. Шевченком. Т. Болсуновська досить успішно їх продавала, але скаржилася Бр. Залеському, що непідписані авторами твори не дуже хочуть купувати, просять ставити підписи. Це в першу чергу стосувалося Шевченкових творів, бо він, зі зрозумілих міркувань, боявся ставити свій підпис.

У великій приватній колекції К. Болсуновського була і оригінальна фотографія Т. Шевченка, точніше тогочасна фотокопія з оригіналу, що виконаний у Петербурзі у 1858–1859 рр. в ательє фотографа О. Шпаківського (це переконливо довів В. Яцюк). Яким чином фотографія опинилася у Болсуновського, невідомо. Але відомо інше: на початку 1920-х років Болсуновський, як свідчить його лист до М. Дроздова, подарував останньому фотознімок з таким написом: “Фотографию Тараса Григорьевича

¹³ А.Я. Конисский, *Жизнь украинского поэта Шевченко*, О. 1898, с. 606.

¹⁴ О.Я. Конисский, *Тарас Шевченко-Грушевський: Хроніка його життя*, К. 1991, с. 69.

¹⁵ *ІР НБУВ*, ф. 237, спр. 376, зошит III, арк. 1.

Шевченка, которую я висылаю, снято с очень раннего портрета его в 1851 году". На звороті цієї фотографії, що зберігається нині в Музеї Т. Шевченка у Києві, рукою К. Болсуновського написано: "*рассмотрев этот фотогр[афический] портрет Т.Г. Шевченка, могу с уверенностью сказать, что он снят осенью 1851* (іншою рукою виправлено на 1847. – О.К.), когда Тараса Григоровича я видел последний раз у г. Сошенка, учителя рисования, где я квартировал тогда. К. Болсуновский". Нижче овальна печатка бібліотеки Дроздова, а під нею рукою, що робила виправлення в даті, дописано "*Фотографа Досса СПб*".

Відомо, що у Т. Болсуновської зберігалися окремі твори Шевченка. Два з них: це сепія портрет Бр. Залеського та його нареченої, що пізніше стали власністю К. Болсуновського. Так-от, на портреті Бр. Залеського, який вирізано по овалу і наліплено на папір, на звороті є дарчий напис чорнилом польською мовою: "*Portret Bronislawa Zaleskiego robiony w 1849 przez towarzysza wygnania T. Szewczenka od ciotki Tekli Bolsunowskiej*", а на звороті монтувального аркуша напис чорнилом рукою К. Болсуновського – "*Portret Bronislawa Zaleskiego, akwarella, ofiarowana w 1851 roku w Tulczyinie mojej ciotce Tekli Bolsunowskiej – Robota T. Scwczenki w Orenburgu, gdzie oni oba byli zaslani. K. Bolsun*". З напису виходить, що цей портрет був подарований портретованим особисто Т. Болсуновській.

Нині портрет Бр. Залеського експонується в Музеї Т. Шевченка як автопортрет Б. Залеського. Однак це твердження викликає сумнів і заперечення. Вже в написі К. Болсуновського йдеться про портрет роботи Т. Шевченка, а не про автопортрет. Далі, коли б це був автопортрет, то зображення було б дзеркальним. "Повернути" непрофесійному художнику Б. Залеському зображення з дзеркального в реальне, було не під силу. У той же час відчувається, що голова портретованого ніби приставлена до тулуба, а це можна гадати, виникло внаслідок того, що голову намалював один, професійніший художник (Т. Шевченко), а тулуб інший, менш професійний (Б. Залеський). Але це тема окремого дослідження.

Ще один раритет, пов'язаний з Т. Шевченком, належав К. Болсуновському. У листі 1921 року колекціонер пише: "*нашел у себя альбом рисунков Яна Рустема, учителя поэта у Вильно... у которого Т.Г. Шевченко учился рисовать...*"¹⁶. Пізніше він планував, а можливо, що і розпочинав дослідження "*Опыт сравнения малюнков Т.Г. Шевченко из альбома рисунков (картин) его учителя Яна Рустема с 1828–1829 року*"¹⁷.

¹⁶ ІР НБУВ, ф. 237, спр. 376, зошит VI, арк. 4.

¹⁷ ІР НБУВ, ф. 237, спр. 376, зошит VI, арк. 7.

Яким чином цей альбом потрапив до К. Болсуновського? Можна спробувати відтворити гіпотетичний “маршрут руху” альбому. З Вільнюса до Петербурга його міг перевезти сам Т. Шевченко, а звідти до Києва чи до Тульчина І. Сошенко. Це найімовірніше.

До сьогодні немає однастайності в погляді на рисунок Т. Шевченка, який зображує погруддя жінки, датується саме вільнюським періодом життя автора. А у Вільнюсі у Й. Рустемаса Тарас починав з азів, які тоді полягали в копіюванні певних зразків. Чи не є погруддя жінки саме такою копією з альбому зразків Й. Рустемаса?

Мабуть Й. Рустемас добре розумів Т. Шевченка і співчував талановитому кріпаку. Справа у тому, що Й. Рустемас народився (1762 р.) у Стамбулі і потрапив у рабство, звідки його викупив польський граф А. Чарторийський (дядько короля Станіслава II Понятовського) та виховував талановитого юнака на свої кошти. Врешті Й. Рустемас став професором живопису у Віленському університеті. Можна розуміти, Й. Рустемаса і Т. Шевченка пов’язувало більше, ніж стосунки учитель-учень, відповідно, альбом зразків Й. Рустемаса для юного українця також значив більше, ніж просто зразки для копіювання.

Останньою працею К. Болсуновського взагалі була російськомовна розвідка з мемуарним відтінком, яку автор назвав “Т.Г. Шевченко как человек”. Про працю він сповіщав свого приятеля Дроздова в Білій Церкві на початку 1920-х років. Щоб писати про Шевченка як про людину, треба було мати відповідні власні спостереження, підкріплені свідченнями інших людей, які знали поета, а таких в оточенні К. Болсуновського було кілька. Нині оригінал рукопису зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського.

Розглянувши наведені свідчення, ми переконалися у тому, що Т. Шевченко брав участь у розкопках кургану Переп’ятиха 1845 року у статусі кандидата на посаду в Тимчасовій комісії для розбору давніх актів при канцелярії Київського воєнного, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Також заслуговує на повну довіру “довідка” К. Болсуновського про авторство ілюстрацій до видання “Древности, изданные комиссией для разбора древних актов” (К. 1846), що дозволяє ствердно говорити про те, що Т. Шевченко і О. Сенчило-Стефановський є авторами рисунків, що були літографовані у друкарні Й. Вильнера у Києві та вміщені у цій книзі.

**ШЕВЧЕНКІАНА НА ШПАЛЬТАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ "ОДЕССКОГО ВЕСТНИКА")**

Коли згадуєш про Тараса Шевченка, то на думку спадають слова І. Франка, який навесні 1914 р. в своїй присвяті (під час заборони царатом святкування ювілею Кобзаря) писав: "Він був сином мужика і став володарем у царстві духу. Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим. Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій. Доля переслідувала його в житті скільки могла, та вона не зуміла перетворити золотого його душі в іржу, ані його любові до людей – в ненависть і погорду, а віри в Бога – у зневіру і песимізм. Доля не шкодувала йому страждань, але і не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя. Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті – невмирущу славу і все розквітаючу радість, яку в мільйонах людських сердець все наново збуджуватимуть його твори. Отакий був і є для нас, українців, Тарас Шевченко"¹.

Так, саме після смерті доля дала великому українському поету і художнику всесвітню відомість, що сприяла зародженню такого всеохоплюючого поняття як шевченкіана, яке в одинадцятитомному словнику української мови трактується як зібрання, сукупність творів літератури і мистецтва, пов'язаних з життям і творчістю Т. Шевченка, а також видання його творів².

Звернення до вивчення постаті Кобзаря залишається актуальним і сьогодні. Матеріали присвячені його життю та творчості почали друкуватися ще в ХІХ ст. Найбільше інформації можна почерпнути із двомовного українського журналу "Основа" (1861–1862)³, львівського двотижневика "Зоря" (1880–1897), наукового місячника "Киевская старина" (1882–1906)⁴, газети "Буковина" (1892–1893) та ін. До переліку періодичних

¹ І. Франко, *Твори в 50 т.*, т. 39, К. 1983, с. 255.

² *Словник української мови: в 11 тт.*, за ред. І.К. Білодіда, т. 11, К. 1970–1980, с. 435.

³ А. Котенко, *До питання про творення українського національного простору в журналі "Основа"*, УІЖ 2 (2012) 42–57.

⁴ *Тарас Шевченко у "Киевская старина"* [Електронний ресурс]; режим доступу: <http://tavrida.museum.crimea.ua/index.php/news/general-museum-news/item/618-taras-shevchenko-i-kiievskaya-starina>.

видань того часу варто віднести й російськомовну газету “Одесский Вестник” (1827–1894, далі – ОВ), на шпальтах якої зустрічаємо публікації щодо інтелектуальної біографії Кобзаря. Дослідження опублікованих матеріалів на сторінках періодичних видань другої половини XIX ст. сприяє розумінню ставлення до постаті Т. Шевченка з боку царату Російської імперії в умовах політики русифікації та заборони україномовних видань, зокрема творів Митця. Не виключенням є й ОВ, який довгий час був провідним офіційним періодичним виданням на півдні Російської імперії⁵, редакція якого також приділяла велику увагу різнобічному висвітленню життя та творчої спадщини Т. Шевченка.

Сучасні дослідники певним чином вже звертались до публікацій шевченківської тематики на шпальтах ОВ (Г. Зленко⁶, Т. Максимюк⁷, Г. Левченко⁸, А. Мисечко⁹, О. Музичко¹⁰ та ін.), але в своїх розвідках вони розглядали поодинокі статті, присвячені постаті Т. Шевченка. Завданням цього дослідження є відстеження шляхом фронтального перегляду ОВ усіх публікацій на його шпальтах, які висвітлювали багатогранне життя Кобзаря. Метою розвідки є вивчення репрезентації образу Поета на шпальтах російськомовної газети в умовах обмеження розвитку української культури з боку російської влади.

Із самого початку свого існування ОВ відрізнявся різноманітністю тематики своїх статей. Поруч з економічними справами, які безперечно посідали першорядне місце, були представлені й різнобічні наукові та літературні інтереси. У періодичному виданні можна було зустріти інформацію про видатних російських, польських, а пізніше й українських письменників, а також познайомитись з фрагментами їхніх творів. Не оминула своєю увагою Редакція ОВ і постать Т. Шевченка.

Перша дотична згадка про поета з'явилась на шпальтах газети 28 січня 1860 р., через двадцять років після першого видання “Кобзаря”

⁵ И.С. Гребцова, *Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.)*, О. 2002, 406 с.

⁶ Г.Д. Зленко, *Початок шевченкознавства в Одесі: Творча діяльність О.О. Андрієвського, Чорноморські новини*, (1994) 5 березня; Г.Д. Зленко, *Павло Зелений – одеський міський голова і літератор*, Київська старовина 6 (1997) 106–111.

⁷ Е. Марценюк, *Могучий дух, духовность и душевность*, Юг 41 (2010) 17 июня.

⁸ Г.С. Левченко, *Газета “Одесский вестник” як популяризатор життя і творчості Т.Г. Шевченка*, Тези доп. II Міжнар. наук.-практ. конф. “Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє”, О. 2004, с. 34.

⁹ А.І. Мисечко, *До традицій святкування шевченкових днів в Одесі*, Український рух в Одесі наприкінці XIX – початку XX ст., О. 2006, с. 11–14.

¹⁰ О.О. Музичко, *Образ Т. Шевченка в історичній пам'яті населення Одеси наприкінці XIX – на початку XX ст.*, Краєзнавство 1 (2014) 20–33.

(1840 р.). Ця подія сталася за часів редакторства М. Сокальського, у посмертній статті професора Рішельєвського ліцею К. Зеленецького (1812–1858) – “О малороссийском языке”¹¹. У ній відомий філолог та історик літератури виклав історію української мови з найдавніших часів, а в когорті видатних українських письменників назвав сучасного йому українського поета Т. Шевченка. На думку К. Зеленецького, разом з іншими українськими письменниками його творчість сприяла переконанню громадськості, що українська мова – мова багата і має цілковито самостійний характер. Ця стаття не втратила своєї актуальності й сьогодні. На шпальтах сучасного ОВ у рубриці “Історія”¹² одеський краєзнавець М. Бельський звернувся до неї, репрезентувавши публікацію в скороченому вигляді. У вступному слові він зазначив, що, не визнана офіційно, українська мова в ХІХ ст. існувала, про що свідчила згадана публікація К. Зеленецького. У наш час, на думку М. Бельського, ця історична розвідка має представляти науковий інтерес для тих, хто цікавиться проблематикою історії розвитку української мови.

Дві бібліографічні публікації, що побачили світ 1860 р., ще за життя поета, мали популяризаторський характер. Читачам повідомлялось про вихід друком у типографії П. Куліша “Кобзаря”¹³, в якому крім раніше відомих творів були представлені “Давидові псалми”, а також інформувалось про появу в Санкт-Петербурзі українського альманаху “Хата”¹⁴, який друкував твори багатьох українських письменників, у тому числі й Т. Шевченка.

У рік смерті поета в ОВ було розміщено шість публікацій: про друк у першому номері українського журналу “Основи” творів Т. Шевченка; телеграма про смерть Митця; замітка письменника, археолога, історика М. Сементовського (1819–1879) про перепоховання останків Поета; про написання полонезу в українському стилі на смерть Т. Шевченка українським композитором В. Пашенком, який жив в Одесі, та замовлення екземплярів цього полонезу із Києва і Полтави; про могилу Т. Шевченка, у спорудженні якої брали участь селяни з навколишніх сіл, що приходили поклонитися праху народного Поета, та спогади, передруковані із “Черниговского листка”. Отже, редакція не оминула своєю увагою трагічну подію та у висвітленні її намагалася не відставати від столичних періодичних видань.

¹¹ А. З., *О малороссийском языке*, ОВ 11 (1860) 28 січня.

¹² М. Бельський, *Малороссийский язык – язык богатый и вполне самостоятельный*, ОВ 77 (1998) 18 квітня.

¹³ *О новом издании стихотворений Т. Г. Шевченка*, ОВ 14 (1860) 6 лютого.

¹⁴ *О выходе в СПб. Украинского альманаха “Хата”*, ОВ 29 (1860) 15 березня.

Політика заборони і цензурне переслідування Шевченкових творів призвели до того, що в період від 1862 до середини 1870-х рр. було призупинено будь-які публікації на шпальтах газети, в яких би згадувалось ім'я Поета. Саме цим можна пояснити п'ятнадцятирічне мовчання ОВ у царині інформації про Кобзаря.

У 1876 р. етнограф, краєзнавець, фольклорист, збирач старовини, дослідник запорізького краю, член-кореспондент Санкт-Петербурзької Академії наук Я. Новицький (1847–1925) “розтопив лід” замовчування імені Кобзаря, взявши епіграфом до своєї статті про острів Хортицю один із його віршів¹⁵.

У позитивному напрямку ситуація змінилась на краще в червні 1876 р., коли редактором і видавцем ОВ став земський діяч (у майбутньому одеський міський голова) – П. Зелений (1839–1912). За десять років свого редакторства він прагнув залучити до участі в газеті кращих українських письменників та громадських діячів, надав російськомовній газеті виразний українознавчий зміст. Взагалі за час його редакторства в газеті було надруковано 63 публікації (усього в ОВ їх налічується 88), різних за змістом і обсягом, в яких згадувалося ім'я Т. Шевченка.

Коли 1878 р. П. Зеленому запропонували взяти на себе почин зі збору пожертвувань для відкриття народної школи імені Т. Шевченка, редактор з повною відповідальністю взявся за цю справу. У той час в ОВ з'явилася стаття, в якій разом із віднайденням схожості у творчості М. Некрасова і Т. Шевченка зазначалось, що не всі пункти із дев'яти прийнятих на панахиді у друга поета М. Лазаревського та опублікованих у червневому номері “Основи” 1861 р., були виконані. Зокрема, були виконані тільки два пункти: перевезені останки поета в Україну та видані твори, а решта залишилися на папері. Саме це підштовхнуло автора запропонувати редакції ОВ започаткувати збір коштів на відкриття школи. Звісно мали місце поодинокі публікації з критичним ставленням до цієї ініціативи, в яких автори зазначали, що розпочата справа не на часі та взагалі не відома, чи будуть використані гроші за призначенням¹⁶.

До травня 1879 р. редакція ОВ регулярно повідомляла читачів про надходження пожертвувань з різних куточків Російської імперії, коли за розпорядженням генерал-губернатора Е. Тотлебена (1818–1884) збір пожертвувань був припинений. У двадцяти двох замітках повідомлялись

¹⁵ Я. Новицький, *Остров Хортица на Днепре*, ОВ 55 (1876) 11 березня.

¹⁶ А-р, *По поводу пожертвований на народную школу имени Т.Г. Шевченко (Письмо к редактору)*, ОВ 211 (1878) 24 вересня.

імена тих, хто надіслав кошти, всього було зібрано 1 907 руб. Через призупинення збору коштів наявна сума виявилася недостатньою для відкриття школи, тому їх вирішили передати брату поета для покращення стану могили. Проведення її реконструкції відбулося 1884 р. У 1889 р. П. Зелений звітував у “Киевском Слове” з приводу витрат цих коштів¹⁷. У цей же час редакція ОВ публікувала замітки про фінансову допомогу родичам Т. Шевченка, які перебували в скрутному матеріальному становищі¹⁸.

Редакція ОВ також долучилась до збирання матеріалів для написання повної біографії поета, закликаючи всіх охочих надсилати на свою адресу біографічні відомості, навіть коротенькі, із запевненням, що вони обов'язково будуть надруковані¹⁹. Серед багатьох повідомлень варто відмітити інформацію редакції “Галицкой Руси” про надходження листа від М. Домбровського, який бажав продати оригінал диплому Т. Шевченка на звання художника, виданий Російською Академією мистецтв²⁰. У подальшому в газетівсе ж таки не з'явилась інформація про долю цього документа. Із “Русского журнала” були передруковані спогади земляка Т. Шевченка О. Бондаренка про дитячі роки Митця²¹. Остання помітна публікація в ОВ датована 1893 р. Вона була передрукована з “Исторического вестника” та присвячена шестимісячному перебуванню Поета в Нижньому Новгороді (1857 р.) після звільнення його від військової служби і повернення із заслання²².

Завдяки ОВ читачі дізнавались про відзначення роковин смерті поета в містах Російської імперії (Санкт-Петербург, Дерпт, Київ, Харків, Полтава та ін.) та за її межами (Бухарест, Відень, Львів, Галич, Буковина, Герцеговина та ін.). Це свідчило про те, що шанування поминальних днів Т. Шевченка стало традицією серед прогресивних кіл європейського простору. Перша замітка такого змісту з'явилася в ОВ 1878 р., яка була передрукована із “Нового времени”. У ній розповідалося про панахиду в Санкт-Петербурзі, під час якої висловили пропозицію про організацію на приватні кошти маленької експедиції художників на честь Поета з

¹⁷ *Разъяснение по поводу пожертвованной на школу имени Т.Г. Шевченка*, ОВ 55 (1889) 27 лютого.

¹⁸ *О племяннице Т.Г. Шевченко*, ОВ 187 (1889) 15 липня; *Родственники Т.Г. Шевченко*, ОВ 4 (1891) 5 січня; *Несчастье с племянником Т.Г. Шевченко*, ОВ 263 (1892) 12 жовтня.

¹⁹ А-р, *По поводу предполагаемого издания материалов для биографии Т.Г. Шевченко*, ОВ 139 (1878) 22 червня.

²⁰ *Диплом Тараса Шевченко на звание художника*, ОВ 274 (1891) 21 жовтня.

²¹ *Несколько новых штрихов к биографии Т.Г. Шевченко*, ОВ 226 (1892) 2 вересня.

²² *Шевченко в Нижнем Новгороде*, ОВ 146 (1893) 7 червня.

метою підготувати альбом визначних пам'яток української культури, а про результати розповісти у наступному році²³.

У 1879 р. редакція ОВ присвятила майже половину газети (одну сторінку і три стовпчики наступної) 65 річниці з дня народження Т. Шевченка. У газеті було опубліковано розповідь історика О. Лазаревського (1834–1902) про останні дні поета, про перевезення його тіла зі столиці до України, уривки з його віршів, нагадування про збір коштів на народну школу та звіти про їх надходження²⁴. У цьому ж номері одеситам дорікнули, цитуючи професора Ф. Леонтовича, що місто, ніби “калмицький центр”, не шанує пам'ять Т. Шевченка. Відомий історик зазначив, що мешканці Новоросійського краю могли хоча б своїми добровільними коштами на відкриття школи пом'янути ім'я Поета. У 1883 р. у невеличкій замітці редакція ОВ ще раз звернула увагу на те, що “...тільки одна Одеса не доросла до можливості відсвяткувати те, що безперешкодно і публічно відзначають у багатьох інших містах”²⁵. Починаючи з 1881 р. газета чотири роки поспіль розміщувала інформацію про те, як вшановується пам'ять про Кобзаря в інших містах Російської імперії, у тому числі й столиці. У цих публікаціях також зверталася увага на значення поезії Т. Шевченка та української мови у розвитку культури українського народу.

Приємно вражає те, що на шпальтах ОВ можна було прочитати фрагменти з книг про творчість поета не тільки російських й українських, а й західноєвропейських авторів. Дві публікації іноземних авторів, присвячених творчому доробку Т. Шевченка, були надруковані 1878 р. У першій зазначалось, що французький письменник Дюран-Гревіль (Emile Durand) (1830–1903), який викладав французьку мову в училищі правознавства та на педагогічних жіночих курсах Санкт-Петербурга, плідно співпрацював із “Санкт-Петербуржским вестником”. Після участі 1873 р. в археологічному з'їзді в Києві в нього значно підвищився інтерес до історії української етнографії та словесності. Тому Дюран-Гревіль захопився українською словесністю і зауважив, що Т. Шевченко – великий поет і його слава повинна поширюватись в Європі²⁶. Друга публікація містить главу із книги австрійського письменника і літературознавця Францо́за (Franz) Карла-Еміля (1848–1904), родом із Чорткова (Галичина), в якій наголошувалося про різнобічний талант Т. Шевченка, твори якого заслуговують

²³ Панихида в Петербурге по Т.Г. Шевченко, ОВ 50 (1878) 3 березня.

²⁴ Поминки Тараса Григорьевича Шевченка (25 февр. 1814 – 26 февр. 1861 г.), ОВ 43 (1879) 25 лютого.

²⁵ Еще о поминках Шевченка, ОВ 49 (1883) 4 березня.

²⁶ Француз Emile Durand о Т.Г. Шевченке, ОВ 204 (1878) 16 вересня.

на розповсюдження в Німеччині²⁷. Отже, представники європейського цеху письменників дали високу оцінку поезії народного поета, вперше висловивши думку про універсальність його таланту в ОВ.

У наступному році публікації цих двох авторів були вміщені в збірці “Тарас Григорович Шевченко в відгуках про нього іноземної преси”, виданій у типографії “Новороссийского телеграфа”²⁸. У прикінцевому слові видавці відзначили, що постать Т. Шевченка заслуговує на увагу не лише іноземців, а було б добре, якби вітчизняна громадськість енергійно підтримала почин ОВ зі збору коштів на заснування народної школи його імені.

З низки бібліографічних повідомлень читачі ОВ дізнавались про вихід “Кобзаря” як у Російській імперії, так і за її межами, а також про вихід книжок, присвячених Т. Шевченку. Дехто з авторів публікацій намагався провести паралелі у творчості Т. Шевченка з О. Пушкіним, А. Міцкевичем, М. Некрасовим²⁹.

Надруковані в ОВ публікації знайомили читачів з мотивами творчості Поета. Перед читачами поставав образ нещасної люблячої дівчини (“Катерина”), неживого предмета як наслідок нещасного кохання (“Тополя”), образ високого ідеалу самопожертви материнської любові (“Наймичка”). Кохання у поета – єдиний втішний елемент, а жінка виступає ідеалом правди і любові. Свою статтю автор завершив рядками із “Неофітів” про місію жінки-матері, написаними російською транслітерацією:

“І ти слова його живії
В живу душу прийняла.
І на торжища, і в чертоги
Живого істинного Бога
Ти слово правди понесла”³⁰.

Ще одна проблема поставала в творчості Т. Шевченка – тема сиріт. Саме цю тему невідомий автор заторкнув у статті³¹, в якій розглянув твори Поета, присвячені дітям-сиротам.

Значна частина віршів Т. Шевченка присвячена історичним подіям в Україні. У цьому контексті дуже цінна публікація невідомого автора під криптонімом “С. Е.” в рубриці “Фейлетон” на дві з половиною сторінки

²⁷ Софія – нова, *Hemec Frantzios o T.G. Шевченке* (“Vom Donzur Donau. Cultur-Bilderaus Halb-Asien” 1878 г.), ОВ 224 (1878) 10 жовтня.

²⁸ Тарас Григорович Шевченко в отзывах о нем иностранной печати, Одесса 1879, 56 с.

²⁹ Е. Ч-ный, *Поэт и народ (Памяти Т.Г. Шевченка)*, ОВ 54 (1889) 26 лютого.

³⁰ С.Л. Женский идеал в стихотворениях Шевченко, ОВ 187 (1876) 25 серпня.

³¹ Т.Г. Шевченко – друг сирот, ОВ 46 (1882) 26 лютого.

про історичні мотиви в поезії Т. Шевченка³². Автор статті поставив собі за мету простежити за подіями та персонажами із його віршів, встановити, як він скористався історичною фабулою, змінивши її своєю творчою фантазією, як ставився до зображуваних фактів. Аналізуючи історичні поеми і вірші, автор вказав, що історія України – народна, демократична, а тому в усіх досліджуваних творах Кобзаря фігурує народна маса, або улюблені герої, оспівані самим народом у думах і піснях. У читача була не лише можливість прочитати уривки із Шевченкових творів, а також відкрити для себе історію України, так як автор аналіз віршів доповнював своїми критичними зауваженнями та викладом історичних фактів. У висновках він узагальнив, що “Т. Шевченко в усіх своїх історичних творах стоїть на твердому ґрунті народних інтересів і його по праву можна назвати народним співцем – Кобзарем. Складаючи свої вірші, поет їх не співав, але зараз музику до них написав відомий український композитор М. Лисенко”. Вказівка на цей своєрідний тандем поета та композитора відігравала важливу роль не лише в популяризації творів Т. Шевченка, а й у пропаганді української музики.

Таким чином, всі публікації, що стосувалися шевченкіани в ОВ можна поділити на шість блоків: 1) твори Т. Шевченка; 2) замітки про смерть поета й повідомлення про відзначення роковин смерті в містах Російської імперії та за її межами; 3) повідомлення про збір пожертвувань на школу та про догляд за могилою; 4) спогади про Т. Шевченка та матеріали про його родичів; 5) літературознавчі дослідження, в тому числі іноземних авторів; 6) бібліографічні повідомлення про вихід творів поета в Російській імперії та за її межами. Переважна більшість публікацій друкувалася від редакції, значна частина вийшла під криптонімами, авторів яких не вдалося встановити, тож лише декілька були авторськими.

У цілому доцільно зазначити, що ОВ одне із перших періодичних видань південного регіону Російської імперії, на шпальтах якого ще за життя Т. Шевченка були опубліковані матеріали щодо його постаті. Саме на сторінках цієї російськомовної газети, завдяки позиції українофільськи налаштованих редакторів систематично, починаючи з другої половини 1870-х рр., друкувалися матеріали, присвячені Шевченківським дням, що сприяло популяризації біографії та творчості Кобзаря. Друкуючи на шпальтах ОВ матеріали, пов’язані з життям і спадщиною Поета, редакція крізь призму популяризації постаті Кобзаря, посилювала українську національну ідею в російськомовній Одесі та долучилась до становлення та розвитку Шевченкіани на теренах України в другій половині XIX ст.

³² С.Е., *Исторические мотивы в поэзии Т.Г. Шевченка*, ОВ 55 (1889) 27 лютого.

ТЕМА Т. ШЕВЧЕНКА В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ А. ЛУНЬОВА

Святкуючи 200-літній ювілей від дня народження Т. Шевченка, поринаючи в духовний світ Шевченкіани, ми відкриваємо нові і нові сторінки живучості інтересу до його постаті та духовної спадщини, яка передається в художніх образах, у тому числі і завдяки музеєфікації, і природно, актуалізується у суспільстві.

Історія музеєзнавства в Україні пов'язана з діяльністю багатьох яскравих особистостей, які стояли біля витоків музейної справи. У другій половині ХХ ст. широкого розвитку набуває музейне краєзнавство. У процесі організації краєзнавчої роботи суттєвим було проведення збиральної, пошукової роботи, що сприяла накопиченню історико-культурних пам'яток та створенню музейних експозицій. Організація Пархомівського шкільного історико-художнього музею (з 2008 р. Художнього музею імені А.Ф. Луньова) на Харківщині частково вписується в цю загальну краєзнавчу тенденцію. Але в цьому випадку створення музею, організація освітньо-виховної роботи за допомогою музейних засобів вийшла за межі краєзнавства і набула більш широкого розмаху та професійної основи¹. У цьому процесі визначне місце, безсумнівно, належить ініціатору створення музею, учителю історії Афанасію Федоровичу Луньову (15.01.1919–07.02.2004)².

Ім'я А. Луньова відоме в середовищі педагогів, музейників, художників. Його досвід вивчається, узагальнюється та набуває все більшого значення в процесі розвитку музейної педагогіки³.

Успіх Луньова, педагога-музейника, полягає у створенні музею художнього профілю в сільській місцевості, одного з небагатьох і єдиного в Україні, цінного своєю колекцією і відомого на весь світ. Ще більшим його успіхом стало природне долученні до цього процесу багатьох учнів, яких

¹ І.О. Юхно, М.Ф. Кукса, *Край наш Краснокутський. Історичний нарис із найдавніших часів до сьогодення*, Полтава 2008, с. 351.

² Афанасій Федорович Луньов. *Статті, спогади, документальні матеріали*, Упорядник О.Г. Павлова, Х. 2009, с. 8; О.Г. Павлова, *Лунев Афанасій Федорович*, Православная енциклопедия Харьковщины, Автор идеи и руководитель проекта В.В. Петровский. Сост., отв. ред. А.Д. Каплин, Х. 2009, с. 295.

³ О.А. Кобенко, *Педагогіка А.Ф. Луньова*, Скарбниці національної культури: Тези доповідей науково-практичної конференції з музеєзнавства, присвяченої 40-річчю Пархомівського історико-художнього музею (жовтень 1995), Х.; Пархомівка 1995, с. 24; О.Г. Павлова, *Основи музейної педагогіки А.Ф. Луньова*, "Луньовські читання". Матеріали науково-практичних семінарів (2010–2014 рр.), Х. 2014, с. 10.

він, з притаманною йому щирістю, зміг зробити повноправними учасниками і процесу створення музею, і професійної організації його діяльності⁴. Постає Луньова ми можемо розглядати і як мистецтвознавця, авторитетного в сфері спеціалістів, і як колекціонера і експерта, який у процесі діяльності, зміг відшукати і зосередити в музейній колекції безцінні твори вітчизняного та зарубіжного мистецтва XVII–XX ст. тощо.

В історії створення та організації діяльності Пархомівського музею цікаво вимальовується і тема Т. Шевченка. Вона відобразилася в історії створення шкільного художнього музею через комунікації учителя історії А. Луньова та його учнів засобами листування, а також в організації експозиційної та виставково-екскурсійної роботи.

Сам Луньов високо цінував Шевченка – літератора і художника. Виступаючи проти формалізації підходів у вивченні літератури у школі, про що він неодноразово наголошував, вважаючи, що у радянській історіографії Шевченка як художника та письменника недостатньо розкрито. Популяризації постаті Т. Шевченка сприяла і музейна експозиція, в якій завжди були представлені роботи самого художника і роботи, присвячені шевченківській темі.

Зокрема, серед перлин колекції Пархомівського музею бачимо і малюнки олівцем Шевченка “Покинутий млин”, “Хутір на Київщині”⁵, і портрет Шевченка, написаний його сучасником і товаришем С. Римаренком, а також художні образи славетного Кобзаря, створені митцями наступних поколінь⁶. Сучасна образотворча Шевченкіана Пархомівського музею на раховує понад 40 живописних, графічних та скульптурних творів.

Колекція складалася в результаті широкої пошуково-збиральної роботи та не менш широкої комунікативної діяльності – як з місцевим населенням, так і багатьма художниками, музеєзнавцями, мистецтвознавцями, письменниками тощо. Надійною підтримкою у цій багаторічній благодійній праці учителю були його учні, об’єднані у мистецький клуб “Райдуга”⁷.

⁴ А.Ф. Луньов, *Пархомівський історико-художній музей: сторінки історії та сьогодення*, Скарбниці національної культури: Тези доповідей науково-практичної конференції з музеєзнавства, присвяченої 40-річчю Пархомівського історико-художнього музею (жовтень 1995), Х.; Пархомівка 1995, с. 6–7.

⁵ А.Ф. Лунев, *Пархомовская сокровищница: Фотоочерк*, 2-е изд., Х. 1983, с. 10–11.

⁶ О.Г. Павлова, *Шевченкіана Пархомівського художнього музею імені А.Ф. Луньова*, Красназнавча Шевченкіана України. Матеріали XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка, м. Канів, 24–25 жовтня 2014 р., За заг. ред. О.П. Реєнта, Черкаси 2014, с. 210–215.

⁷ Л.В. Лернер, Э.Б. Маркин, *Сколько цветов у “Радуги”, или Дни Афанасия Лунева*, Москва 1990, 228 с.

Створення Пархомівської художньої Шевченкіани йшло також у руслі тієї загальної колекційної, збиральної роботи, яка проводилася постійно. Її можна простежити частково в матеріалах періодичного друку, як місцевих, так і центральних часописів, та в листах відомих митців і культурних діячів до Луньова і учнів, що зберігаються в його родині.

Архів епістолярної спадщини засновника Пархомівського історико-художнього музею Луньова є свідченням тієї широкої організаторської діяльності по створенню і налагодженню подальшої роботи музею та комунікаційної мережі, що створювалася в цьому процесі навколо музею. В архіві нараховується декілька десятків одиниць зберігання – це листи, вітальні листівки, телеграми, записки тощо⁸.

В діяльності музею листування мало доволі важливе значення. Коло респондентів досить широке. Аналіз листів дозволяє простежити характер проблем, які пов'язували пархомівців і художників: це і підтримка організації музейної роботи, і творчі спільні завдання, і питання поповнення колекції та ін.

Зокрема, листування є підтвердженням авторитетними митцями В. Фаворським, С. Коньонковим, Б. Неменським, І. Їжакевичем та ін. – визнання не лише подвижницької діяльності та вишуканого художнього смаку Луньова, але і достатньої його мистецької професійності.

Ініціатива в листуванні з художниками частіше належала А. Луньову, але часто вона здійснювалась від імені учнів, свідченням чому є листи відомих діячів мистецтва, адресовані як Луньову, так і членам гуртка “Юний історик” (пізніше клуб “Райдуга”). Зміст листів показує, що художники доброзичливо і щиро відгукувалися на їхні звернення. Часто зав'язувалося довге і цікаве творче листування, з обговоренням мистецьких подій, статей, наданням мистецтвознавчих порад і роздумів. З листів ми можемо простежити і епізоди з організації колекційної, виставкової, творчої художньо-мистецької діяльності музею та клубу “Райдуга”. В цих листах знайшла своє відображення і Шевченківська тема.

Перші листи датуються кінцем 1950-х рр. Таку форму діяльності на шляху створення колекції підтримували і окремі художники. Про це, зокрема, згадує голова Харківського відділення Співки художників України В. Сизиков⁹, це також простежується в листах інших митців (М. Балясного, Г. Зубковського, Б. Неменського та ін.).

⁸ Афанасій Федорович Луньов. *Статті, спогади, документальні матеріали...*, с. 72.

⁹ В.В. Сизиков, *Удивительный человек*, Афанасій Федорович Луньов. *Статті, спогади, документальні матеріали*, Упорядник О.Г. Павлова, Х. 2009, с. 148.

Наприклад, у листі від 1 лютого 1959 р. від українського художника Георгія Семеновича Зубковського говориться про необхідність збирання всього цікавого, старовини, предметів, які оточували і Шевченка. І саме на Шевченківську старовину митець націлює увагу юних музейників.

Шевченківська тема присутня в спілкуванні з окремими мистецтвознавцями. Наприклад, у листі від 10 листопада 1959 р. до пархомівських учнів відомий мистецтвознавець, дійсний член Академії мистецтв СРСР, М. Алпатов дякує їм за “присылку книги Шевченко, поэта, которого я очень люблю и, кажется, даже немного понимаю на украинском языке...”.

Цей факт надіслання творів Шевченка відомому мистецтвознавцю показує наскільки в середовищі інтелігенції цінувалася творчість Шевченка, його твори стали певним містком взаєморозуміння і об’єднуючою духовною основою для подальшого творчого спілкування. Це підтверджується в листах від М. Сар’яна. Спілкування з ним юні мистецтвознавці розпочинали із надіслання “Кобзаря”, про що ми дізнаємося із листа художника юним історикам від 5 листопада 1959 р.: “Ваши два письма, написанных мне в Ереван, я получил, но что касается “Кобзаря” Т.Г. Шевченко не попал мне в руки.

Я очень рад, что Вы при средней школе у себя в селе Пархомовка организовали культурный очаг, который должен со временем превратиться в музей и иметь место в бюджете министерства культуры одной из крупнейших советских республик, какой является прекрасная Украина.

Я постараюсь выделить одну свою небольшую работу для вашего музея...”.

В іншому листі від 29 серпня 1962 р. він говорить про отримання від керівника шкільного клубу “...Украинского кувшина с изображением знаменитого Кобзаря и вышитое украинское полотенце...”. Цей факт говорить про особливе ставлення до постаті Шевченка, що його “Кобзар”, був дорогим подарунком, який могли зробити пархомівські учні в знак своєї вдячності за можливість отримати оригінальну авторську роботу для музейної колекції. Результатом такого листування стала передача Сар’яном своєї етюдної роботи “Біля села”, що довгий час була постійною прикрасою музейної експозиції¹⁰.

Тема Тараса Григоровича Шевченка найбільше відображена в листах до Луньова та його учнів у першій половині 1960-х рр. Напевне, це було спричинено також підготовкою до святкування 150-ї річниці від дня

¹⁰ А.Ф. Лунев, *Пархомовская сокровищница: Фотоочерк*, Х. 1975, с. 26; А.Ф. Лунев, *Пархомовская сокровищница: Фотоочерк*, 2-е изд., с. 24.

Мал. 1а. Листівка від Л. Бать. 19.03.1964

народження поета. Принаймні із листів В. Фаворського, С. Коньонкова, В. Касіяна, І. Іжакевича, Л. Бать, І. Ерінбурга та інших ми можемо робити такий висновок.

Українська тема, тема Шевченка простежується в спілкуванні з видатним скульптором С. Коньонковим. Митець проявляв зацікавленість життям учнів і музею, стурбованість усіма проблемами, що стосувалися музею. В листі С. Коньонкова до А. Луньова від 26 листопада 1960 р. зазначається “Бандуру и фотоснимки с Наталовки получил. Большое сердечное Вам спасибо.

Посылаю подарок – мраморную головку “Ниночка” – портрет правнучки Горького...”.

Не менш важливим для поповнення музейної колекції став і наступний подарунок скульптури “Т.Г. Шевченко. На засланні”.

Ця скульптура була дуже помітною, про неї писали в газетах, про цю скульптуру писав у своїх листах юним історикам і Луньову відомий графік В. Фаворський. У листі від 9 квітня 1964 р. він писав: “... и еще мне очень приятно, что для Вас Коненков сделал Шевченко. Я видел это в “Правде”, но там нельзя рассмотреть статую, но, во всяком случае,

19-го марта 1964 г.

Дорогие друзья, доброе
утра! !

Спасибо за письмо,
за поздравление к
8-му Марта.

Напишу Вам мою работу
„Жизнь и творчество М. П.
Мевзерко“, издам в
Серии „Вспомогательная литература“
Надеюсь, вы организуете эту
вспомогательную литературу, раскрасите в не-
обходимом порядке
материал, как это объяснено в
предисловии от редакции.

Напишете мне, как отпи-
сать вам Мевзерковский
юбилей! И вообще напишете
о себе побольше. Сердечно вас
всех приветствую. Мигуль-Ан

Мал. 16. Листівка від Л. Бать. 19.03.1964

робота Коненкова – хороша робота. Между прочим, поздравляю Вас с юбилеем Шевченко”¹¹.

У своїй художній творчості Фаворський не звертався до образу Шевченка. Але з цього листа видно зацікавленість і життям учнів із українського села, і їх контактами з іншими художниками, культурно-мистецьким життям, у тому числі не залишився поза його увагою і ювілей Шевченка.

Пархомівські райдужани полюбили майстерню скульптора. Цікаво, що учні спостерігали за роботою над скульпту-

Мал. 3. С. Римаренко. Портрет Т. Шевченка

рою, вона їм дуже сподобалась. “С ее появлением в музее связана любопытная история. Узнав, о том, что скульптор работает над бюстом великого украинского поэта, пархомовцы приехали в мастерскую Коненкова с гитарой. Весь вечер пели хозяину украинские песни и, конечно же “Дивлюсь я на небо” – любимую песню Шевченко, которую тот часто пел в тяжелой ссылке. Коненков был так растроган, что, закончив бюст, прислал его в Пархомовку”¹².

Безпосередньо, скульптуру “Т.Г. Шевченко. На засланні”, автор подарував пархомівським учням під час особистої зустрічі у 1964 р. з нагоди його 90-річчя¹³. Дружба між скульптором і райдужанами продовжувалася майже півтора десяти років, під час яких учні з вдячністю дарували йому українські сувеніри¹⁴.

¹¹ Афанасій Федорович Луньов. *Статті, спогади, документальні матеріали...*, с. 101.

¹² Л. Лернер, *Пархомовская “Радуга”*, Отчизна 7 (1987) 18.

¹³ А.Ф. Лунев, *Пархомовская сокровищница: Фотоочерк*, 2-е изд., с. 10–11.

¹⁴ А.Ф. Лунев, *Пархомовская сокровищница: Фотоочерк...*, с. 15.

Мал. 4. Т. Шевченко. Хутір на Київщині

Автор створював композицію Т. Шевченка для Канівського музею в дереві, а для Пархомівського музею повторив її в гіпсі. Цю скульптуру надіслав він у січні 1964 р., про що йдеться в листі його секретаря до учнів від 30 січня 1964 р.

Шевченківська тема простежується і в спілкуванні з українським художником І. Їжакевичем. У музейній колекції його роботи, присвячені Кобзарю, відсутні, але в листуванні він говорить про Шевченка і спільну творчість¹⁵. Зокрема, про це йдеться в листі І. Їжакевича до Луньова: “... Я Вам для передачі “Юным Историкам” [подготовил] картину: “Тарас Бульба встречает своих сыновей”. Предлагаю Юным Историкам изобразить ее так как она есть, но что б она не была целяком похожа на копию. Такую работу мы назовем творчеством.

Над таким творчеством ученик серьезно задумается, а задумавшись он подтолкнет и других, в том числе и меня.

Дальше у меня намечено изображать “Катерину” Т. Шевченка на такие трогательные слова:

¹⁵ Афанасій Федорович Луньов. *Статті, спогади, документальні матеріали...*, с. 82.

Дума за думой
роєм вылитає
Одна давит сердце
Друга разрыває

и “Наймычка” Шевченка. Две иллюстрации изображено. До Катерины много иллюстраций, но можно дать очень трагичных только две...”

У наступному листі він розвиває цю тему “...Иллюстрации до Катерины будут веселее. ...

Дня через два вышлю вам материал для работы “Наймычка” (по Шевченку).

Ета вещь ставилась мною в двух средних школах на Куреневке и на Приорке, в те часы я там учителювал 12 лет и на школьных сценах эта вещь ставилась разов по два в сопровождении музыки на фисгармонии музыкой Бетховена. Меня очень радует и творческие жилки зашевелились и что все три вещи: Наймычка, Катерина и Тарас Бульба будут в наших руках с Вами Дорогие мои “Юные Историки”.

На початку 1960-х років актуальною стала тема Т. Шевченка і в листах, що зберігається в рукописному архіві Луньова, від російського історика, письменника-біографа, автора літературних творів про Тараса Григоровича Шевченка Л. Бать. Хронологічно листи від неї датуються 16.01.1960–30.12. 1965 рр., вони адресовані юним історикам (9 листів) і один Луньову (26.11.66.). Сама Бать у листі до Луньова говорить про те, що листування триває майже 10 років.

“Уважаемый Афанасий Федорович!

С радостью прочитала в №10 журнала “Наука и Жизнь”, что сняли хроникально-документальный фильм, посвященный школьному музею вашего села. Большое дело вы делаете. Я с глубоким восхищением слежу за ростом вашего “детища”. И вот уже почти десять лет переписываюсь со школьниками – юными историками, посылаю им мои книги”.

У листах, адресованих членам товариства “Юний історик”, вона говорить про підготовку та відправку книг як особисто написаних, так і з історії мистецтва.

Л. Бать – автор кількох книг про Шевченка, які вона теж надіслала до музею. Про це, зокрема, мовиться в листі до “Юних істориків” від 19 березня 1964 р.: “Посылаю вам мою работу “Жизнь и творчество Т.Г. Шевченко”, изданную в серии “Выставка в школе”. Надеюсь, вы организуете эту выставку, расклеив в последовательном порядке листы, как это объяснено в

Мал. 5. С. Коньонков. Т. Шевченко

предисловии от редакции. Напишите мне, как отмечался у вас Шевченковский юбилей! И вообще напишите о себе подробнее. Сердечно вас всех приветствую. Лидия Бать”.

Листа зворотного до письменниці немає, але зі спогадів тодішніх учнів відомо, що до 150-річчя в школі проводилися виставки і в музеї, і в школі, а також влаштовувалися театралізовані вистави на твори Шевченка. Напевне спілкування з художниками і письменниками надавали заходам і естетики, виставки відрізнялися високою художністю, а проведені заходи і захоп-

лення творчим спадком поета і художника були щирими і природними.

В архіві зберігаються листи від народного художника СРСР, графіка В. Касіяна, в творчості якого значне місце посідав образ Т. Шевченка¹⁶.

Одним із головних предметів листування стало вирішення питання про атрибуцію творів Шевченка, що надійшли до музейної колекції.

П'ять листів від В. Касіяна пронизані шевченківською темою. Вони пов'язані вирішенням питання атрибуції і включення робіт Т. Шевченка, що зберігалися у музейній колекції, до ювілейного “Повного зібрання творів Тараса Шевченка”, що готувалося з нагоди 150-річчя від дня народження Кобзаря. Саме на початку 1960-х рр. до музею надійшли два малюнки олівцем “Хутір на Київщині” та “Покинутий млин”¹⁷. Вперше про них мовиться в листі В. Касіяна до А. Луньова від 31 серпня 1962 р.: “Шановний Афанасій Федорович. Згадуючи нашу розмову в Москві, дуже

¹⁶ Художники України: Енциклопедичний довідник, Авт.-упоряд.: М.Г. Лабінський, К. 2006, с. 274; Афанасій Федорович Луньов. Статті, спогади, документальні матеріали..., с. 78.

¹⁷ П. Луньов, В світі прекрасного, Сільські новини, 4 липня 1962.

просив би Вас написати мені, який саме твір Тараса Шевченка у Вас. Дуже бажаю мати хоч яке-небудь фото для орієнтації. Чекаю Вашої відповіді, Василь Іллєч Касіян”.

У листі від 7 жовтня 1962 р., говорячи про графічні твори, що надійшли до Пархомівського музею, В. Касіян більш змістовно розкриває завдання редакційного колективу з підготовки видання мистецької спадщини Шевченка.

“Шановний Афанасію Федорович!

Велике спасибі Вам за труд і надіслання фотографій з двох малюнків олівцем, які приписуються Т.Г. Шевченкові. На одному з них є навіть наклейка: “Т.Г. Шевченко. Хутор на Киевщине”. Рис. карандашом”. Мені, як відповідальному редакторові академічного видання мистецької спадщини Шевченка, цікаво і необхідно знати, чи ці малюнки були десь публіковані в пресі, як Шевченкові та від кого і коли вони попали до Вас у школу, чи в музей? Це доконче потрібно тому, що тепер у десятому томі “Повного зібрання творів Тараса Шевченка” будемо давати відомості про твори, які з різних причин, у різний час публікувались у пресі і помилково приписувались Шевченкові, а тепер, при науковому дослідженні і вивченні всієї мистецької спадщини Шевченка, були вилучені. Якщо ці два малюнки не були публіковані, якщо про них немає згадки в пресі, то можна про них і не згадувати в десятому томі. З першого на них погляду видно, що за стилістичними ознаками вони не шевченкової руки. Інша справа, дати атрибуцію цим малюнкам і вказати їх автора. На другому малюнку праворуч напис олівцем, який на фото не прочитується. Можливо, що його розшифрування дасть ключ до відкриття авторства. У всякому разі ці малюнки не належать Шевченкові, але раз приписується і можливо мали публікацію в пресі, то в десятому томі треба про це вказати і репродукувати їх, щоб цієї помилки більш не множити. Тому прошу Вас, не відкладаючи, дати мені вичерпну відповідь.

Після отримання відповіді, надішлю для музею свій естамп “Тарас Шевченко”... З пошаною до Вас В. І. Касіян”.

Цю тему було розвинуто в наступному листі від 31 жовтня 1962 р.:

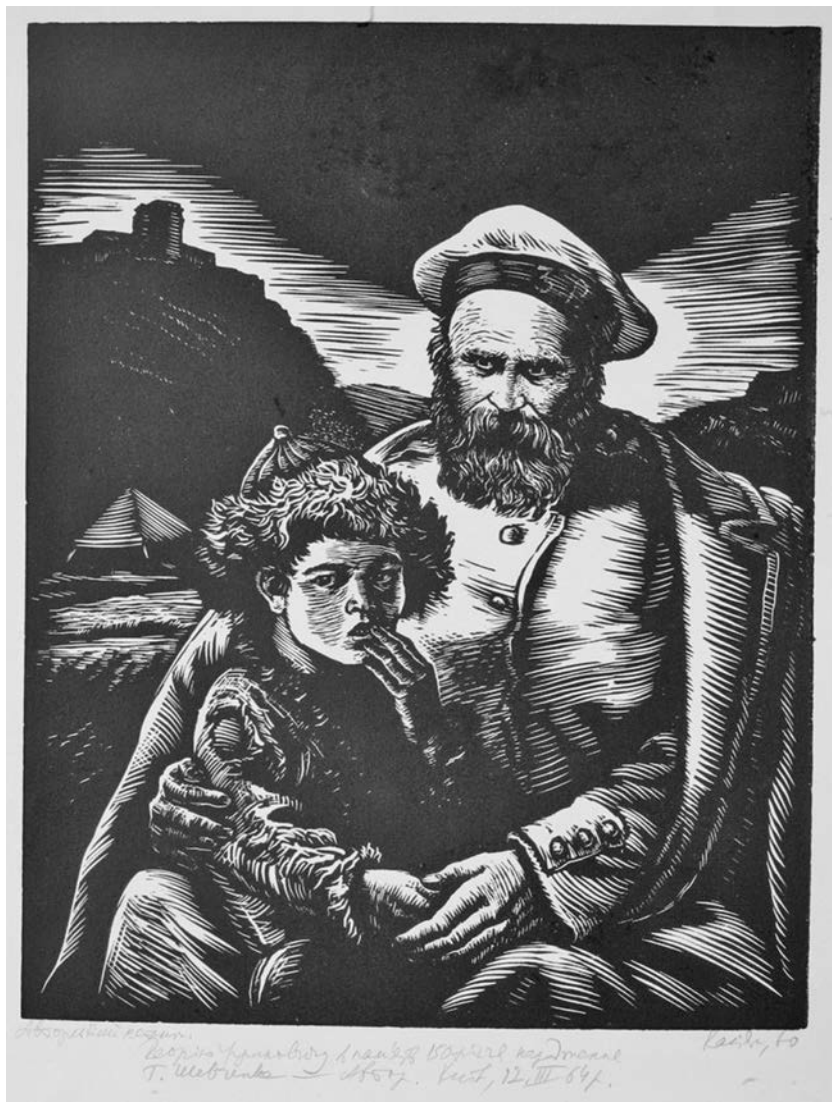
“Шановний Афанасію Федорович!

Через хворість затримався з відповіддю на Ваш лист від 12.X.62 відносно т. зв. творів Шевченка. Дякую Вам за надіслані відомості, вони тепер полегчують справу, бо не треба буде робити публікації в X томі.

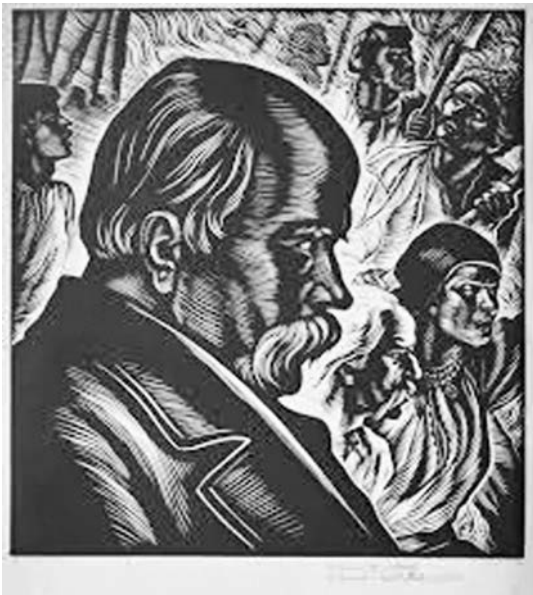
У своєму печатному листі від 7.X.62 я обіцяв Вам надіслати літопит “Тарас Шевченко”. Однак він надто великого розміру, щоб посилати

поштою. Тому передаю Вам два естампи-ілюстрації до роману Петра Козлянука “Юрко Крук”, які я виконав гравюрою сухою голкою 1957 року.

Бажаю Вам доброго здоров’я і вітаю Вас з наступаючим святом Великого Жовтня. В. І. Касіян”.

Мал. 6. В. Касіян. Т. Шевченко і казахський хлопчик

Мал. 7. В. Касіян. Портрет Т. Шевченка

Слід зазначити, що згадувані гравюри Касіяна пархомівські музейники отримали у ювілейний 1964 рік. У листі від 18 січня 1964 р. художник пояснює: “Повинен сказати, що простіше виконати гравюру, ніж послати її... Я розіслав чимало, але зараз мушу виїхати до Львова, відтак знов до Москви на Ленінський Комітет і ніколи упакувати як слід естампи, щоб по дорозі не зіпсуватися. Тому я раджу вам, коли хто буде від Вас у Києві, хай зайде до мене додому і я дам йому кілька естампів для школи...”¹⁸.

Мовиться про портрет Шевченка в ліногравюрі, про який сам автор говорив, що цей новий образ став результатом його довгих роздумів. Він вважає, що йому вдалося в цьому портреті виразити думку, яку висловив у словах заповіту поет¹⁹.

Слід відмітити, що у листах 1962–1964 рр. від вірменського художника А. Венеціяна також йшлося про гравюри для музейної колекції. У 1964 р. до музею надійшов “Портрет Т. Шевченка” його роботи, створеного до 150-літнього ювілею від дня народження Т. Шевченка. Із листів А. Венеціяна до пархомівських друзів ми дізнаємось про підбір і організацію відправки автолітографій. Вперше про бажання відправити “Портрет Л.М. Толстого” і “Портрет Т.Г. Шевченка” він пише у листі 1962 р., а реально зміг надіслати у 1964 р.²⁰

Отже, в історії діяльності Пархомівського музею листування стало однією із важливих форм комунікації, що дозволило вийти за межі краєзнавчого і здійснити ідею створення художнього музею. Коло респондентів досить широке. Аналіз листів дозволив простежити характер

¹⁸ Афанасій Федорович Луньов. *Статті, спогади, документальні матеріали...*, с. 78.

¹⁹ *Гравюри Василя Касіяна: Альбом*, Москва 1968, с. 15.

²⁰ О.Г. Павлова, *Шевченкіана Пархомівського художнього музею...*, с. 213.

Мал. 6. У майстерні С. Коньонкова
(сидять зліва направо: С. Коньонков, А. Луньов, М. Коньонкова)

проблем, які пов'язували пархомівців і художників та митців: питання поповнення колекції, організації освітньо-екскурсійної роботи, обговорення мистецьких питань тощо. Характер прояву шевченківської теми може стати прикладом природного щирого загального інтересу до вказаної теми, використання образотворчої Шевченкіани музею в освітньо-виховному процесі. Роботи, створені і передані завдяки вказаному шляху комунікації талановитими художниками в колекцію Пархомівського музею, відіграли важливе значення в розвитку музею.

Вивчення наявної епістолярної спадщини Луньова свідчить, що митці образотворчого мистецтва, мистецтвознавці, історики, письменники переймалися темою Шевченка, його образ їх приваблював, у листах проявляється поцінування та пошана до пам'яті одного із найвидатніших діячів української культури середини XIX століття.

УЧАСТЬ І. КАМАНІНА У РОБОТІ КИЇВСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ

На сучасному етапі розвитку національної археографії велика увага приділяється науковому доробку вчених-істориків, які зробили значний внесок у її розвиток. Серед них одне з головних місць належить І. Каманіну – видатному історичному архівісту, археографу. Нашу увагу привернула його участь у роботі Київської археографічної комісії.

Науковій творчості І. Каманіна присвячено низку статей радянського періоду – М. Василенка¹, В. Щербини² та ін. У них побіжно розглядалися бібліографічні та археографічні праці науковця. У статті В. Панашенка “Український історик-архівіст І.М. Каманін”³ характеризувалася діяльність І. Каманіна у галузі архівістики.

Після проголошення незалежності України підвищується інтерес до наукової спадщини істориків минулих століть. О. Ситник⁴ охарактеризував архівознавчі, археографічні, палеографічні аспекти наукової праці відомого історика.

У розвідці М. Крячка “Документи фонду Івана Михайловича Каманіна як історичне джерело (за матеріалами ЦДАМЛМ України)”⁵ розглянуто архівні документи. Історик, спираючись на документальну спадщину І. Каманіна, описав головні риси його наукової діяльності.

Археографічна діяльність І. Каманіна стала предметом дослідження О. Ємець у статтях “Археографічна діяльність І. Каманіна”⁶ та “Учень Антоновича – Іван Каманін”⁷. Дослідниця розглянула основні

¹ М.П. Василенко, *Наукова діяльність І.М. Каманін*, Записки соціально-економічного відділу ВУАН 2–3 (1926) 54–64.

² В.І. Щербина, *Іван Михайлович Каманін*, Записки соціально-економічного відділу ВУАН 2–3 (1926) 47–53.

³ В.В. Панащенко, *Український історик-архівіст І.М. Каманін*, УІЖ 5 (1971) 3–15.

⁴ О.С. Ситник, *Український історик Іван Каманін*, Український історик 1–2 (108–109) (1991) 115–132.

⁵ М.І. Крячок, *Документи фонду Івана Михайловича Каманіна як історичне джерело (за матеріалами ЦДАМЛМ України)*, Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи 1 (1997) 213–220.

⁶ О.В. Ємець, *Археографічна діяльність І.М. Каманіна*, Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, 18–21 жовтня 1993), К. 1997, с. 168–178.

⁷ О.В. Ємець, *Учень Антоновича – Іван Каманін*, Академія пам’яті професора Володимира Антоновича (16–18 березня 1993, м. Київ), К. 1994, с. 168–176.

аспекти архівної, видавничої роботи історика, надавши ґрунтовну характеристику його археографічних розвідок.

Найбільш детально архівознавчий та археографічний доробки вченого вивчала Н. Якобчук⁸. Дослідниця наголосила на важливості вивчення листування І. Каманіна⁹ для більш досконалого вивчення його досвіду у сфері історичної науки України.

Таким чином, основною метою нашої статті є висвітлення роботи І. Каманіна у Київській археографічній комісії.

Крім опублікованих джерел, важливе значення для дослідження творчості І. Каманіна має фонд 237 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. Цей фонд містить важливі відомості про наукову діяльність вченого, зокрема зроблені науковцем виписки з актових книг Київського Центрального архіву давніх актів¹⁰, справи про комплектування цього архіву за період 1852–1860 рр.¹¹ Основні факти про науковий доробок дослідника містить також фонд 83 Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Серед них справи, які стосуються організації та діяльності архівних установ України кінця ХІХ ст.¹², рецензії на праці сучасників і відгуки на діяльність наукових товариств¹³, різноманітні статті та виписки¹⁴.

Археографічну діяльність І. Каманіна можна розглядати за трьома напрямками: евристичний, камеральний, едиційний.

Ще студентом молодий І. Каманін за пропозицією В. Антоновича займався пошуками нових документів. Вплив традицій документалізму простежується у наукових працях молодого вченого¹⁵.

⁸ Н.О. Якобчук, *Джерельне значення архівознавчих та археографічних досліджень Івана Каманіна*, Українознавство 3 (2010) 72–77; Н.О. Якобчук, *Документальна спадщина І.М. Каманіна (1850–1921): джерелознавчий аспект*, Автореф. дис. ... канд. іст. наук, К. 2011, 16 с.

⁹ Н.О. Якобчук, *Листування І.М. Каманіна з Ганною Барвінок (1901–1911 рр.) у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*, Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів 16 (2008) 302–316; Н.О. Якобчук, *Листування Івана Каманіна з Іваном Білозерським у 1903–1909 роках як історичне джерело*, Українознавство 1 (2010) 85–90.

¹⁰ ЦДІАУК, ф. 237, спр. 2, арк. 62–65.

¹¹ ЦДІАУК, ф. 237, спр. 2, арк. 62–65.

¹² ІР НБУВ, ф. 83, спр. 1–9; 12–14; 18; 26; 38; 46; 65; 100.

¹³ ІР НБУВ, ф. 83, спр. 3–7; 18; 100.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. 83, спр. 14; 26; 38; 46; 65.

¹⁵ І. Каманін, *Труди В.Б. Антоновича по історії казачества*, Син України: Володимир Боніфатович Антонович: у 3-х тт., упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський, т. 2, К. 1997, с. 290–292.

У 1870 р. І. Каманін розпочав працювати у Київській археографічній комісії. Його наукова праця у цій установі була досить різноплановою. Він займався пошуком і підготовкою до видання окремих текстів історичних джерел, здебільшого актових.

Про збір історичних джерел, копій та виписок з них ми можемо знайти підтвердження у фонді 83 Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Серед справ фонду слід виділити: “Письмо черногорского владыки Василия Петровича. 1757 г.”¹⁶, “Выписки о копных судах по истории Луцка и перечень дел”¹⁷, “Копії актів 1374–1777 рр. польською, українською та латинською мовами”¹⁸, “Присяжное показание о количестве домов, подлежащих оплате до и после Освободительной войны 1648–1654 гг.” у Луцькому та Кременецькому повітах¹⁹, “Перепись населения Луцкого повета 1678 г. на польском языке”²⁰, укази імператриці Єлизавети Петрівни від 4 листопада 1748 р.²¹, маніфест Катерини II від 28 червня 1762 р.²² тощо. У цьому переліку архівних справ простежується традиція відбору до публікації саме актових матеріалів, зокрема судових виписок, копій актів, імператорських наказів тощо.

Найбільш вагомим результатом науковець досяг у справі збереження архівних документів та їх часткового друкування.

Проблеми археографії обговорювалися на XI-му археологічному з’їзді (1899), де І. Каманін порушував питання збору актових джерел в урядових установах, їх класифікації, опису. Крім того, вчений розглядав у доповіді питання щодо активізації видань документів державних установ²³.

Протягом 1883–1921 рр. І. Каманін в архіві пройшов шлях від помічника бібліотекаря до архіваріуса. У 1890 р. І. Каманін очолив Центральний архів давніх актів.

Працюючи на різних посадах у КЦАДА, І. Каманін усвідомлював скрутне на останню третину XIX ст. становище архівної справи. У праці “Об организации архивного дела” Каманін писав: “Питання про збереження, розбір і опис з науковою метою писемних пам’яток старовини,

¹⁶ *ІР НБУВ*, ф. 83, спр. 42.

¹⁷ *ІР НБУВ*, ф. 83, спр. 47.

¹⁸ *ІР НБУВ*, ф. 83, спр. 51.

¹⁹ *ІР НБУВ*, ф. 83, спр. 52–53.

²⁰ *ІР НБУВ*, ф. 83, спр. 54.

²¹ *ІР НБУВ*, ф. 83, спр. 57, 58.

²² *ІР НБУВ*, ф. 83, спр. 59.

²³ *ІР НБУВ*, ф. 83, спр. 14, арк.1 (8); І.М. Каманін, *Вопросы археографии на XI-м археологическом съезде*, ЧИОНЛ 13 (1899) 167–168.

давно уже хвилюють уми дослідників, які беруть для своїх робіт із багатого запасу всякого роду рукописів, що розкидані по горищах і підвалах присутніх місць і монастирів нашої великої батьківщини”²⁴. В іншій праці “Вопросы археографии на XI-м археологическом съезде” вчений вказував на іншу складність в організації архівної справи другої половини XIX ст.: “Другим хворим місцем у сучасній організації архівів є погано поставлена експертиза великої кількості підроблених документів, що однаково небезпечно і для осіб, що працюють в архіві з науковою метою, і для осіб, які отримали з архіву копії для підтвердження особистих чи майнових прав”²⁵.

Сам І. Каманін досить часто виявляв фальсифікації старовинних актів. У доповіді на XI Археологічному з’їзді, він запропонував порядок виявлення та експертизи підроблених документів²⁶, окремо наголошуючи на необхідності високої кваліфікації експертів.

У 1892 р. І.М. Каманін опублікував “Материалы Киевской городской общины”²⁷. При публікації дослідник головну увагу звернув на такі історичні джерела як універсали гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського; матеріали для біографії Г. Теплова тощо.

Вчений підкреслив велику роль впорядкування видань Київської археографічної комісії. У праці “Несколько слов по поводу “Архивного инвентаря” проф. Д.И. Самоквасова” він наголошував на поступовому переході при публікації історичних джерел від (в основному) тематичних збірок до серійних видань (головна серія “Архив Юго-Западной России”)²⁸.

У тому ж 1899 р. за редакцією І. Каманіна було видано у Києві “Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв.”²⁹ Праця складалася з двох розділів. Перша частина мала назву “Главные монеты в истории развития южно-русского письма в XV–XVIII вв.”; до другої увійшли ілюстрації. У першій частині автор наголосив на важливості палеографії. Серед її основних завдань вчений називав знання про походження, зміни та поширення писемності, визначення

²⁴ *ІР НБУВ*, ф. 83, спр. 13, арк. 1.

²⁵ *ІР НБУВ*, ф. 83, спр. 14, арк. 1 (8); І.М. Каманін, *Вопросы археографии...*, с. 167–168.

²⁶ І.М. Каманін, *Об экспертизе древних подложных документов*, Труды XI Археологического съезда в Киеве, т. 2, К. 1899, с. 38–42.

²⁷ І.М. Каманін, *Материалы Киевской городской общины*, Университетские известия 8 (1892) 33–64.

²⁸ І.М. Каманін, *Несколько слов по поводу “Архивного инвентаря” проф. Д.И. Самоквасова*, К. 1898, 20 с.

²⁹ І.М. Каманін, *Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв.*, К. 1899, 46 с.

характеру й ступеню впливу одного народу на інший. І. Каманін підкреслив, що письмо і культурний розвиток народу перебувають у постійному взаємозв'язку. Дослідник виділяв чотири періоди в історії української писемності. На його думку, перший період – “уставний скоропис” – тривав з середини XV до першої половини XVI ст. Також вчений наголосив на його подібних рисах з напівуставним письмом, відзначаючи відсутність зовнішніх впливів. Другий вид скоропису І. Каманін назвав готичним через польсько-німецький вплив на розвиток письма, який відбувався з середини XVI до початку XVII ст. Третій період розвитку скоропису він пов'язував з впливом українських шкіл, зазначивши регіональні відмінності: на Правобережжі до кінця третьої чверті XVII ст., а на Лівобережжі – середини XVIII ст. Останній, четвертий, період, як наголошував І. Каманін, проходив під впливом російської культури. На Лівобережжі він розпочався з середини XVIII ст., а на Правобережжі – з кінця XVIII ст. Дослідник розробив власну методику вивчення письма за характером лінування паперу, розміщення тексту, інтервалів між літерами, словами.

Крім палеографічних розвідок, історик займався і бібліографією, наукою спорідненою з археографією. Огляди нової наукової літератури він друкував у “Киевской старине” та “Чтениях Исторического общества Нестора летописца”.

Головні опубліковані бібліографічні праці І. Каманіна можна умовно розподілити на три групи:

1. Огляди наукових праць істориків: В. Антоновича³⁰, Д. Багалія³¹, О. Щербицького³², М. Дашкевича³³, К. Бестужева-Рюміна³⁴, С. Голубева³⁵, М. Ясинського³⁶ та ін.

³⁰ І.М. Каманин, *Отзыв о сочинении В.Б. Антоновича “Монографии по истории западной и юго-западной России”*, Киевская старина 6 (1885) 318–328.

³¹ І.М. Каманин, *Отзыв о сочинении Д.И. Багалія “Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства”*, Киевская старина 1 (1889) 250–259; І.М. Каманин, *Отзыв о сочинении Д.И. Багалія “Украинская старина (очерки, заметки, материалы из стародавнего Харьковского быта и культуры)”*, Киевская старина 1 (1897) 28–29.

³² І.М. Каманин, *Отзыв о сочинении О.В. Щербицького “Виленский Свято-Троицкий монастырь”*, Киевская старина 3 (1886) 588–592.

³³ І.М. Каманин, *Отзыв о сочинении Н. Дашкевича “Заметки по истории литовско-русского права”*, Киевская старина 1 (1886) 164–167.

³⁴ І.М. Каманин, *Отзыв о сочинении К. Бестужев-Рюмина “Русская история”*, Киевская старина 1 (1886) 167–168.

³⁵ І.М. Каманин, *Отзыв о сочинении С. Голубева “История Киевской духовной академии”*, Киевская старина 5 (1887) 176–179.

³⁶ І.М. Каманин, *Отзыв о сочинении М. Ясинского “Уставные земские грамоты литовско-русского государства”*, Киевская старина 8 (1889) 559–564.

2. Відгуки на збірки різноманітних установ та наукових товариств³⁷.

3. Критика різноманітних джерелознавчих матеріалів³⁸.

Протягом усієї творчої діяльності разом із розробкою системи описування, зокрема експертизи, архівних документів, вивченням палеографії, дослідник особисто виконував великі видавничі проекти. Наприклад, у 1890 р. І. Каманін працював над виданням п'ятої частини другого тому (випуски 1–2) “Архива Юго-Западной России” під назвою “Переписи еврейского населения в Юго-западном крае в 1765–1791 гг.”. У цій частині науковцем показано велике значення статистичних даних для розуміння суспільного життя. Статистичні дані узагальнені у таблицях. Перед кожною таблицею містилася коротка довідка, далі надавалася статистична інформація за воєводствами, повітами, містами. У кінці видання друкувався покажчик особистих та географічних назв до перепису єврейського населення³⁹. Вчений розташував кожную групу назв у алфавітному порядку.

У 1910 р. він впорядкував та підготував до видання 3-й том другої частини “АЮЗР” під назвою “Постановления провинциальных сеймиков Юго-Западной России в 1698–1726 гг.”⁴⁰ І. Каманін відповідально поставився до цього завдання, дослідив 74 актові книги та обрав 146 документів. При публікації, на початку документа вчений подавав стислий зміст кожного конкретного історичного джерела, наприкінці короткі археографічні пояснення (походження документа, його порядковий номер, аркуш). Стосовно актів історик вказував номер та дату оригінала⁴¹. Археографічну легенду він оформляв за зразком свого вчителя В. Антоновича.

Всі актові матеріали, які були зібрані при роботі у Київському центральному архіві давніх актів, Московському архіві Міністерства юстиції, Імператорській публічній бібліотеці в Петербурзі, склали основу

³⁷ І.М. Каманін, *Отзыв о сборнике палеографических снимков с древних грамот и актов*, Киевская старина 2 (1885) 357–361; І.М. Каманін, *Отзыв о трудах комитета для историко-статистического описания подольской епархии*, Киевская старина 8 (1887) 757–760, 8 (1890) 337–338; І.М. Каманін, *Отзыв о сборнике ХИФО*, Киевская старина 4 (1893) 185–190; І.М. Каманін, *Отзыв о сборнике Императорского Русского исторического общества*, Киевская старина 8 (1885) 701–706, 9 (1885) 145–148, 1 (1897) 29–30.

³⁸ І.М. Каманін, *Отзыв о материалах для истории южно-русского края в XVIII ст.*, Киевская старина 9 (1886) 155–157; І.М. Каманін, *Отзыв об архиве юго-западной России*, Киевская старина 12 (1884) 708–716, 8 (1887) 752–757; І.М. Каманін, *Отзыв об актах, издаваемых виленской археографической комиссией*, Киевская старина 11 (1886) 558–560, 5–6 (1889) 645–648; І.М. Каманін, *Отзыв о новых статистико-географических данных об Одесском уезде*, Киевская старина 10 (1888) 1–13.

³⁹ АЮЗР, ч. 5, т. 2, К. 1890.

⁴⁰ АЮЗР, ч. 2, т. 3, К. 1910.

⁴¹ *Ibid.*

для багатотомного видання “Архива Юго-Западной России”. Актові матеріали даної частини третього тому можна розподілити на чотири групи. Перша, найбільша серед інших, представлена звичайними та додатковими постановами, витягами із постанов мешканців Київського, Волинського, Брацлавського, Чернігівського, Подільського воєводств. Друга за розмірами містила інструкції послам мешканців Київського, Волинського, Брацлавського воєводств, які делегувалися до сейму. Третя група актових матеріалів представляла протести дворян, послів. До четвертої групи відноситься рескрипт польського короля Августа II Сильного на інструкції послам від 7 січня 1714 р.⁴²

У 1914 р. І. Каманін уклав третю частину четвертого тому “АЮЗР” під назвою “Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого” і написав передмову до неї. Документальні матеріали за змістом збірки можна розподілити на такі частини. До першої слід віднести універсали короля Яна Казимира, королівської ради, великих коронних гетьманів М. Потоцького, А. Ферлія, М. Калиновського, архієпископа Матвія Лубенського, коронного хорунжого О. Конєцпольського, королівського примаса, луцького підкоморія князя Г. Четвертинського. Друга частина містила листи коронного канцлера Ю. Осолінського, брацлавського воєводи А. Кіселя, сandomирського воєводи Д. Заславського, гетьмана Б. Хмельницького, І. Виговського, перяславського полковника А. Романенка, чигиринського сотника Тимоша, невідомих осіб, поміщиків, переклади турецьких листів. До третьої частини входили заяви та протести, свідчення, доноси, скарги євреїв, міщан, старост, підстарост, поміщиків, пріора, дружин старост, вдів, комірників, підкоморіїв, писарів, воєвод, селян, війта, каштелянів, президента луцького бернардинського монастиря, єпископів, ігуменів, ксьондзів тощо. Четверта група включала постанови міського магістрату, сеймикові мешканців Київського, Волинського, Брацлавського, Чернігівського воєводств. П’ята містила королівські грамоти, мандати. До шостої частини входили інструкції шляхти послам, які відправлялися на коронаційний сейм, козацьким послам для варшавського сейму. Сьома – включала свідчення свідків та вироки міських магістратів, люблінського трибуналу, володимирських земських судів, апеляції шляхти⁴³.

Особливу увагу І. Каманін звертав на впорядкування описів, каталогів архіву. Він, зокрема, в праці “Несколько слов по поводу “Архивного инвентаря” проф. Д.И. Самоквасова” наголошував: “Попередньо повинні

⁴² АЮЗР, ч. 2, т. 3, К. 1910.

⁴³ АЮЗР, ч. 3, т. 4, К. 1914.

бути складені короткі описи актових книг, які можуть слугувати для судових довідок, а потім уже повні і детальні каталоги, які потрібні для розшуків науковців; короткі описи повинні бути надруковані і відправлені у всі губернські і повітові судові установи, а також до дворянських депутатських зборів західних губерній; ці описи повинні складатися не по якій-небудь системі, а по порядку розташування актів у книзі, подібно до того, як ведуться описи справ у сучасних урядових установах...⁴⁴

Велика роль І. Каманіна у роботі та функціонуванні Київської вченої архівної комісії (1914–1918). Зокрема, у статті “Записка об учреждении в Киеве Ученой Архивной Комиссии” він виділив основні аспекти заснування та діяльності цієї установи. Вчений виокремив наступні завдання комісії: 1) “Друкування колишніх чи нових описів старих справ архіву кожної урядової установи, що збереглися”; 2) “розробка наукових програм, за якими одні справи повинні призначатися до тимчасового чи довічного зберігання, а інші – знищуватися”; 3) “розробка програми наукового розподілу архівного матеріалу” Ученої Архівної Комісії; 4) організація “наукового архіву” комісії. Дослідник вважав, що кожна архівна комісія повинна скласти два описи: 1) хронологічний, за установами, із яких надходили справи; він повинен бути записаний у зошиті у порядку розташування самих справ на полицях і в ящиках і супроводжуватися в кінці особистими та географічними покажчиками; може бути надрукований; 2) систематичний – опис на карточках, які розташовані за тими науковими темами, до яких можуть бути віднесені справи за своїм змістом⁴⁵.

Таким чином, однією з заслуг І. Каманіна перед українською історичною наукою є значний внесок у розвиток археографічної та архівної справ, розробка важливих тем з археографії, архівістики, бібліографії тощо. Особливо слід відзначити плідну роботу І. Каманіна на посаді директора Центрального архіву давніх актів (1890–1921 рр.). Він став одним з найкращих дослідників актів.

⁴⁴ І.М. Каманин, *Несколько слов...*, 20 с.

⁴⁵ І.М. Каманин, *Записка об учреждении в Киеве Ученой Архивной Комиссии*, Военно-исторический вестник 1 (1912) 131–138.

ПРОСОЦІАЛЬНІ МОТИВИ В ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Попри довгу історію шевченкознавства, розкриття найрізноманітніших питань життя і творчості великого Генія України, українська психологічна наука лише останнім часом долучається до спадщини і постаті Тараса Шевченка. Цікавим видається проаналізувати просоціальні мотиви в творчості та життєвому шляху Т. Шевченка, адже це нова тема, вкрай актуальна через 200 років від його народження, коли, зокрема, така форма просоціальної активності як волонтерство стала вагомим чинником у боротьбі за формування новітньої української політичної нації.

Грунтуючись на аналізі “Автобіографії”¹ Тараса Шевченка, можна стверджувати, що принаймні двічі в житті великий український митець ставав суб’єктом отримання допомоги – вперше під час звільнення з кріпацтва, а вдруге – у 1858 році, при звільненні із заслання. І якщо про першу подію можна судити здебільшого опосередковано, то для аналізу переживань Т. Шевченка під час другої події наявні численні джерельні свідчення, наприклад, листи. Вивчивши цю спадщину, можна сподіватися глибше зрозуміти феноменологію переживань особистості – реципієнта допомоги, що дозволить повніше усвідомити основні психологічні закономірності розвитку та функціонування просоціальної активності особистості.

Т. Космеда, узагальнюючи результати таких дослідників, як О. Чужбинський, М. Чалий, В. Маслов, Г. Честахівський, зазначає, що для психоемоційної сфери Т. Шевченка характерні, зокрема, “альтруїзм, тобто альтруїстичні мотиви поведінки, прагнення допомогти ближнім”².

Альтруїзм є частиною просоціальності особистості. До множини просоціальної активності входять, з одного боку, альтруїстичні прояви, а з другого – різні види діяльності на благо іншого, в яких суб’єкт прагне отримати певну вигоду для себе. Ця вигода може бути як матеріальною, так і нематеріальною, наприклад, затамування почуття провини, підсилення почуття зверхності, сподівання на послугу чи допомогу “у відповідь”. Та частина просоціальності, яка безпосередньо пов’язана з служінням іншим людям, безумовно, є важливою складовою самоактуалізаційних тенденцій особистості.

¹ Т.Г. Шевченко, *Автобіографія*, Т.Г. Шевченко, Твори в п’яти томах, т. 5, К. 1979, с. 5–8.

² Т.А. Космеда, *Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу*, Дрогобич 2012, с. 73.

Самоактуалізація особистості – складний концепт. Напевне, можна знайти людей, які самореалізуються в творчості, але не прагнуть діяти на благо інших, просоціально. Проте в більшості випадків самоактуалізаційний патерн припускає і творчість, і просоціальність, і автономність, і філософське почуття гумору, і низку інших характеристик, виділених А. Маслоу. Те, що Тарас Шевченко реалізував свої творчі здібності, не потребує доведення. Ми спробуємо поглянути на аспекти самоактуалізації в життєвому та творчому шляху Генія, пов’язані з просоціальною активністю, тобто діяльністю на благо іншої людини.

Безперечно, на життєвому шляху Т. Шевченка були присутні самоактуалізаційні тенденції, про які писав у другій половині ХХ століття А. Маслоу, визначаючи їх як найповніше розкриття своїх талантів, реалізацію здібностей та здійснення потенціалу³.

Українська дослідниця Н. Момот зазначала: “Він [Щоденник Т. Шевченка. – М.Н.] був важливим своєю функціональною спрямованістю, адже виявляв гостру психологічну потребу самовираження, самореалізації”⁴. Іншими словами, дослідниця визнає важливість для Тараса Шевченка потреби самоактуалізації. На жаль, сама Н. Момот не користується досягненнями гуманістичної психології чи інших напрямків сучасної психологічної науки, обмежуючи коло свого аналізу психоаналітичними концепціями З. Фрейда та К.Г. Юнга. Авторка також оминає увагою вітчизняне дослідження з психології сновидінь М. Грота, незважаючи на те, що це одна з перших праць, присвячених психологічному аналізу сновидінь у світовій психології. Н. Момот, вивчаючи сновидіння великого Кобзаря, робить висновок про їх віднесеність до сфери підсвідомого, що майже нічого нам не дає в змістовно-концептуальному плані, адже відомо, що у кожної людини підсвідоме сильно впливає на образи сновидінь.

Ф. Гобл, аналізуючи гуманістично-психологічну концепцію А. Маслоу, писав: “Здорова особистість знаходить щастя в допомозі іншим”⁵. Допомога іншому як одна із форм просоціальної активності тісно пов’язана з самоактуалізацією особистості.

Можна припустити, що вектор просоціальності – це важлива самоактуалізаційна особистісна тенденція. Сам А. Маслоу найбільш детально досліджував такий напрямок самоактуалізації, як креативність

³ А. Маслоу, *Психология бытия*, Москва; К. 1997, 304 с.

⁴ Н.М. Момот, *Щоденник Т. Шевченка як творчо-психологічний та жанровий феномен*, Автореф.... канд. філологічних наук, Кіровоград 2006, с. 16.

⁵ А. Маслоу, *Дальнейшие рубежи развития человека*, Перевели Г. Балл и А. Попогребский [Електронний ресурс]; режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/masla03/txt26.htm>.

(здійснення творчих здібностей та талантів). Втім, у його дослідженні людей, що самоактуалізуються, наявні аспекти просоціальної активності. А. Маслоу пише про таку особливість цих людей, як служіння, протиставляючи його егоїстичним тенденціям⁶.

Читаючи листи Тараса Шевченка, можна відмітити, що досить часто автор виступав як суб'єкт отримання допомоги – від вдячності в кінці листа: “і за щирю правду скаже щире спасибі / Т. Шевченко”⁷ до слів на кшталт “Нехай тобі Господь милосердий заплатить за твою сердечную роботу”⁸. Часто великий український геній дякував за книги або згадував переслані йому гроші. У різних листах читаємо про вдячність поета тим, хто сприяв його звільненню із заслання.

Вдячність – форма реципрокності, взаємності. Одна з форм подяки – це безпосередня вдячність не тому, хто допоміг, а іншим людям. Така вдячність виходить за межі взаємодії “лицем до лица”. Тарас Шевченко, не будучи в змозі допомогти своїм можновладним покровителям, прагнучи допомагати іншим у міру своїх можливостей. Зокрема, в його листі до Г. Галагана читаємо: “Може, заблукає в Сокиринці оцей добрий чоловік і маляр дуже дотепний, то ти, мій друже, Богу милий, ласкаво привітай його”⁹. Тим самим митець виступав активним творцем різних форм реципрокності – взаємності та гармонії у міжособистісних відносинах. Будучи в житті неодноразово отримувачем допомоги, Тарас Шевченко не став пасивним її реципієнтом, а конструктивно та креативно переломив просоціальність крізь мережу власних особистісних особливостей та став людиною, що самоактуалізується не тільки шляхом творчості (звичайно, це був магістральний шлях його самоактуалізації), але й засобами реалізації просоціальної активності в житті.

Вдячність відрізняє справжню допомогу від інших її форм. Вдячність є необхідною, але недостатньою ознакою справжньої допомоги. Розрізняємо почуття (емоцію) вдячності та вдячність як дію, яка може втілюватись, зокрема, у форми реципрокативної допомоги (уособленої) та генералізованої. Почуття вдячності, не підкріплене активним діянням,

⁶ А. Маслоу, *Мотивация и личность*, Перевод А.М. Татлыбаевой. Терминологическая правка В. Данченко, К. 2004 [Електронний ресурс]; режим доступу: <http://www.psylib.org.ua/books/masla01/txt11.htm#7>.

⁷ Т.Г. Шевченко, *Вибрані листи. До П.М. Корольова. 22 травня 1842*, Т.Г. Шевченко, Твори в п'яти томах, т. 5, К. 1979, с. 239.

⁸ Т.Г. Шевченко, *Вибрані листи. До М.М. Лазаревського. 22 квітня – 8 травня 1857*, Т.Г. Шевченко, Твори в п'яти томах, т. 5, К. 1979, с. 366.

⁹ Т.Г. Шевченко, *Вибрані листи. До Г.П. Галагана. 27 травня 1858*, Т.Г. Шевченко, Твори в п'яти томах, т. 5, К. 1979, с. 425.

не має реципрокативного виповнення. Замираючи у внутрішньому світі особистості, таке недієве почуття не є засобом особистісного розвитку. Втім, почуття вдячності, переходячи в безсвідоме або ж надсвідоме, може стати поштовхом для створення творчих продуктів, зокрема поезії. Всім відомий вірш Тараса Шевченка “Мені тринадцятий минало” містить такі рядки:

Неначе сонце засіяло
Неначе все на світі стало
Моє... лани, гаї, сади!..
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води¹⁰.

Це – емоційна відповідь ліричного героя на здійснену щодо нього просоціальну дію, коли дівчина виявила емпатію до хлопця, що плакав.

І. Дзюба писав: “Поезія Шевченка глибоко психологічна і психологічна неповторно і специфічно: багато його віршів – це не просто розвиток якоїсь думки, образу, настрою, як звичайно буває в ліриці, – це цілісний психологічний комплекс, закінчена психологічна картина, психологічна повість, де втілено не частку людини, не якусь її рису, не якийсь момент її життя, – а всю людину, все її життя”¹¹. Так і зазначений вірш – глибоко психологічний. Він змальовує внутрішньосемантичну картину переживань ліричного героя, у якій є своя подієвість – від ситуації за селом до сліз, від розпачу до втіхи від наданої емоційної допомоги (дівчина пожаліла, поцілувала), нарешті, вірш завершується ставленням самого автора до змальнованої картини: “Бридня!..”¹². У цьому слові-ставленні Тарас Шевченко виражає та формує негативну оцінку теперішнього-для-нього (перебування в Орській фортеці) та відкидає цінність переживань теперішнього-для-ліричного-героя (тринадцятирічного хлопця). Фінал вірша означає гіркоту буття автора. Проте сама ідея вірша є життєствердною, змальовується позитивне ставлення Тараса Шевченка до виявів доброти та турботи (того, що зараз психологи називають емпатією, і що входить у множину просоціальної активності особистості).

Вдячність як форма реципрокативного виповнення допомоги іншому є різновидом просоціальної активності, вектор якої спрямований екзопсихічно – назовні, до інших людей.

Вдячність не є справжньою, коли її вимагають у відповідь (наприклад, хабар). Вдячність справжня, коли взаємна і добровільна. Так само і

¹⁰ Т.Г. Шевченко, *Кобзар*, К. 1975, с. 324.

¹¹ І. Дзюба, *Тарас Шевченко. Життя і творчість*, К. 2008, с. 694.

¹² Т.Г. Шевченко, *Кобзар*., с. 324.

допомога під примусом не може бути справжньою, набуваючи рис псевдодопомоги. Звичайно ж, людина може бути вдячна не тільки за допомогу, але ми звуємо предмет розгляду, маючи на увазі вдячність у рамках допомагаючих взаємодій.

П. Зайцев писав, описуючи перше перебування Т. Шевченка в Москві після заслання: “І старі яготинські спомини, і глибока вдячність за співчуття й моральну втіху, що їх мав від своєї нареченої сестри [М. Репніної. – *М.Н.*] на засланні, – все це тягло його якнайшвидше її відвідати”¹³. Отже, мотивацією зустрічі було, крім іншого, прагнення виразити просоціальну активність у формі вдячності – реципрокності (взаємності) за проявлену щодо поета доброту та співпереживання.

На прикладі біографії Тараса Шевченка можна побачити, як втілена просоціальність стає особистісною рисою: Шевченкові допомогли в юності, а потім він сам по мірі можливостей став допомагати іншим, став просоціально активною особистістю.

Тарас Шевченко багаторазово в листах та щоденникових записах виступав як суб’єкт вдячності: “И я не знаю, чем и когда ему [Щепкину – *М.Н.*] воздам за эту искреннюю, нелицемерную жертву [25 рублей серебром. – *М.Н.*]”¹⁴. Вдячність митця могла бути акцією поцінування здійснених щодо нього просоціальних дій, наприклад, Шевченкові могли присилати книги, про що йдеться у цьому щоденниковому записі: “Спасибо еще Кулишу, что догадался прислать книг, а то я не знал бы, что с собою делать”¹⁵.

Настасью Іванівну Толстую називає Тарас Шевченко в багатьох записах “святою заступницею”¹⁶, В. Жуковського – “великодушным благодетелем моим”¹⁷. Навколо особистості великого українського Поета збирається референтна група просоціальних діячів – людей, які в той чи інший спосіб у різні періоди допомагали Тарасові Шевченку.

Тарас Шевченко виступає також як ініціатор просоціальних взаємодій, прохаючи інших про ті чи ті послуги чи види допомог. Екзистенційним вигуком зраненої душі лунають такі слова митця: “Сжальтесь надо мною! Исходатайствуйте (вы многое можете!) позволение мне только рисовать – больше ничего и надеяться не могу, и не прошу больше

¹³ П. Зайцев, *Життя Тараса Шевченка*, К. 2004, с. 360.

¹⁴ Т.Г. Шевченко, *Щоденник*, Т.Г. Шевченко, Твори в п’яти томах, т. 5, К. 1979, с. 14.

¹⁵ *Ibid.*, с. 19.

¹⁶ *Ibid.*, с. 171.

¹⁷ Т.Г. Шевченко, *Вибрані листи. До В.А. Жуковського. Між 1 і 10 січня 1850*, Т.Г. Шевченко, Твори в п’яти томах, т. 5, К. 1979, с. 275.

ничого”¹⁸. Доцільно звернути особливу увагу на ці слова. Вони виражають відчай особистості, яка не може самореалізуватися звичним для неї чином – у творчості. Оскільки для Тараса Шевченка творчість є головною стратегією самоактуалізації, позбавлення можливості творити є однією з найбільших мук. Шевченко міг би попросити у В. Жуковського будь-що – від грошей до сприяння в отриманні свободи. Але він просить саме про можливість творити. Така можливість дозволяє відбутися як особистості, жити, а не існувати. Серед усіх екзистенційних викликів, з якими зіткнувся Шевченко у засланні, найбільш глибинним та особистісно значимим був виклик творчої самореалізації.

Більш прозаїчними, але від того не менш значимими в сенсі розуміння феноменології станів суб’єкта отримання допомоги є такі слова Т. Шевченка: “Дайте мені, будьте ласкаві, коли маєте дома, “Історію” Маркевича”¹⁹. У листі до В. Рєпніної митець писав: “Я сделался настоящим попрошайкой!”²⁰, виражаючи бажання, щоб йому до Оренбургу прислали книгу “Мертві душі”. Знову ж бачимо, наскільки останнє прохання є емоційно насиченим, адже за ним приховане прагнення читати, особистісно розвиватися, розширювати свій кругозір, долучатися до творчих зусиль митців своєї епохи.

Різноманіття аспектів та форм просоціальної активності передбачає множинність її втілень. Більш детально ми зупиняємося на таких етапах просоціальної взаємодії, як вдячність та прохання.

Ініціювання (започаткування) просоціальних взаємодій – важливий етап справжньої допомоги іншому. Ініціатором просоціальної активності може бути як суб’єкт надання, так і суб’єкт отримання допомоги. Найчастіше у випадку, коли ініціатором є суб’єкт отримання допомоги, започаткування просоціальної взаємодії здійснюється як прохання до іншого.

Прохання є способом народження реципрокності. Висловлене безпосередньо чи опосередковано прохання розпочинає взаємний процес просоціальної активності. Учасники допомагаючої взаємодії переживають широкий спектр почуттів, переходячи від безпорадності до вдячності, від готовності допомогти до прагнення служити іншим.

Т. Шевченко, будучи визначним мислителем, у своїх творах втілював свої світоглядні ідеї щодо добра та зла. Для сучасної психологічної

¹⁸ Т.Г. Шевченко, *Вибрані листи. До В.А. Жуковського...*, с. 276.

¹⁹ Т.Г. Шевченко, *Вибрані листи. До С.О. Бурачка. Між 22 і 24 березня 1944*, Т.Г. Шевченко, *Твори в п’яти томах*, т. 5, К. 1979, с. 245.

²⁰ Т.Г. Шевченко, *Вибрані листи. До В.М. Рєпніної. Між 7 березня 1950*, Т.Г. Шевченко, *Твори в п’яти томах*, т. 5, К. 1979, с. 245.

науки особливо важливим є осмислення та конкретизація цих споконвічних понять. Так, у понятті просоціальної активності особливим чином репрезентується поняття добра – просоціальність розуміється як прагнення зробити щось добре для іншого.

Сучасний український дослідник Є. Нахлік писав: “У творах “Відьма”, “Москалева криниця”, “Меж скалами, неначе злодій...” зло не дістає жодного сенсу і філософського виправдання, але звеличуються ті, кого спіткало зло і хто всупереч цьому морально вистояв, не озлобився, дотримувався Христових заповідей, через страждання ішов до індивідуального спасіння у Богові”²¹. Отже, в поезії Т. Шевченка віддається шана людям, які, незважаючи на зло, прагнуть дотримуватися високих моральних принципів (зокрема, вчиняти просоціально щодо інших, допомагати ближнім).

Проте, аналізуючи в цілому автореферат Є. Нахліка, потрібно констатувати, що для психологічних інтерпретацій були застосовані лише ідеї психоаналізу і водночас практично проігноровані досягнення світової психологічної науки та таких її шкіл, як гуманістична, когнітивна, екзистенційна, наративна, українська генетична психологія, діяльнісний підхід та культурно-історичний підходи в психології.

Дослідниця ж щоденникового дискурсу Т. Космеда зазначає: “У тексті щоденника вербальні засоби своєрідно репрезентують відповідну інформацію – знання, почуття, емоції, інтенції, прагнення, сподівання, роздуми, вольові імперативи і под., розкриваючи діалог між Ego і Alter Ego мовної особистості”²². Слід відмітити як позитивне те, що Т. Космеда, очевидно, обізнана з останніми досягненнями когнітивної психології. Ґрунтуючись на здійсненому авторкою аналізі та особистих розвідках, потрібно відзначити, що в щоденникових записах Тараса Шевченка виявляється, крім іншого, те, що він був схильним до активних просоціальних дій.

Таким чином, можна зробити висновок, що Тарас Шевченко був активно просоціально діючою особистістю. Його самоактуалізація здійснювалася не тільки в літературній творчості та праці художника, але й багатьма іншими шляхами, зокрема в активності на благо Іншого: через реципрокну вдячність іншим та ініціації просоціальних взаємодій. Безсумнівно, психологічний портрет Тараса Шевченка збагачує наші

²¹ Є.К. Нахлік, *Тарас Шевченко і польські та російські романтики (Індивідуальність письменника в інтертекстуальних зв'язках і типологічних збіжностях)*, Автореф.... докт. філологічних наук, К. 2009. [Електронний ресурс]; режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe

²² Т.А. Космеда, *Op. cit.*, с. 329.

уявлення про зрілу особистість та наповнює їх конкретним феноменологічним змістом.

Просоціальні мотиви в психологічній характеристиці Генія українського народу додають певні риси до образу митця. Звісно, головним з психологічної точки зору є те, що Тарас Шевченко самоактуалізувався, і лише одним із шляхів його самоактуалізації, причому не магістральним, була просоціальна активність (на противагу цьому, поетична та малярська творчість були основними в життєвому самоздійсненні Тараса Григоровича). Втім, без осмислення цих особливостей портрет поета та художника був би неповним.

Просоціальна активність Т. Шевченка була переважно реципієнтною та виявлялася у формах вдячності та прохань (ініціювань). Будучи складовою частиною цілісної особистості творця, просоціальність втілювалася також у авторських творах митця, переломлюючи впливи безсвідомого та надсвідомого. Реципієнтний характер просоціальності, можливо, навіть збільшує значущість особистісного внеску Тараса Григоровича у світову літературу та культуру. Самоздійснюючись як митець, Т. Шевченко залишався людяною, доброю особистістю, здатною діяти просоціально – тобто на благо інших людей. Слід зазначити тут, що в цілому літературна та малярська творчість у найширшому сенсі теж можуть розглядатися як просоціальні феномени – адже вони сприяють особистісному розвитку (благу) тих, хто до них долучається. Втім, ми не будемо аж настільки розширювати поняття просоціальності, зазначимо тільки, що Тарас Шевченко був суб'єктом отримання допомоги, суб'єктом творчого самоздійснення та ідеалом суб'єктності як авторства щодо власного життя.

АНДРІЙ КРАСОВСЬКИЙ – МАЛОВІДОМА ПОСТАТЬ У ПЕТЕРБУРЗЬКОМУ ОТОЧЕННІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Говорячи про Тараса Шевченка і його найближче оточення, ми звичай задуємо родину, однодумців із Кирило-Мефодіївського братства та земляків у Петербурзі 1840–1860-х рр. Саме коло петербурзьких знайомих видається дослідженим чи не найслабше, адже цей період біографії Тараса Григоровича затіняється його дитинством і юністю та засланням. Однак “Щоденник” доводить, що навіть після звільнення з солдаччини Шевченко лишився елегантним світським кавалером і знався на всіх тонкощах тогочасних петербурзьких салонів, де був частим і бажаним гостем. Водночас він брав участь у виданні “Основи” й гуртував навколо своєї особи українське земляцтво Північної Пальміри. Що повніше ми дослідимо це соціальне коло, то далі відійдемо від одностороннього бачення біографії Шевченка та чіткіше з’ясуємо його роль у націотворчих процесах другої половини XIX ст. Серед петербурзьких постатей, про кого відомо всього мало, назовемо Андрія Красовського.

Рід Красовських мав шляхетське коріння. На нашу думку, засновником роду був волинський шляхтич Юрій Красовський, який у 1633 р. отримав на ленному праві с. Волинку в “рекуперованому” Чернігівському воєводстві Речі Посполитої¹. Це володіння у 1659 р. було підтверджене Йосипові Красовському (найімовірніше, синові чи братові Юрія) і закріплено за його шістьма синами², з яких достеменно відома доля лише Михайла: той на межі XVII і XVIII ст. очолював Новобілоусівську сотню Чернігівського полку³. Троє його синів – Павло, Яків та Дмитро – служили значковими товаришами того ж полку. Їхні нащадки здобули дворянство і тримали новобілоусівські маєстності до початку XX ст.⁴

¹ Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673, К. 2002, с. 676; П. Кулаковський, *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648)*, К. 2006, с. 260, 242 (прим. 256), 343–344, 354, 405, 432.

² В.Л. Модзалевский, *Красовские*, В.Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, К. 1910, т. 2 (Е–К), с. 566.

³ В.В. Кривошея, *Козацька старшина Гетьманщини*. Енциклопедія, К. 2010, с. 440; О.Є. Галушко, *Білоусівська сотня Чернігівського полку (друга половина XVII–XVIII ст.)*, Сіверянський літопис 4 (2001) с. 195.

⁴ В.Л. Модзалевский, *Красовские*..., с. 567–568; В. Зайченко, *Новобілоусівська метрична книга та її персоналії*, Чернігів 2012, с. 10–25.

Але двоє синів Михайла Красовського – Тимофій (близько 1697 р.н.⁵) та його молодший брат Іван (близько 1712 р.н.⁶) – осіли в Сумському козацькому полку, давши початок слобідській гілці роду. Тимофій Михайлович служив сумським полковим обозним (1741–1763 рр.) й сформував чималий маєтковий комплекс під Лебедином (хутори Гудимівщина, Рябушки, Кулички, села Будилки та Озак⁷). Відома його печатка із зображенням герба “Яструб” (“Jastrzębiec”)⁸.

У подальшому маєтністю переважно опікувався старший син Тимофія Михайловича Іван (народився близько 1746 р. – помер 17.09.1799⁹), на кошти якого у Рябушках було зведено церкву Йоанна Хрестителя. З його тринадцятьох дітей найвідомішим був Опанас (15.01.1782–18.05.1843)¹⁰.

Опанувавши основи грамоти у пономарки місцевої церкви, Опанас Іванович у 16 років вступив на військову службу унтер-офіцером до Бузького егерського корпусу і зробив карколомну кар’єру, діставши у 1841 р. чин генерала від інфантерії. Він відзначився у російсько-турецьких війнах 1806–1812 рр. і 1828–1829 рр., російсько-французькій війні 1812–1814 рр., російсько-перській війні 1826–1828 рр., мав численні військові відзнаки Російської імперії. Окрім того, у 1830–1831 рр. виконував обов’язки новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, у зв’язку з чим опікувався прийнятими у російське підданство січовиками-задунайцями, листувався з Йосипом Гладким¹¹. Збереглися уривки з його

⁵ ЦДІАУК, ф. 380, оп. 2, спр. 7, арк. 1376.

⁶ *Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст.*, передм., упорядк. С.П. Потапенко, К.; Х. 2008, с. 353.

⁷ Озак було засновано Василем Софронівим (шурином гетьмана Івана Самойловича) та його сином гадацьким полковником Михайлом Васильєвим. Жалувальною грамотою Петра I від 14 листопада 1708 р. разом із іншими маєтностями Озак передано Павлові Полуботку, який був одружений із донькою Василя Софронова Юхимією. У листопаді 1723 р. ці маєтності в Полуботка конфіскували (Л.П. Сапухіна, *Полуботківські архіви і Сумщина*, УІЖ 3 (1992) 138–140).

⁸ О. Однороженко, *Українська руська еліта Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада*, К. 2011, с. 338.

⁹ ДАСО, ф. 234, оп. 1, спр. 3, арк. 212 зв.; ЦДІАУК, ф. 1709, оп. 2, спр. 912, арк. 113 зв. За іншими відомостями Іван Тимофійович народився близько 1740 р. (ЦДІАУК, ф. 1973, оп. 1, спр. 2104, арк. 17) чи 1744 р. (В.Л. Модзалевский, *Красовские...*, с. 569).

¹⁰ *Ibid.*, арк. 41.

¹¹ Филарет [Д.Г. Гумилевский], *Историко-статистическое описание Харьковской епархии*, с. 470–471; Н.П. Затворницкий, *Память о членах Военного совета*, Санкт-Петербург 1907, с. 156–159; В.Л. Модзалевский, *Красовские...*, с. 573–574; С.А. Мальшкін, А.А. Помазо, *Красовский Афанасий Иванович*, Отечественная война 1812 года: Биографический словарь, Москва 2011, с. 162.

спогадів про російсько-турецьку війну 1806–1812 рр. і реляції про військові дії, видрукувані наприкінці XIX – на початку XX ст.¹²

Опанас Красовський був одружений із Дариною Андріївною Глазуною (29.06.1805–17.08.1855), яка походила з родини великих поміщиків Орловської губернії. Подружжя народило десятьох дітей, зокрема синів Андрія (04.05.1822 – 02(?) .06.1868), Опанаса (1829 – після 1868), Миколу (1830 – після 1857), Василя (1841–1913), Павла (1835 – після 1912), Петра й Івана (роки життя точно невідомі) та доньок Олександрю (1816 – після 1862), Катерину (1819 – ?) і Дарину (1826 – після 1867)¹³.

Найвідомішим серед цього покоління Красовських був, поза всяким сумнівом, Андрій Опанасович. Його життя було ще бурхливішим за батькове. Блискучий початок поклало навчання в Пажеському корпусі з 15 січня 1836 р., куди юного генеральського сина зарахували ще 17 грудня 1731 р.¹⁴ Склавши на відмінно випускні іспити, 26 серпня 1840 р. Андрій Красовський був відправлений до гвардії, а саме – до розквартированого у Петербурзі гренадерського полку імені Короля Фрідріха Вільгельма III.

Саме у Петербурзі десь наприкінці 1842 р. – на початку 1843 р. він познайомився і потоваришував із Тарасом Шевченком. У своєму листуванні

² А.И. Красовский, *Записки. Краткие замечания о войне Турецкой 1808, 1809, 1810 и 1811 годов*, Русский вестник 8 (1880), с. 502–532; *Дневник генерала Красовского 1826–1828 гг. (Из рукописей Воен. учен. ком. гл. штаба)*, Предисловие Е.В., Кавказский сборник 22 (1901) 1–68; Прил.: Официальные письма и бумаги, с. 37–38; *Несколько дней*, Московский телеграф 9 (Май, 1828) 1–46; *Письмо генерал-лейтенанта Афанасия Ивановича Красовского к генералу от инфантерии Александру Михайловичу Римскому-Корсаку*, Северная пчела 126 (Октября 19, 1829); *Письмо генерал-лейтенанта Афанасия Ивановича Красовского к генералу от инфантерии Александру Михайловичу Римскому-Корсаку*, Северная пчела 126 (Октября 19, 1829); *Памятник в честь победы русских войск под Эчмиадзином. Письмо инженер-поручика Ивана Компанейского генералу Аф. Ив. Красовскому*, Русская старина 4 (1895) 190.

¹³ *Ibid.*, с. 579; *IP НБУВ*, ф. III, спр. 29789, арк. 222зв.; Г. Марахов, *Страница революционного прошлого*, Советская Украина 9 (1959) 162; *Красовский Афанасий Иванович. Формулярный список за 1834 г. (Книга формулярных списков № 322)* [Електронний ресурс]; режим доступу: http://www.runivers.ru/doc/patriotic_war/participants/detail.php?ID=436161.

¹⁴ *IP НБУВ*, ф. X, спр. 17112, 15 арк. У цій справі зберігається неопублікована стаття “Андрій Красовський” репресованого історика Михайла Гніпа, яка була подана до сьомої книги збірника “За сто літ” 1930 р. (С. Панькова, Г. Шевчук, “За сто літ”: *Показчик змісту*, УАЩ 10/11 (2006) 251–252). Єдиною спеціальною опублікованою працею про А. Красовського є: Г.І. Марахов, *Андрій Красовський – борець проти кріпосництва і самодержавства*, К. 1961, 80 с. Стислі зауваги вміщено: Ф. Ястребов, *Андрій Красовський*, Книга для читання з історії Української РСР з кінця 50-х років XIX ст. до лютого 1917 року, За ред. І.О. Гуржія, К. 1961, с. 15–20; Л. Загорнюк, *Гусар у вишиванці*, Військо України 5–6 (2004) 44–45; В.Г. Сарбей, *Красовський Андрій Опанасович*, Енциклопедія історії України: т. 5: Кон–Кю, Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України, К. 2008, с. 302–303.

він називав поета “наш славний Тарас”, “наш Кобзар”, мав його портрет і кілька спільних із ним портретів із автографами, листувався з троюрідним братом Тараса Григоровича – Варфоломієм Григоровичем Шевченком¹⁵. Відомий один із варіантів Шевченкової поеми “Кавказ”, переписаний Андрієм Красовським латиницею в 1866 р.¹⁶

У 1843 р. Андрій Опанасович отримав чин поручика, а 5 жовтня того ж року його перевели корнетом до Новомиргородського уланського полку. Наприкінці 1848 р. він одружився із Марією Йосипівною Дебуаро (1824–1862) – донькою полковника російської армії, героя війни 1812 р.¹⁷ Вони народили трьох дітей: доньок Дарину (1850 р.н.) і Ганну (1857 р.н.) та сина Андрія (1851–1931)¹⁸.

З початком Кримської війни Олександрійський полк, у якому тоді він служив, було направлено в район Ольвіополя на Херсонщині, а в червні того ж 1853 року – форсованим маршем у Молдавію та Волощину. Кампанія була дуже складна. В бою біля с. Четаті 25 грудня загинув денщик Красовського, а 16 травня 1854 р. в сутичці під Каракалом ударом пікою в груди було поранено і його самого. Госпітальне лікування тривало до кінця 1854 р., але Андрій Опанасович лишався слабким аж до лютого наступного року, вже повернувшись до Петербурга.

У серпні 1855 р. він знову від’їхав до діючої армії, служив у Ново-черкаську, Ставрополі, на Кубані, брав участь у війні з горцями. Наприкінці 1857 р. отримав 11-місячну відпустку для лікування за кордоном, у грудні прибув до Києва, але через погіршення стану здоров’я знову був змушений лягти до госпіталю. 30 жовтня 1858 р. отримав чин підполковника. Лише у 1859 р. виїхав у подорож середземноморськими країнами пароплавом із Одеси. Під час цієї подорожі познайомився із Гарібальді, який подарував йому свій портрет¹⁹.

Повернувшись із подорожі, восени 1859 р. як пораненого його прикомандирували до Пажеського корпусу. В Петербурзі, який на той час став центром діяльності українофілів²⁰, він знову зустрічався з Тарасом Шевченком, який щойно повернувся із заслання, спілкувався із Пантелеймоном

¹⁵ Г.І. Марахов, *Андрій Красовський...*, с. 8, 18, 37.

¹⁶ Тарас Шевченко, *Повне зібрання творів у 12 томах*, Ред. кол.: М.Г. Жулинський, В.С. Бородин, С.А. Гальченко, К. 2001, т. 1: Поезія 1837–1847, с. 735.

¹⁷ *Красовська Марія Йосипівна*, Г.І. Марахов, Т.Г. Шевченко в колі сучасників: словник персоналій, К. 1976, с. 62.

¹⁸ Г. Марахов, *Страница революционного прошлого...*, с. 164.

¹⁹ Г.І. Марахов, *Андрій Красовський...*, с. 16–17.

²⁰ А. Миллер, *Украинский вопрос в Российской империи*, К. 2013, с. 75.

²¹ Г. Марахов, *Страница революционного прошлого...*, с. 165.

Кулішем²¹, російськими діячами Миколою Чернишевським та Миколою Добролюбовим, відвідував таємний гурток Павла Макалінського. Один із учасників гуртка Макалінського залишив спогади про Андрія Опанасовича, які багато що пояснюють у його подальшій долі: *“Энтузиаст, горячий патриот, он не отличался особым умом, но был человек необыкновенно сердечный, самый восторженный поклонник молодежи, в которой он видел все будущее России. Типический представитель времени наступивших великих реформ [...] он слепо верил в будущее нашей родины и слово “народ” было для него чем-то священным, и произносил он его дрожащим голосом, говорил о народе со слезами на глазах и нервной жестикуляцией. Он был бы смешон, если бы не был искренен, и эта-то искренность, выкупающая неоприделенность смысла, и, подчас, великие наивности его речей, заразительно на меня действовала. Он был человек достаточный и в качестве любителя сильных ощущений и страстного охотника путешествовал по Африке и охотился на львов. Об этих охотах он рассказывал много и охотно; может быть кое-где и прикрашивал и прихвастывал на счет своей храбрости; но эти рассказы, во всяком случае, необыкновенно оживленные и даже художественные, рисовали передо мной в живой речи очевидца и участника всех этих приключений, и невидимую природу, и нравы, а главное – смелую личность самого охотника. Цельной и оригинальной натурой был этот, уже пожилой, гусар с почти голой головой и огромными висячими усами, точно нарочно созданный для необыкновенных подвигов, для которых требовался именно такой удалец-энтузиаст – этот старый, но славный, чистый сердцем ребенок. Помню его и до сих пор как цельного человека, у которого слово не расходилось с делом, который, что задумал, сказал, то и сделал, хотя бы это стоило ему жизни [...] Образ этого странного человека, жившего только нервами и сердцем, до сих пор предо мною как живой”*²².

Згадки про А. Красовського знаходимо у спогадах С. Чернавського про перебування Тараса Шевченка після повернення із заслання протягом 1–14 липня 1859 р. у Корсуні в гостях у Варфоломія Шевченка: *“До Корсуна приїжджав у той час з Києва відомий українофіл, полковник Красовський, який теж приятелював з Шевченком”*²³. Відомо, що по смерті Т. Шевченка Красовський викупив частину його речей.

²² В. Острогорский, *Из истории моего учительства. Как я сделался учителем (1851–1864)*, Санкт-Петербург 1914, с. 56–57.

²³ О. Олександрів, *Шевченко на Черкащині в спогадах сучасників*, Україна: науковий двомісячник українознавства 1/2 (1925) 159.

Восени 1861 р. Андрій Опанасович повернувся до Києва викладати у Київському Володимирському кадетському корпусі. Тут він зближається із гуртком “хлопоманів” і Київською “Старою” громадою. Викладає малювання у “Тарасовій школі” Миколи Згуровського, провадить підготовку до відкриття магазину для поширення нелегальної літератури й вербує учасників до нібито “революційного комітету” (цей комітет більше виглядає на містифікацію самого Красовського, ніж дійсну організацію). Один із завербованих ним студентів – Володимир Синегуб – давав пізніше показання, що познайомився з Красовським у 1862 р. на студентській вечірці. Той вразив Синегуба тим, що носив під гусарським мундиром українську мережану сорочку і вже при першому знайомстві розмовляв з ним про “малороссийский элемент”, Англійську і Французьку революції, деспотизм, обіцяв у разі підтримки “радість видить себя или бунчуковым, или войсковым писарем, видить все прошлое казачество” та в подальшому забезпечував нелегальною літературою (газетами “Колокол”, “Полярная звезда”, поемою К. Рилєєва “Войнаровский” і забороненими рукописними творами Тараса Шевченка)²⁴.

Водночас Андрій Опанасович бере участь в етнографічних експедиціях Київщиною, відвідує могилу Тараса Шевченка у Каневі, про що так пише дружині: *“Могила нашего Кобзаря находится на очаровательном месте – я посадил там “калину і тополь” в воспоминание двоих его думок [...]”*²⁵. Гостює у Варфоломія Шевченка в Корсуні й планує придбати тут садибу²⁶. У Чернігові зближається з Опанасом Марковичем²⁷. Сам пише вірші українською мовою, які під псевдонімом “Дан. Лихий” оприлюднює в студентському рукописному журналі “Самостайне слово”:

*Будь в господі щирим братом,
шануй слов'янина –
Тоді буде тобі сватом
Ціла Україна!
Шануй наші всі звичаї,
Нашу мову, віру,*

²⁴ *Общественно-политическое движение на Украине в 1863–1864 гг.*, Ред. кол.: В. Королук, Н. Лещенко, Г. Марахов и др., К. 1964, с. 77–79.

²⁵ *Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг.*, Ред. кол.: В. Королук, Г. Марахов, С. Пилькевич, К. 1963, с. 147; *Общественно-политическое движение на Украине в 1863–1864 гг.*, с. 77–82, 135–138.

²⁶ Цю інформацію знаходимо в листах Варфоломія Шевченка до Андрія Красовського: *Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг.*, с. 249–250; Г.И. Марахов, *Страница революционного прошлого...*, с. 166.

²⁷ *Ibid*, с. 165.

Не кажи, що польський край,
 Тоді ми повірим.
 Докажи, що ти шукаєш
 Правду – люду, миру,
 Тоді всюди ти почувєш:
 “Вірим, друже, вірим”.
 А як будеш ти ділити
 по Дніпру Вкраїну,
 То не будем в згоді жити...
 Лучше всі загинем! –
 Бо за правду встане воля,
 Хлопців покликає
 І розіллється недоля
 У рідному краї²⁸.

Навесні-влітку 1862 р. він проводить агітацію серед селян у Корсуні, про що зберігся поліцейний рапорт: “Г. Красовский носит простой украинский козак, подпоясанный крестьянским кушаком, шаровары, опущенные в сапоги, и высокую черную баранью шапку. В этом костюме он ходит и ездит верхом по местечку, а однажды, встретясь на улице с хмельным мужиком, после слов приветствия, когда мужик отозвался: “Здоровы, пане!”, – Красовский упрекнул его за ругательство именем пана и стал с ним христосоваться, говоря, что он не пан, а такой же, как и он, человек”²⁹. Така поведінка викликала підозри в його “політичній неблагонадійності”, однак поки що все обмежалося профілактичною розмовою із директором Кадетського корпусу.

Покладаючи надії на загальноселянське повстання влітку чи восени 1862 р. у зв’язку із введенням уставних грамот, Андрій Красовський уважно стежив за будь-якими порухами у цьому напрямку. А тому, як тільки почалися заворушення у Корсунському повіті, одразу ж туди виїхав. Одягнувши український національний костюм, він розмовляв із селянами зрозумілою їм мовою і закликав їх не приймати грамот. Напруга наростала і туди було направлено резервний батальйон Житомирського піхотного полку для придушення виступів. У такій ситуації Андрій Опанасович написав відозву до солдатів, у якій закликав їх не перетворюватися на “катів” свого народу і не виконувати “окаянного” царського наказу. Від руки розмноживши текст у десяти примірниках, вранці 17 червня він

²⁸ Г.И. Марахов, *Социально-политическая борьба на Украине 50–60-е года XIX века*, К. 1981, с. 116.

²⁹ *ІР НБУВ*, ф. І, спр. 11424, арк. 1зв.–2.

розкидав листівки на території розташування полку, але, повертаючись назад, був помічений³⁰.

Наступного дня у його квартирі провели обшук і вилучили “сочинения в рукописях с оскорбительными выражениями к царственным особам и многие другие запрещенные цензурою, а также 4 фотографических портрета Красовского в малороссийской одежде”³¹. На суді у серпні того ж року, він заявив, що у своїх вчинках керувався виключно потребою виконання “священного обов’язку” громадянина і батька³². За звинуваченням у носінні цивільного одягу, підбурюванні нижчих чинів до непокори начальству й переховуванні образливих писань про імператора підполковника А. Красовського засудили до втрати дворянства і всіх станових прав, позбавлення бронзової металі на пам’ять про Кримську війну і смертної кари через розстріл³³.

Однак цим справа не закінчилася. За кілька днів розпочалося нове слідство, адже засуджений передав слідчим записку від солдатів Житомирського полку, в якій ті висловлювали йому підтримку і дякували за любов “к бедному солдату и его брату бедному мужику”³⁴. Але через відсутність будь-якої інформації, яка б дозволяла прояснити обставини появи записки, справа зайшла в глухий кут.

Вирок мав затвердити імператор Олександр II, який особисто знав Андрія Красовського. Військовий міністр Дмитро Мілютін подав два варіанти остаточного вироку – із затвердженням смертної кари та із заміною її на “політичну смерть”. Олександр II підписав другий варіант і наклав резолюцію про подальше заслання засудженого на 12 років на копальні.

Першу частину вироку було виконано рано вранці 26 жовтня того ж року. Підполковника Андрія Красовського у супроводі жандармів вивезли на експланаду Києво-Печерської цитаделі. Тут його вивели на ешафот, священник у траурному вбранні відпустив йому гріхи, на нього наділи білу сорочку і 15 солдат з рушницями на плечах підійшли до нього і зупинилися у 15 кроках. Після цього було зачитано вирок про “політичну

³⁰ *Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг.*, с. 266–267, 271–272; Г.І. Марахов, *Андрій Красовський...*, с. 35–38.

³¹ *Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг.*, с. 288.

³² *Ibid.*, с. 284.

³³ *Ibid.*, с. 291. Про специфіку ставлення імперської влади до національно-культурницької роботи українців у Правобережній Україні на початку 1860-х рр. і “випадок” Андрія Красовського в контексті боротьби українського, російського та польського національних проектів див.: Ю. Земський, *Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX століття*, Хмельницький 2011, с. 248–251.

³⁴ *Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг.*, с. 277, 293–294.

смерть” і заслання на каторгу. Усю цю процедуру спостерігала дружина Красовського, яка від побаченого збожеволіла і померла за кілька місяців³⁵.

Відправка засудженого затримувалася у зв'язку зі можливими студентськими хвилюваннями. Нарешті, 25 листопада етапування почалося і тривало більше року через часті зупинки у зв'язку із його хворобою на сухоти легень³⁶. У грудні 1863 р. його доправили до місця постійного відбування каторги – на копальні Петровського залізничного заводу в Східному Сибіру, де закували в кайдани. Однак за сприяння зятя – чоловіка сестри Дарії Опанасівни – тодішнього військового губернатора Забайкальської області Миколи Дітмара, з огляду на стан здоров'я, Андрія Опанасовича перевели до Кадаїнських копалень, а потім – до Олександрівського заводу під Нерчинськом, де тоді відбували покарання Микола Чернишевський та учасники Польського повстання 1863–1864 рр.

За клопотанням рідних у листопаді 1867 р. А. Красовському дозволили жити на приватній квартирі за межами Олександрівського заводу. Саме тут у нього визрів план втечі. Одержавши від М. Дітмара потрібні кошти і виготовивши фальшивий паспорт, викупивши в господаря квартири Матвія Бояркина рушницю і коня, написавши заповіт і взявши із собою власноруч перемальовану карту російсько-китайського кордону, 18 травня 1868 р. о 6-й годині вечора він таємно поскакав у напрямку Китаю. Однак 3 червня його тіло, понівечене пострілом у голову, було знайдено поблизу станиці Пурі, що за 18 кілометрів від Олександрівського заводу³⁷. В передсмертній записці Андрій Красовський повідомляв, що заподіює собі смерть, бо в поспіху втечі загубив пальто з картою і записною книжкою, а повернення неможливе. Загублене пальто, виготовлену Кра-

³⁵ ДАРФ, ф. 230, 1862 р., оп. 37, спр. 230, ч. 42, арк. 23–24. Сучасний російський історик Андрій Левандовський передає цей ритуал очима очевидця, коли “політичної смерті” зазнавав Микола Чернишевський: “Вскоре мы увидели, как на эшафот поднялся Н.Г. Чернышевский в пальто с меховым воротником и в круглой шапке. Вслед за ним взойшел на эшафот чиновник в треуголке и в мундире... Чиновник стал к нам лицом, а Чернышевский повернулся спиной. Над затихшей площадью послышалось чтение приговора. До нас, впрочем, долетали лишь отдельные слова. Когда чтение кончилось, палач взял Чернышевского за плечо, подвел к столбу и просунул его руки в кольцо цепи. Так, сложивши руки, Чернышевский простоял у столба около четверти часа... Палач вынул руки Чернышевского из колец цепи, поставил его на середине помоста, быстро и грубо сорвал с него шапку, бросил ее на пол, а Чернышевского принудил встать на колени; затем взял шагу, преломил ее над головою Н.Г. и обломки бросил в разные стороны. После этого Чернышевский встал на ноги, поднял свою шапку и надел на голову. Палачи подхватили его под руки и свели с эшафота” (А. Левандовский, *Подростковый возраст*, А. Левандовский, *Прощание с Россией*, Москва 2011, с. 294). Відчуття людини, яка пройшла через цей ритуал, блискуче змальовано Федором Достоевським у романі “Ідіот”.

³⁶ ДАРФ, ф. 230, 1862 р., оп. 37, спр. 230, ч. 42, арк. 26–28 зв.

³⁷ *Ibid.*, арк. 76–80.

совським карту російсько-китайського кордону і записну книжку було виявлено пошуковою командою за дві версти від Олександрівського заводу³⁸.

Ще перебуваючи на каторзі, він написав поему “Сон каторжника”, в якій висміював самодержавство, царів “Николашу” (“злой деспот, тиран”) і “Алексашу” (“нетрезвый болван”), їхній почт – “злодеев... из-камер-лакеев, изкамер-пажей”, духівництво і придворних речників – “старца” Погодина і “пустомелю” Каткова та пророкував, що “нас много, их мало... их дни сочтены” і невдовзі “царем и владыкой сам будет народ!”³⁹. Водночас неймовірним боєм, душевним і фізичним, пройнятий його лист до давнього знайомого, завідуючого політчиними ув’язненими Петровського заводу, сотника Миколи Разгільдеева з проханням про дозвіл добувати ув’язнення на квартирі⁴⁰.

Підсумовуючи, хотілося б зазначити таке. Здається, потрібно на решті відійти від однобокого трактування як постаті самого Шевченка, так і його найближчого оточення. Не варто виопуклювати лише якийсь один бік життя кожного з них, бачити в них виключно ревнителів “гіркої селянської долі” і не помічати інших аспектів, стверджувати про твердість їхніх народницьких переконань і забувати, що більшість із них походила з соціальної еліти (хоча тут Шевченко, як і Костомаров були винятками). Врешті, Шевченко став нашим сучасником під час Євромайдану, коли він, як і всі, носив синьо-жовту і червоно-чорну символіку, підкидав шини до багаття чи грав на гітарі біля бочки⁴¹. І нехай це було лише на картинах сучасних українських художників, його образ нарешті перестав бути зашкарублено далеким.

³⁸ ДАРФ, арк. 79 зв. Копія записної книжки, виготовлена для слідчої справи: *Ibid.*, арк. 81–99. Оригінал: *Ibid.*, Вкладка 100а, 34 арк.; 100б, 1 арк. Передсмертна записка: *Ibid.*, арк. 70–70а. Перша публікація тексту записки: М. Клевенский, *К биографии А.А. Красовского*, Красный архив, т. 37 (1929) 232. Факсиміле записки та карти російсько-китайського кордону опубліковано: Н. Быховский, “Сон каторжника” и его автор, Литературное наследие, т. 25 (1936) 465, 469. Фрагменти зі слідчої справи А. Красовського оприлюднив Олександр Герцен у “Колоколі” (Колокол, Лист 151, 1 декабря 1862 г., с. 1256; *Ibid.*, Лист 162, 1 мая 1863 г., с. 1336–1338). В одній із його розвідок містилося таке: “Красовский, заслуженный полковник, покрытый ранами и крестами, был выведен на площадь; с него сорвали эполеты и ордена, бросили ему одежду каторжника, заковали в кандалы и отправили в рудники на двенадцать лет. Преступление его состояло в пропаганде между солдатами, которых он умолял не стрелять в крестьян” (А.И. Герцен, *Собрание сочинений в тридцати томах*, т. 18: Статьи из “Колокола” и другие произведения 1864–1865 гг., Москва 1959, с. 196). Про “бывшего офицера” Красовського, який загинув під час спроби втечі із заслання, згадував у романі “Дар” Володимир Набоков (В. Набоков, *Дар* (В. Сирин), Свердловск 1990, с. 515).

³⁹ *Общественно-политическое движение на Украине в 1863–1864 гг.*, с. 398–403.

⁴⁰ Державний архів Забайкальського краю, ф. 1, оп. 1 (п), спр. 94, арк. 1–3.

⁴¹ Anja Lange, *Taras Shvchenko at the Maidan in Kyiv*, *Kyiv-Mohyla Humanities Journal* 1 (2014) 251–263.

НОВІ ШЛЯХИ ІСТОРІОПИСАННЯ ТА МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Протягом останніх трьох десятиліть історична наука переживає так званий період “кризи історичного знання”. І якщо у світовій історіографії ці процеси насамперед проявляються у зміні парадигм, то українським історикам, з одного боку, доводиться долати радянський спадок фаху як “бійців передової ідеологічного фронту” з єдино дозволеною марксистською методологією, а з другого – постає потреба ствердження як власне української національної історіографії, так і вихід її на рівень провідних світових історичних шкіл.

До загальних тенденцій сучасної світової історіографії Л. Зашкільняк відносить зближення історичних досліджень з суміжними науками соціогуманітарного профілю, як то соціологією, антропологією, культурологією, психологією та іншими, а також поворот від політичної і соціально-економічної історії до свідомісної і культурної¹, що знайшло вираження у терміні “антропологічний поворот”, і породило такі напрямки історіописання, як мікроісторія, історія повсякдення, дозволля, історія тіла, ландшафту, як міського, так і сільського, а також антропогенно природного, погоди тощо. Всі ці виклики історіографії висувають нові вимоги до археографії та джерелознавства загалом.

Розширення джерельної бази – одне з нагальних завдань сучасної української археографії. Потрібно уводити нові, свідомо чи несвідомо замовчувані “традиційні” джерела, як то епістолярій, мемуари українських діячів, особливо діаспорних, актові, історіографічні джерела тощо, але й постає потреба розширення джерельної бази, у тому числі за рахунок більшого залучення до джерелознавства, а отже й історичних досліджень візуальних джерел, адже саме образотворчі, зображальні джерела, як жодні інші, дають змогу побачити епоху, в буквальному сенсі зазирнути в минуле. І в цьому плані значний джерелознавчий потенціал містить образотворча спадщина Тараса Шевченка, і тут варто відмітити, що його творчість антропоцентрична, і не лише в портретному жанрі, постать людини присутня ледь не на всіх картинах і малюнках Шевченка². Місце людини у просторі художник чітко висловив у повісті “Несчастный”:

¹ Л. Зашкільняк, *Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів*, Л. 2007, с. 5.

² Пор.: М. Кордуба, *Т. Шевченко, як краєзнавець і археолог*, Тарас Шевченко, Твори, т. VI: “Назар Стодоля” та різні твори, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1935, с. 279.

“... Я тогда прошел из конца в конец весь парк, и меня, как теперь помню, поразила страшная тишина. Я видел великолепный дом, павильоны, беседки, качающуюся раскрашенную лодочку на краю пруда, под наклонившимися деревьями, и посередине пруда гордо плавающих пару лебедей. Но не видел ни одного человека, который бы оживлял эту изысканную картину. На меня неприятно действовало такое отсутствие человека. Это все равно, [что] прекрасный пейзаж, не оживленный человеческой фигурой. Я даже раскаивался, что входил в этот заколдованный парк”³.

Таким чином, в умовах зазначеного “антропологічного повороту” в контексті сучасного розвитку української історіографії, візуальні джерела – твори образотворчої спадщини Шевченка набувають значного інформаційного потенціалу для дослідника.

На потребі більш широкого залучення до історичних досліджень творчої спадщини Тараса Шевченка вже неодноразово наголошувалось в історіографії. Так, на думку Я. Калакури, для сучасної української історичної науки спадщина Шевченка є винятково цінною “за інформаційною насиченістю та різнобічністю форм конкретно-історичного та історіографічного джерела”, з джерелознавчої точки зору вона поділяється на 1) писемні та 2) зображальні джерела⁴.

На сьогодні питання впливу поетичної творчості на розвиток української історіографії, насамперед Київської історичної школи вже порушувалось в історіографії⁵, проте, на думку Я. Калакури, й образотворча спадщина Т. Шевченка як і писемна має історіографічне значення⁶, особливо твори, виконані в рамках його діяльності в Київській археографічній комісії, збірка “Мальовнича Україна”, до якої увійшли такі твори, як “Аскольдова могила”, “Почаївська лавра”, “Видубицький монастир”, “Дари в Чигирині” та інші.

Загалом образотворча спадщина Шевченка на сьогодні вже досить добре представлена і в навчальних курсах з української історіографії та джерелознавства. Так, у курсі історичного джерелознавства – керівник авторського колективу Я. Калакура – у відповідному розділі, присвяченому зображальним джерелам (автор розділу С. Павленко), представлена і творчість Тараса Шевченка. Автор зазначає, що “новим етапом у розвитку українського образотворчого мистецтва стала творчість Т. Шевченка –

³ Тарас Шевченко, *Зібрання творів: У 6 т.*, К. 2003, т. 3: Драматичні твори. Повісті, с. 244.

⁴ Я.С. Калакура, *Спадщина Тараса Шевченка як історіографічне джерело*, Вісник Київського університету. Серія: Історія, К. 1997, вип. 35, с. 4.

⁵ Див., наприклад: Я.С. Калакура, *Op. cit.*, с. 8.

⁶ Я.С. Калакура, *Op. cit.*, с. 10–11.

основоположника реалістичного напрямку в мистецтві”, що мала потужний вплив на творчість цілої низки українських митців⁷. Традиційно розглядається як портретна творчість, так і жанрові композиції Шевченка⁸. Джерелознавчий потенціал живописних творів Шевченка відмічав М. Кордуба: “як мистець-пластик, він (Шевченко – *О.М.*) уважав, що вдало зроблений з натури ескіз олівцем дає більше, ніж довгий і докладний опис”⁹. Дослідник підсумовує, що “кількасот його ескізів та малюнків з українського життя дають досить повний образ української культури та сучасного поетові українського побуту”¹⁰.

Безумовно, образотворча спадщина Шевченка насамперед є джерелом для реконструкції його власного світогляду, й загалом життєвого шляху, що на сьогодні вже досить добре розроблено в шевченкознавстві. Однак, у цій статті, хочеться звернути увагу на твори Шевченка з погляду сучасного джерелознавства історії України, окреслити можливі напрямки використання закодованої в них інформації для історичних досліджень, заповнення джерельних лакун з багатьох тем вітчизняної історії, фактично – формування нової української історіографії.

Насамперед з джерелознавчої точки зору заслуговують на увагу твори, виконані Шевченком у рамках діяльності Київської археографічної комісії, де його прямим завданням було змальовувати старовину. Проте, на думку М. Кордуби, ідея створити альбом малюнків краєвидів та пам’яток України виникла задовго до його співпраці з Київською археографічною комісією, ще 1839 р., коли з України в Петербург повернувся його товариш В. Штернберг з цілим портфелем малюнків¹¹, і Шевченко задумав проект “Мальовничої України”. Спираючись на епістолярну спадщину Шевченка¹², М. Кордуба так визначив зміст цього проекту, що можна вважати й однією з джерелознавчих класифікацій живописної спадщини Шевченка: 1) краєвиди України; власне архітектурні пам’ятки та їх залишки; 2) картини етнографічного плану та 3) малюнки, що зображували б найважливіші події в історії України, починаючи від заснування Києва¹³. Дослідник чітко наголошує, що задуманий Шевченком план “Мальовничої України”

⁷ [С.Ф.Павленко,] *Зображальні джерела*, Історичне джерелознавство: Підручник, Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін., К. 2002, с. 246.

⁸ *Ibid.*, с. 257–273.

⁹ М. Кордуба, *Op. cit.*, с. 276.

¹⁰ *Ibid.*, с. 278.

¹¹ *Ibid.*, с. 256.

¹² Лист до М. Цертелєва від 23 вересня 1844 р.

¹³ М. Кордуба, *Op. cit.*, с. 257–258.

“був першою спробою дати великий альбом, що мав *всебічно ілюструвати історію культури та побут українського народу*”¹⁴.

Прикметно, що Шевченко сам розумів усю важливість свого задуму – альбому “Мальовнича Україна”. Так, у листі до М. Цертелева від 23 вересня 1844 р. він писав: “Якби мені Бог поміг докончить те, що я тепер зачав, то тойді склав би руки та й у домовину. Було б з мене: не забула б Україна мене мізерного”, і визнавав, що якщо вдасться, “то тойді оживе наша країна хоч на папері”¹⁵. На жаль, з усієї задуманої серії вдалося створити лише один альбом, українська суспільність лишилась байдужою, не готовою належно оцінити й сприйняти цей величний задум.

Натомість більш плідною була співпраця Шевченка з Київською археографічною комісією і доводиться лише шкодувати, що вона була так швидко перервана його арештом і засланням. За дорученням Комісії спершу художник здійснив неофіційну подорож по Чернігівській і Полтавській губерніях, замальовуючи місцеві історичні пам’ятки починаючи з Густинського монастиря поблизу м. Прилук¹⁶. З відвідання цього монастиря збереглося три малюнки Шевченка: “В Густині. Церква Петра і Павла”, “В Густині. Трапезна церква” та “Брама в Густині. Церква св. Миколая”. Про цю подорож митець згадав у повісті “Музыкант”:

“Я, изволите видеть, по поручению К[иевской] а[рхеографической] комиссии посетил эти полуразвалины и, разумеется, с помощью почтеннейшего отца Илии, узнал, что монастырь воздвигнут коштом и працею несчастного гетмана Самойловича в 1664 году, о чем свидетельствует портрет его яко ктитора, написанный на стене внутри главной церкви.

Узнавши все это и нарисовавши, как умел, главные, или святые, ворота, да церковь о пяти главах Петра и Павла, да еще трапезу и церковь, где погребен вечныя памяти достойный князь Николай Григорьевич Репнин, да еще уцелевший циклопический братский очаг...”¹⁷.

Висока точність відтворення пам’яток архітектури була належним чином оцінена Київською археографічною комісією, коли після цієї, ще неофіційної подорожі Шевченко представив їй свої малюнки. Саме завдяки високій “фотографічній” якості цих малюнків він і був зарахований до складу Комісії¹⁸.

¹⁴ М. Кордуба, *Op. cit.*, с. 261–262.

¹⁵ Тарас Шевченко, *Зібрання творів: У 6 т.*, К. 2003, т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю, с. 29.

¹⁶ Г.Я. Сергієнко, *Діяльність Т.Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.)*, УДЖ 3 (1991) 45.

¹⁷ Тарас Шевченко, *Зібрання творів...*, т. 3, с. 179–180.

¹⁸ Г.Я. Сергієнко, *Op. cit.*, с. 48.

Т. Шевченко. У Києві. 1844, березень-початок травня. Папір, офорт

Доручення змальовувати архітектурні пам'ятки, насамперед загальний вигляд Почаївської лаври, внутрішній вигляд храму та краєвиди, що відкривалися з тераси, було присутнє у виданому Шевченку розпорядженні за підписом самого генерал-губернатора Д. Бібікова восени 1846 р. в його подорожі на Правобережжя¹⁹. З відвідин Почаївської лаври зберглося чотири малюнки: “Почаївська лавра з півдня”, “Почаївська лавра з заходу”, “Собор Почаївської лаври” (внутрішній вигляд) та “Вид на околиці з тераси Почаївської лаври”.

Та особливо Шевченка цікавили пам'ятки Києва²⁰. За спогадами О. Афанасьєва-Чужбинського, який разом з ним винаймав спільне помешкання біля Козиного болота, “Шевченко задумав змалювати всі визначні види Києва, внутрішній вигляд храмів і цікаві околиці”²¹. Частина з пам'яток, замальованих Шевченком, не дійшла до нашого часу, що надає його спадщині значення важливого іконографічного джерела²², першорядним джерелом є

¹⁹ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814–1861, К. 1982, с. 78.

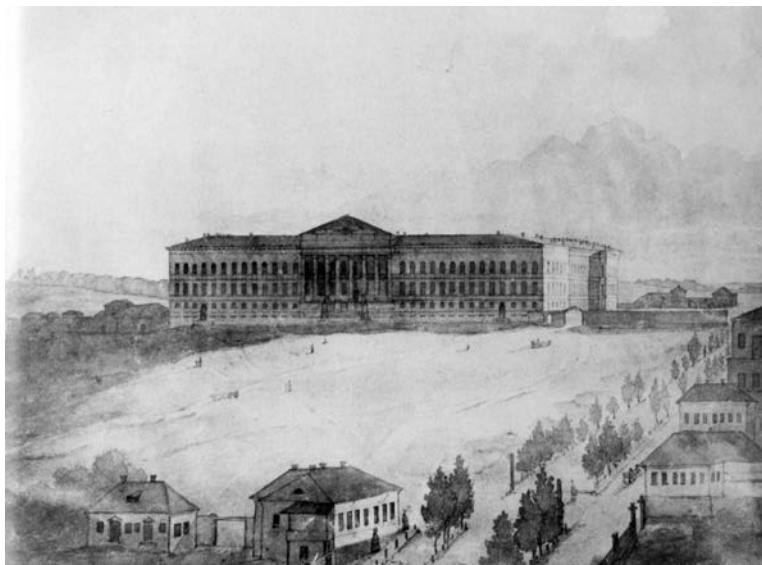
²⁰ Див.: Є.О. Середа, *Київ та його околиці в мистецькій творчості Т.Г. Шевченка*, 3 досліджень про Т.Г. Шевченка: Збірник, К. 1968, с. 32–45.

²¹ О.С. Афанасьєв-Чужбинський, *Спомини про Т.Г. Шевченка*, Спогади про Тараса Шевченка, К. 1982, с. 100.

²² Пор.: Я.С. Калакура, *Op. cit.*, с. 11.

Т. Шевченко. Софія Київська. 1846, квітень-вересень.
Папір, сепія, білило, олівець

Т. Шевченко. Київський університет св. Володимира.
1846, квітень-вересень. Папір, акварель

й малюнок батьківської хати Шевченка, за яким вона власне й відбудована. Не меншу джерелознавчу вартість мають його малюнки з Кос-Аральської експедиції та з Мангишлаку²³.

Також безпосереднім зображальним джерелом є 11 малюнків Шевченка археологічного дослідження могили Переп'ятихи на Київщині, що були опубліковані у другому виданні матеріалів розкопок, у книзі-альбомі “Древности, изданные временною Комиссиею для разбора древних актов”, що вийшла за редакцією В. Чеховича та М. Іванишева²⁴. З іншого боку, праця з джерелами, пам'ятками старовини, співпраця з професійними істориками не могла не позначитись і на світогляді Шевченка, насамперед його історіософії²⁵.

Однак, як було зазначено, з антропологічним поворотом в історіографії, з інтересом істориків до постатей окремих людей, особливого значення набувають такі образотворчі джерела, як портрет. Власне, “Історія портрета – це втілений в особах шлях людства”²⁶, поза яким немає історії. Передаючи образ іншої людини, художник паралельно творить і власний образ, втілений в іншому, своєрідне зображальне alter ego, особливо це стосується автопортретів, яких Шевченко залишив кілька. Це яскравий візуальний образ-твір самого себе, зазначення власного місця у твореній дійсності. Я. Калакура²⁷ наголошує, що портрет присутній і на жанрових образотворчих творах Шевченка, що чітко підкреслює його історіософію. Це, наприклад, фонове зображення на стіні портретів українських гетьманів на картині “Марія”, а також ескіз картини “Вмираючий Мазепа”, біля ліжка якого стоїть Карл XII, що особливо важливо з огляду на те, що в поетичних і прозових художніх творах Шевченка Мазепа прямо не присутній. Прикметно, що відвідавши Переяслав, у поемі “Сон” поет наголосив, що “Собор Мазепин сяє, біліє”²⁸, натомість щодо Успенського собору, в перепреднику якого присягав гетьман Богдан Хмельницький на вірність московському царю, то Шевченко не захотів його навіть малювати, відмітивши в “Археологічних нотатках”, що його “наружность, к сожалению, до варварства искажена. Невозможно смотреть на нее, а не

²³ Див., напр.: Е. Умирбаев, *Мангышлак в рисунках Тараса Шевченко*, Примеч. Ю. Герта, Простор 9 (1975) 96–104.

²⁴ П.М. Попов, *До питання про Шевченка як художника-літографа*, Збірник праць 11-ї наук. Шевченківської конф., К. 1963, с. 147–149; Г.Я. Сергієнко, *Op. cit.*, с. 47.

²⁵ Пор.: О.І. Журба, *Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нарис історії і діяльності*, К. 1993, с. 50.

²⁶ [С.Ф. Павленко,] *Op. cit.*, с. 257.

²⁷ Я.С. Калакура, *Op. cit.*, с. 11.

²⁸ Тарас Шевченко, *Зібрання творів: У 6 т.*, К. 2003, т. 2: Поезія 1847–1861, с. 42.

Т. Шевченко. Портрет М.О. Луніна. 1838. Брістольський папір, акварель
тільки рисовать”²⁹. І справа тут не в поганій реставрації церкви, а в ставленні Шевченка до тієї події, з якою для нього асоціювався цей собор. На цьому прикладі можна побачити, що Шевченко не просто відтворював історичний ландшафт, а він його творив, моделював власне українським самотутнім кодом.

²⁹ Тарас Шевченко, *Зібрання творів: У 6 т.*, К. 2003, т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. Буквар. Записи народної творчості, с. 213.

З іншого боку, портрет передає й колорит епохи, показує смаки в моді, зачісках, звичках, власне зовнішності. Оцінюючи портретну творчість Шевченка, С. Павленко наголошує, що з них “історик черпає відомості не лише про ставлення автора до зображуваних осіб, а й про реальні індивідуальні риси їхньої зовнішності, вдачі, характеру, темпераменту, манери одягатися, професійних занять, уподобань тощо”³⁰. Проте в українській історіографії портретний доробок Шевченка і досі використовується переважно лише ілюстративно. Однак, у контексті розвитку сучасної історіографії, портретна творчість Шевченка цікава з огляду насамперед історії костюму та історії тіла. Наприклад, портрет Луніна дає зразок мундиру, який хоча й був на той час унормований, але не був обов’язковим для носіння і обов’язковим в усіх деталях. Те саме можна сказати й про одяг селян, його візерунок тощо.

Найчастіше до художньої спадщини Шевченка як до історичного джерела у своїх дослідженнях звертаються архітектурознавці. Особливо після знищення українських пам’яток сакральної архітектури в радянську епоху, малюнки Шевченка часто є чи не єдиним досить точним іконографічним джерелом для реконструкції зовнішнього вигляду храмів та монастирів. Наприклад, серед його малюнків є зображення Мотронинського монастиря, з якого, за переказом, і почалась знаменита Коліївщина, оспівана в поемі Шевченка “Тайдамаки”, Чигиринський дівочий чи Мотрин монастир, Видубицький та Михайлівський Золотоверхий монастирі, а також Києво-Печерська лавра у Києві та інші. Особливого ж значення мають замальовки Спасо-Преображенського Межигірського монастиря, що до нашого часу не зберігся, який також відбився і в поетичній спадщині саме як “Межигірський Спас” (поєми “Чернець”, “Невольник”, повісті “Близнята” та інші твори). З церковною тематикою пов’язані і малюнки християнських реліквій, як, наприклад, малюнок Трапезної чаші з Густинського монастиря, що може бути як джерелом до реконструкції музейних колекцій, так і до історії українського ювелірного мистецтва.

Однак, у своїх творах Шевченко не обмежується лише зображенням самої сакральної пам’ятки, а й подає її архітектурне оточення, куди потрапляє звичайна, народна архітектура, прості хати та господарські, очевидно, споруди. Таким чином, з одного боку, ці твори Шевченка входять як джерела до окремої галузі архітектури – містобудування, урбаністики, а сільські замальовки до реконструкції сільського пейзажу – основного для українського етносу XIX ст. З другого боку, образ культурного ландшафту України XIX ст. не буде повним і без панського маєтку та садово-паркового

³⁰ [С.Ф. Павленко,] *Op. cit.*, с. 271.

Т. Шевченко. Трапезна чаша Густинського монастиря. 1846, 28 лютого-початок квітня. Папір, олівець

мистецтва, що також знайшло відображення у художній творчості Шевченка, як наприклад, Качанівка та Потоки Тарновських, Сокиринці Галаганів чи Яготин Репніних-Волконських.

Говорячи ж про сільський ландшафт, варто згадати і картини Шевченка з селянського життя, як, наприклад, “Судна рада” чи “Старости”. Ці твори у своїх дослідженнях активно використовують етнографи³¹, однак увагу істориків вони привертають хіба що як ілюстративний матеріал, не використовуючи інформаційний потенціал фону, соціальних ролей тощо.

Залишаються актуальними і жанрові та пейзажні твори Шевченка. Традиційно в українській історіографії використовувались твори соціального спрямування, як, наприклад, картина “Катерина” чи цикл “Причта про блудного сина”. Однак, цей ряд можна продовжити такими творами, як, наприклад, “Сама собі в своїй господі”, що зовсім не вписувався в радянські уявлення про соціальне місце і оцінку повії, натомість у творі Шевченка немає неприйняття, відторгнення цієї категорії, скоріше розуміння і співчуття, що точніше відображає тодішнє ставлення до цієї категорії населення, ніж заідеологізоване радянське.

Одним з напрямків історичного дослідження, що на сьогодні знайшов певний розвиток в Україні, є некрополістика. Тут варто згадати цілу низку творів Шевченка на цю тему, як різні етюди “на кладовищі”, зображення власне кладовищ, так і зображення надгробних пам’ятників, і навіть проект і спорудження пам’ятника на могилі сина Ускових. До цієї

³¹ Див., наприклад: О. Пономаренко, *Народнопоетична символіка і традиційний побут на малюнку Тараса Шевченка “Селянська родина”*, Народна творчість та етнографія 3 (2004) 50–53.

ж теми примикає і тема народження і смерті (класична праця Арьеса “Людина перед обличчям смерті”), і тут знову значний матеріал містить спадщина Шевченка. Однак, якщо тема материнства широко висвітлена в шевченкознавстві, то тема смерті, як правило, залишається поза полем зору дослідників. Але вже одні з перших – ще студентських творів Шевченка були присвячені цій темі, як то “Смерть Олександра Македонського”, “Смерть Сократа”, “Смерть Лукреції”, “Смерть Віргінії”, а з пізніших “Смерть гладіатора” чи “Розбійники”. З першими названими творами тісно пов’язана й історія вітчизняного класицизму. І якщо тема “Античність і Шевченко” знайшла своє висвітлення в науці, то тема “Шевченко в історії вітчизняного класицизму” ще залишається білою плямою української історіографії, хоча постать Гоголя, який деякий час викладав античну історію в Санкт-Петербурзькому університеті, присутня. Безумовно, малюнки Шевченка “Смерть Сократа” чи “Смерть Лукреції” не є науковими творами, однак вони відображають уявлення саме української культури, очима її генія на цю світову спадщину.

Таким чином, як можна побачити вже з цього короткого огляду, попри всю пильну увагу до постаті і творчості Тараса Шевченка, джерелознавчий потенціал його праць залишається не до кінця використаним. І саме сьогодні, в умовах, коли українські архіви масово грабувались і, як показали події минулого року, Росія продовжує цю політику, спрямовану на деукраїнізацію української нації, відтак часто в умовах джерельного вакууму, саме спадщина Шевченка не лише є потужним джерелом національної ідентичності, а й має значний потенціал заповнити ці лакуни і вивести українську історіографію і загалом науку на рівень сучасного світового рівня.

**ДО ІСТОРІЇ ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА:
ЛИСТ СОФІЇ ТЕРЕЩЕНКО ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО 1928 р.**

Розгортання краєзнавчого руху 1920-х рр. мало одним з наслідків постання широкої мережі музейних закладів, що активно займалися пошуковою та дослідною діяльністю. Однією з таких її ланок став відкритий у 1922 р. Звенигородський повітовий музей імені Тараса Шевченка, один з епізодів діяльності якого знайшов відображення у листі його засновниці Софії Терещенко до Михайла Грушевського, що є предметом подальшого розгляду.

Як зазначає Софія Терещенко, до написання листа її спонукало порушене 1928 р. археологом Петром Курінним питанням про необхідність “реорганізації” Звенигородського музею, сутність якої полягала у фактичній ліквідації та передачі експонатів до Уманського окружного музею. Прикметно, що останній був “дітищем” Курінного, його він очолював до 1925 р. Терещенко зазначає, що такі спроби “реорганізації” Звенигородського музею робилися раніше, з метою перенесення експонатів до власних збірок приїздили представники від музеїв Богуслава, Черкас та Корсуня. Проте це було раніше, коли Звенигородський музей не мав міцної основи, перебуваючи на стадії організації та розбудови.

На 1928 р., коли пролунала пропозиція Курінного, музей відносно міцно став на ноги, його співробітники почали отримувати зарплатню, були виділені невеликі кошти (400 крб.) на проведення археологічних дослідів в околицях Звенигорода¹. Тим більш несподіванкою для Терещенко стали розмови про закриття музею та про переведення його експонатів до Умані без озвучення конкретних недоліків у музейній роботі. Утім, якщо вони й звучали, то Софія Мефодіївна про них не пише. Побіжно про відсутність серйозних прорахунків у роботі музею свідчать листи інші владних установ Уманщини, що були задіяні в листуванні.

Логічно, що така загроза, особливо в світлі попередніх неодноразових нападок на музей, викликала занепокоєння Софії Мефодіївни, тож вона наважилась потурбувати в цьому питанні керівника Історичної секції ВУАН Михайла Грушевського, задля захисту від нападок Курінного (звернулась

¹ Н.А. Німенко, *З історії археологічних досліджень професора М.О. Макаренка на Звенигородщині*, Сумська старовина 18–19 (2006) 41.

до його вищого керівника, адже Всеукраїнський археологічний комітет був складовою Історичної секції ВУАН). Можливо, так зробити їй порадив Агатангел Кримський, з яким Терещенко зберігала досить приязні стосунки та з часом передала йому для публікації свої етнографічні матеріали².

Надісланий лист був розглянутий Михайлом Сергійовичем і, як наслідок, він підготував лист-запит до Укрголовнауки з копією Уманському та Звенигородському виконкомам з проханням пояснити ситуацію довкола питання ліквідації Звенигородського музею імені Тараса Шевченка. У фонді ВУАН збереглося листування Уманського виконавчого комітету з повітовим управлінням народної освіти та окружним музеєм, що було надіслане до ВУАН. Загальний тон листування та зміст приписок на полях засвідчують здивування запитом історичної секції ВУАН, як зазначалося в них, питання ліквідації Звенигородського музею шляхом його влиття до складу Уманського не порушувалось, і знищувати музей ніхто не має наміру. Згадане у листі М. Грушевського питання було назване “чутками” та “якоюсь помилкою з боку УАН”. Хоча й не виключено, що саме просочення інформації до Укрголовнауки сприяло відмові керівних установ Уманщини від вирішення цього питання, якщо, звісно, такі наміри у них були.

Однак досить цікаво звернути увагу на ту інформацію, яку дав директор Уманського повітового музею Б. Безвенглинський. Він писав, що питання ліквідації Звенигородського музею порушувалось у 1925 р. і саме стараннями окружного музею ця думка була “остаточно відхилена”. Прикметно, що саме цього року він замінив Курінного на посту завідувачого музеєм, коли останній очолив Лаврський музей. Тож вірогідно, що й тоді питання ліквідації Звенигородського музею порушив все той же Курінний, а не “здається РВК чи Окрфінвідділ”, як то пише Безвенглинський. На мою думку, таке співпадіння не є випадковим, а питання про наміри Курінного ліквідувати Звенигородський музей слід шукати не в площині управління, а в площині міжособистісних взаємин Курінного та адміністрації музею, зокрема її директорки Терещенко. Найвірогідніше, у ті роки, коли Терещенко боролась за збереження Звенигородського музею, поневіряючись по чиновницьких кабінетах, вона зверталась і до Курінного, одного з членів комісії по охороні пам’яток мистецтва й старовини на Уманщині³. Можливо, саме тоді (1925 р.) вперше й пролунала

² Див.: Аг. Кримський, *Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: Відтворення з авторського макету 1930 р.*, авт. передмови А.Ю. Чабан, Черкаси 2009, с. 143.

³ Петро Курінний, *Історія археологічного знання про Україну*. Видання 3-тє. Передмова і вступна стаття П. Горохівського, Умань 2013, с. 10.

пропозиція про ліквідацію Звенигородського музею, який боровся за своє існування. Справа ж зі збереженням та розвитком його просунулась вперед тільки з 1926 р., коли Курінний вже рік працював у Києві.

Про відверту неприязнь між Курінним та Терещенко свідчить і подальше питання археологічних досліджень Звенигородщини. За часів завідування Курінного Уманський музей активізував вивчення археологічних пам'яток краю (з 1918 р.)⁴. Однак у 1926 р., коли постало питання про всебічне вивчення Звенигородщини, у тому числі з археологічного погляду, Звенигородський музей звернувся до ВУАК. Очолити ці дослідження прагнув археолог Микола Макаренко⁵, який мав напружені стосунки з Курінним. А Терещенко, як з'ясувалось у подальшому, підтримувала саме кандидатуру Миколи Макаренка.

Бюрократична тяганина з розкопками на Звенигородщині затяглася, аж допоки наприкінці 1927 р. до ВУАК не надійшла заява Терещенко з проханням видати їй відкритий лист, адже на дослідження у 1928 р. виконком виділив 400 крб.⁶ Після розгляду заяви ВУАК надіслав до Звенигорода лист, у якому підтримав важливість археологічних дослідів у регіоні, проте підкреслив необхідність залучити до праці фахівця-археолога. У відповідь Терещенко надіслала лист, у якому просила ВУАК направити для цієї роботи саме Миколу Макаренка⁷. При цьому Курінний, який багато років курував археологічні дослідження Уманщини, залишався осторонь досліджень на Звенигородщині.

Власне, цей трикутник ворожнечі між амбіціями дослідників став тим джерелом, з якого реанімувалась 1928 р. ідея ліквідувати Звенигородський музей та передати його експонати до Уманського, рівно як і перебрати на себе напрямки його роботи, тобто, по-суті, позбавити Макаренка точки опори в "археологічній вотчині" Курінного. Однак влітку 1928 р. Макаренку все ж вдалося провести археологічні дослідження біля населених пунктів Чечиркозівка та Неморож, внаслідок яких було зібрано досить цікавий матеріал⁸.

Після цього протиріччя між Макаренко та Курінним загострились, їх заручниками стали й добуті під час розкопок 1928 р. експонати,

⁴ А.С. Яненко, *Музейна археологія Київщини 1920-х – початку 1930-х рр.*, Археологічні дослідження на Київщині. Матеріали I обласної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 року, Трипілля 2012, с. 157–166, с. 10–11 [Електронний ресурс]; режим доступу: https://www.academia.edu/7450101/Музейна_археологія_Київщини_1920_x_початку_1930_x_рр.

⁵ Н.А. Німенко, *Op. cit.*, с. 40.

⁶ *Ibid.*, с. 40–41.

⁷ *Ibid.*, с. 42.

⁸ *Ibid.*, с. 44.

які треба було повернути до Звенигородського музею (вони перебували в Києві, де Макаренко проводив їх реставрацію): хоча вчений повідомляв ВУАК, що цінні експонати неможливо пересилати поштою, Президія доручила йому “упакувати та відправити” всі речі до музею⁹. Стосунки обох вчених яскраво висвітлені у листі Макаренка до Володимира Щербаківського від 16 березня 1929 р.: “Він [М. Рудинський – В.К.] уже втік з Арх[еологічного] комітета, але ж я зовсім, а він ще бере участь в роботах цієї клоаки. Особливо тепер, коли справу яко секретарь веде така чинуша як Курінний, там наукової роботи не буде, а буде розведена канцелярія, писання паперів і т.д. Словом, на папері буде гарно”¹⁰. У свою чергу, ця ситуація значно загострила й без того непрості стосунки між Терещенко та Макаренко, зумовивши низку проблем для Звенигородського музею у стосунках з ВУАКом¹¹. Подальше поглиблення напруженості стосунків між Терещенко, Макаренко та Курінним перервав арешт Софії Мефодіївни 9 вересня 1929 р. та розгортання маховика репресій, який відсунув проблему Звенигородського музею та його експонатів на другий план.

Аби упередити звинувачення у “паплюженні пам’яті видатних вчених” зазначу, що вони були насамперед людьми, зі своїми позитивними та негативними рисами характеру, які так чи інакше відбивались на їхній праці у царині науки. Тому вивчення історії науки неможливе без урахування тих складних процесів взаємних стосунків між вченими, важливим джерелом для аналізу яких є епістолярна спадщина. Зокрема й означене листування в справі Звенигородського музею, вивчення якого дозволило висвітлити кілька яскравих штрихів до портретів Макаренка, Курінного та Терещенко. Хай не зовсім гарних, проте правдивих, які дають змогу простежити та краще зрозуміти витоки таких напружених стосунків між ними, що вже викликали здивування дослідників¹². Окрім цього, листи є важливим джерелом для вивчення історії Звенигородського окружного музею імені Тараса Шевченка 1920-х рр., адже цього питання практично не торкалися красназнавчі дослідження з історії Звенигородщини, згадуючи здебільшого тільки про його заснування у 1922 р. стараннями Терещенко¹³. Софія Мефодіївна у листі до Грушевського докладно змальовує

⁹ Н.А. Німенко, *Op. cit.*, с. 44–45.

¹⁰ І. Ходак, *Листи Миколи Макаренка до Данила й Вадима Щербаківських*, Студії мистецтвознавчі 3(19) (2007) 67.

¹¹ Н.А. Німенко, *Op. cit.*, с. 46.

¹² *Ibid.*, с. 46.

¹³ Див., напр.: Ф.Ф. Білецький, *Вічний подзвін Звенигори. Нариси з історії Звенигородського району*, Звенигородка 2003, с. 91, 173.

етап становлення та розвитку музею, коли вона разом з нечисленними працівниками протягом кількох років вперто боролася проти чиновницького невігластва, продовжуючи під час етнографічних експедицій по селах збирати цінні експонати. Важливим є й штрих до портрету Михайла Грушевського, який оперативно відгукнувся на проблеми завідувачки невеличкого містечкового музею та, цілком вірогідно, врятував його від ліквідації.

Листування зберігається у фонді ВУАН (ф. X) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Друкується мовою оригіналу, особливості тогочасного правопису збережено.

1. *С. Терещенко – М. Грушевському, Звенигородка – Київ, 1 травня 1928 р.*

1.VI.[19]28 р.¹⁴ м. Звенигородка
Музей ім. Т. Шевченка.

Вельмишановний Михайле Сергійовичу!¹⁵

Дозволю собі потурбувати Вас своїм клопотанням допомогти мені захистити музей від знищення.

Звенигородський музей, який засновано на батьківщині Тараса Шевченка як пам'ятник, і поповнюється експонатами, що приносять селяни-відвідувачі, які шанують Т. Шевченка. Тепер на засіданні підготовчої комісії до Музейної конференції П.П. Курінний¹⁶ вніс таку пропозицію, щоб Звенигородський музей зачинити, а експонати забрати до свого Уманського музею. І вирішив на конференції затвердити таку постанову й знищити музей.

¹⁴ Дата підкреслена синім олівцем. Місяць вказаний помилково як червень (VI), проте подальша документація датується початком травня, свідчить про написання листа у травні (V).
¹⁵ Грушевський, Михайло Сергійович (1866–1934) – український історик та громадський діяч, дійсний член чеської АН (1914), ВУАН (1923) та АН СРСР (1929). За часів праці в Українській академії наук був головою її Історичної секції, а також створив чи сприяв створенню низки науково-історичних комісій ВУАН. Репресований. Заарештований 1931 р. Після звільнення перебував у Москві. Помер у Кисловодську 1934 р.

¹⁶ Курінний, Петро Петрович (1894–1972) – історик, археолог, музеєзнавець, пам'яткоохоронець. Дійсний член НТШ (1947) та Міжнародної вільної академії наук в Парижі (1951). У 1917 р. обраний на посаду вченого секретаря Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні. Директор Всеукраїнського музейного городка (1926–1932). У 1933 р. заарештований, відбув 5-річний термін ув'язнення. У 1938–1941 рр. – старший науковий співробітник Інституту археології. Під час німецької окупації перебував на окупованій території, змушений емігрувати. Став одним з організаторів Української вільної академії наук (Мюнхен, 1945).

Звенигородський музей засновано мною в м. Звенигородці в 1922 р. і після кількох моїх мандрівок на села й пояснень про значення музею селяни почали зносити речі, які мали музейну вартість. З боку представників влади допомоги не було ніякої, а, навпаки, не перестаючи намагалися припинити його працю, й тому приходилося вести невпинну боротьбу, що дуже гальмувало в поширенню музею, бо замість допомоги на музей сипалися накази негайно зачинити його. Траплялось, що коли я йшла на село по музейні справи, в той час з музею експонати викидали на шлях. Але співробітники не кидали праці й продовжували невтомну боротьбу за існування музею, бо хотіли, щоб ця пам'ятка була там, де переховувався Т. Шевченко. Робітники музею, хоч і були затверджені Наросвітою, але платні не одержували до 1926 р., тому терпіли холод і голод, а праці не кидали. На музейні видатки також ніяких коштів не видавалося.

Трудно було боротися з щоденними нападками. Крім того, музеї не переставали навідуватись щоб його забрати. Приїздили з Богуслава щоб забрати експонати, з Черкаського музею, Корсунь два роки не переставав намагатися забрати до свого музею. З переведенням округи до Умані, Уманський музей почав простягати руки забрати до себе.

Від 1926 року робітники музею почали одержувати маленьку платню, а на 1928 рік Звенигородський виконком затвердив кошти на розкопки, що маємо копати на Звенигородщині вкупі з Миколою Омеляновичем Макаренком¹⁷. І тепер, як стан музею покращав і праця налагодилась, П.П. Курінний постановив на конференції Музей знищити, на тій самій конференції, якої ми так довго чекали. Знищити музей імені Т. Шевченка на його батьківщині, де Тарас переховуючись на дубах, що й монограму свою вирізав, казав “Як тільки буду живий, то Звенигородки не забуду за її тихий, теплий притулок” (журнал “Знання”, ч. 5 є ці слова). Крім того, як одібрати цей музей від селян, які самі його будують і яких велика кількість перебуває в музеї? В минулім році відвідувачів-селян перебуло 11045 осіб та інших 1338, а разом 12383 осіб. Школи з далеких сел та округ приводять. Селяни, які вперше йдуть до музею й не знають, де він міститься, то питають: “Де батькова хата?” І тепер ту хату добродій Курінний хоче зруйнувать.

¹⁷ Макаренко, Микола Омелянович (1877–1938) – археолог, мистецтвознавець, музеєзнавець. Дійсний член ВУАК (до 1929 р., коли вийшов через конфлікт з керівництвом). У 1920–1924 рр. очолював Музей західного і східного мистецтва. У 1936 р. заарештований та висланий до Казані. У 1937 р. заарештований вдруге, засуджений на 3 роки таборів, у 1938 р. розстріляний. Реабілітований у 1969 р.

Щиро прохаю допомогти мені в боротьбі за існування музею й не допустити його до знищення.

З щирою пошаною бувша громадянка Андріївської школи в Петербурзі, тепер завідувачка Звенигородського музею ім. Т. Шевченка

Софія Терещенкова¹⁸.

м. Звенигородка на Київщині.

ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 2229, арк. 1–2, рукопис.

2. Історична секція УАН – Укрголовнауці, Київ – Харків, 10 травня 1928 р.

Копія¹⁹

ДО УКРГОЛОВНАУКИ²⁰

Копії до Уманського Окрвиконкому,
Звенигородського виконкому і
Звенигородського музею.

Історична секція одержала відомості, що існує проект зліквідування музею ім. Шевченка в м. Звенигородці, де завдяки самовідданий роботі співробітників в часи після громадянської війни і співчуттю місцевої селянської людності зібрано речі, зв'язані з споминами про перебування Шевченка на своїй батьківщині. Речі ці ніби мають передати до одного з ближчих музеїв – Уманського, Корсунського чи Богуславського. Історична секція гадає, що ліквідація Звенигородського музею ім. Шевченка на батьківщині Шевченка і передача його експонатів до м. Уманя, що є в даний момент адміністративним центром округи, до якої належить м. Звенигородка, не доцільно. В тому разі, коли нема змоги пересунути музей до тієї околиці, де народився Шевченко, бажано було би залишити музей тимчасово в м. Звенигородці і забезпечити йому спокійну подальшу роботу коло відшукування, збирання і переховування пам'яток, зв'язаних з іменем і батьківщиною поета, пам'яток фольклору і побуту людності тієї

¹⁸ Терещенко, Софія Мефодіївна (1887–1948) – українська художниця, фольклорист, етнограф, член Етнографічної комісії ВУАН. Репресована. Заарештована 1929 р. у справі “СВУ”, засуджена до 10 років таборів. У 1930 р. справу було переглянуто, вирок замінено трьома роками заслання до Казахстану. До Звенигородки повернулась тільки у 1944 р.

¹⁹ Дописано від руки синім олівцем, таким, яким заповнювали штам бланку.

²⁰ Лист виконано на бланку Історичної секції УАН, у лівому куті заповнений штамп: “У.С.Р.Р., Н.К.О., Українська академія наук, історична секція, 10 травня 1928, № 426”. У лівому полі нижче штампу чорнилом з зазначенням вхідного номеру: “уманський окрвиконком № 5326. 16/V.28”. У лівому куті навскіс олівцем: “Наросвіта для дачі довідки чи дійсно є проєкт ліквідації і з цієї ініціативи він виник. 14/V”. У справі знаходиться ще рукописна чернетка цього листа (ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 2230, арк. 1, рукопис).

місцевості, де поет народився. Така робота Звенігородського музею цілком заслуговує на підтримку державних і громадських органів.

Голова історичної секції: *М. Грушевський*.

Секретар *В. Юркевич*²¹.

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 2226, арк. 1, машинопис.

3. Уманське окружне управління народної освіти – Уманському управлінню справами окружного виконавчого комітету, Умань – Умань, 26 травня 1928 р.²²

До Управ[ління] справами ОВК на вашу ч. 5326

Окр[ужне] УНО повідомляє, що ні в кого з інспекторів УНО не було думки про ліквідацію або об'єднання Звенігородського музею з Уманськ[им]. Згідно з розпорядження НКО повідомляємо музей, що влиття можливо лише за згодою Академії Наук.

Пом[ічник] ст[аршого] інспектора п/о */ніднuc/*

Секретар */ніднuc/*

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 2227, арк. 1, рукопис.

3. Уманський окружний музей – Уманському окружному виконавчому комітету, Умань – Умань, 26 травня 1928 р.²³

До Окрвиконкому Уманщини.

Отсим повідомлено, що ні в окр[ужному] музеї, ні в окр[ужному] У[правлінні] н[ародної] о[світи] не виникало питання про ліквідацію Звенігородського музею. Навпаки, коли така думка була висунута ще в 1925 році здається РВК чи Окрфінвідділом, то завдяки клопотанню окр[ужного] музею вона була нарешті відхилена.

²¹ Юркевич, Віктор Дмитрович (1898–1939) – український історик, учень М. Грушевського. Репресований. Заарештований 1934 р., вдруге 1937 р., засуджений до 10 років таборів. Помер на заслання. Реабілітований 1960 р.

²² Виконано на бланку окружної інспектури НКО, у лівому куті заповнений бланк: “У.С.Р.Р., Окружна інспектура Народної освіти умансь [...]вщині. 26/V. 1928 р., ч. 3440, м. Умань”. У лівому полі нижче штамп чорнилом: “уманський окрвиконком № 5326. 28/V.28”. У лівому куті навскіс червоним чорнилом: “1. Взяти в УНО листув. Акад. Наук. 2). Запитати по телефону нашій музей звідкось походять чутки про ліквідацію */ніднuc/*”. Зверху червоним олівцем дата: “28/V”.

²³ У лівому куті навскіс синім олівцем: “Надіслати в ВУАН і вказати, що це якась помилка з їх боку */ніднuc/*”.

З того часу про ліквідацію Звенигородського музею ніяких балачок не виникало.

Зав[ідувач] окрмузею *Б. Безвенглинський*²⁴.

ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 2227, арк. 1зв., рукопис.

**4. Уманський окружний виконавчий комітет – Українській академії наук,
Умань – Київ, 1 червня 1928 р.**²⁵

До Київської Академії Наук

Повертаючи при цьому В/листування за ч. 426 в справі чуток про ліквідацію Зенигородського музею, з висновками УНО і Уман[ського] окрмузею, секретаріат ОВК сповіщає, що в ОВК такого питання щодо ліквідації Звенигор[одського] музею не виникало.

Додаток зазначено.

Член²⁶ президії та секретар виконкому *Сорока*

Керуючий справами окрвиконкому /*підпис*/.

ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 2228, арк. 1, рукопис.

²⁴ Безвенглинський, Борис Павлович (1893–?) – археолог (дослідник трипільських пам'яток), завідувач Уманського окружного музею, дослідник трипільських пам'яток Черкащини. Під час Другої світової війни емігрував.

²⁵ Виконано на бланку Уманського окружного виконавчого комітету, у лівому куті заповнений штамп: “У.С.Р.Р., Уманський округовий виконавчий комітет Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійськ. Депутатів. По 1/VI [192]8, ч. 3326, м. Умань. При відповіді посилатись на ваш №.” Нижче вхідний штамп ВУАН: “Неодмінний секретар Української академії наук у Києві. Одержано 6/VI 1928, № 647”. Зверху виконана приписка фіолетовим чорнилом: “Вст. 98. До справи”.

²⁶ Поверх слова записано олівцем “заст.”

ЖУРНАЛ “ШКВАЛ” (1924–1933) ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ЖИТТЯ І ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Інтелектуальна біографія представників національно-культурної галереї видатних особистостей, чиї життя та творча діяльність сприяли розвитку й утвердженню у суспільній свідомості українського народу державотворчих ідей, це велетенський досвід та взірць для складного процесу націє- й державотворення на сучасному етапі формування та становлення демократичного правового суспільства України. Особливо яскравою постаттю у цій когорті славетних імен українського народу виступає образ ідеолога та пророка вітчизняного націєтворення – Тараса Шевченка, який є златоустом національно-ідеологічної парадигми в українському національно-культурному вимірі¹.

Історична традиція вивчення інтелектуальної біографії Т. Шевченка сформувала міждисциплінарну галузь наукового знання – шевченкознавство, яке на сьогодні налічує вісім умовних етапів проведення досліджень (до 1861 р., 1861 р. – кінець 1870-х рр.; кінець 1870-х рр. – початок XX ст.; початок XX ст. – 1910-ті рр.; 1920-ті – 1930-ті рр.; 1940-ві – 1960-ті рр.; 1960-ті – початок 1990-х рр.; 1990-ті рр. – початок XXI ст.), виділяється різноманітними напрямками розвідок (біографічний, бібліографічний, історичний, літературознавчий, мовознавчий, мистецтвознавчий, педагогічний, філософський, суспільно-політичний, національно-культурний тощо)², має різні ландшафти формування корпорацій дослідників (український, російський, західноєвропейський, північноамериканський, південноамериканський тощо), ґрунтується на розбіжних методологічних засадах та продовжує досліджувати багатогранні та невичерпні проблеми³.

Характерною рисою розвитку шевченкознавства є залучення у дослідження різноманітного комплексу історичних джерел, що вимагає більшої уваги до розробки методичних основ їх використання. Серед розмаїття

¹ Див.: Г.Д. Ключек, *Поезія Тараса Шевченка: сучасна інтерпретація*, К. 1998, 238 с.; В. Соколова, *Національна ідея в творчості Тараса Шевченка*, Слово і час 3 (1999) 33–35; В. Смілянська, Н. Чамата, *Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка*, К. 2000, 206 с.; І. Волосюк, *Націєтворча концепція у посланні “І мертвим, і живим, і ненародженним...” Т.Г. Шевченка*, Шевченкознавчі студії 6 (2004) 71–73; І. Дзюба, *Тарас Шевченко: Життя і творчість*, вид. 2, К. 2008, 718 с. та ін.

² *Енциклопедія українознавства*, т. 10, гол. ред. В. Кубійович, Л. 2000, ст. 3823–3835.

³ М. Жулинський, *Шевченкознавство: стан і перспективи*, Слово і час 3 (2004) 61–66.

спектру джерельної бази провідне місце займають періодичні видання, основними різновидами яких є газети і журнали. Їх специфічною рисою, як джерела, є комплексний, синтетичний характер: у них представлено багато форм інформації (документальна, поточно-хронологічна, особового характеру тощо). До того ж преса характеризується оперативністю подання інформації про події, безпосередністю відображення останніх, що підвищує її джерельну цінність. Практика публікації на сторінках газет і журналів офіційних матеріалів перетворює пресу на своєрідну скарбницю джерел епохи, які різнопланово висвітлюють тогочасні події⁴. У зв'язку з тим постає нагальна необхідність введення до наукового обігу нових джерел, до числа яких повною мірою можна віднести періодичну пресу, яка посідає особливе місце та відображає етапи виникнення і розвитку шевченкознавства.

Одночасно з виходом книг, присвячених Т. Шевченку, численні матеріали про його життя і творчість друкувалися на шпальтах періодичних видань, що було започатковано ще в XIX ст. На той час найбільше матеріалів присвячених Кобзарю, серед всього розмаїття періодики було розміщено в журналі “Основа”⁵, щоденній газеті “Одесский вестник” (1878–1893)⁶, львівському двотижневику “Зоря” (1880–1897), науковому місячнику “Киевская старина” (1882–1906), чернівецькій газеті “Буковина” (1892–1893) та ін. Отже, популяризація життя та вивчення творчої спадщини Т. Шевченка на шпальтах періодичних видань має давні історичні традиції. Так, “Одесский Вестник” одне з перших періодичних видань на теренах України, в якому в період від 1878 до 1893 рр. було видано 58 публікацій, присвячених світочу української культури. Цей факт заперечує тезу висловлену в одній із статей⁷, що до початку 80-х рр. XIX ст. його ім'я доволі рідко можна було побачити на сторінках української періодики. Хоча треба віддати належне “Киевской старине”, що дійсно починаючи з 1880-х рр. у цьому журналі публікувались твори, листи, спогади, знахідки, коментарі тощо, присвячені Т. Шевченку, а на

⁴ *Історичне джерелознавство*. Авт.: Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, Б.І. Корольов та ін., К. 2002, 403.

⁵ А. Котенко, *До питання про творення українського національного простору в журналі “Основа”*, УІЖ 2 (2012) 42–57.

⁶ Г.С. Левченко, *Газета “Одесский вестник” як популяризатор життя і творчості Т.Г. Шевченка*, Тези доп. II Міжнар. наук.-практ. конф. “Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє”, О. 2004, с. 34.

⁷ *Тарас Шевченко і “Киевская старина”* [Електронний ресурс], режим доступу: <http://tavrida.museum.crimea.ua/index.php/news/general-museum-news/item/618-taras-shevchenko-i-kievskaya-starina>.

зламів XIX–XX ст. це було одне з небагатьох періодичних видань Російської імперії, яке збирало та публікувало матеріали щодо його біографії. Характерними ознаками цих фактів є те, що, незважаючи на існуючу політику русифікації та утиски з боку царату в другій половині XIX ст. – на початку XX ст., російськомовні періодичні видання ретранслявали та популяризували інформацію щодо постаті Поета.

Традиція висвітлення на шпальтах періодичних видань різних аспектів інтелектуальної біографії Т. Шевченка зберігалася й у подальші роки. Продовження вивчення його творчої спадщини, як і уточнення біографії, було продовжено і в перші роки радянської влади. До цього долучились чимало представників передової інтелігенції, чиїми зусиллями його ім'я вписувалося в історичну пам'ять народів світу в 20-х рр. XX ст.

Особливого поширення цей процес набув в УСРР у 1920-х рр. – періоду національно-культурного відродження, коли основним ланом для публікацій праць шевченкознавців були періодичні видання: наукові збірки, журнали, газети тощо. Серед всього розмаїття періодичних видань того часу виділимо журнал “Шквал” (1924–1933) – додаток до газети “Известия Одесского губкома КП(б)У, Губисполкома и Губпрофсовета”⁸, офіційного видання органів влади Одеського округу⁹. Специфіка “Шквалу” полягає в тому, що журнал був рупором місцевої влади, виразником ідеології більшовицького режиму, україномовним (українською мовою виходив з 1929 р., хоча перша окрема публікація українською мовою з'явилася 1924 р.¹⁰), ілюстрованим, переважна більшість різножанрових публікацій щодо зазначеної теми в якому формувалась на основі документальних і наративних джерел та ще не ставав об'єктом спеціальних джерелознавчих студій у контексті шевченкознавства.

“Шквал”, майже всі номери якого зберігаються у фондах Одеської національної наукової бібліотеки імені М. Горького, почав виходити 1 вересня 1924 р., а останній номер побачив світ 1933 р. Проблематика публікацій журналу була орієнтована як на малоосвічених, так і з високим освітнім статусом громадян. Велика кількість заміток була написана спрощеною мовою, але поруч з цим авторами багатьох науково-теоретичних статей з проблематики культури були науковці, в текстах яких використовувалися

⁸ Шквал 1 (1924) 1.

⁹ Одеський округ – адміністративно-територіальна одиниця від 1923 р. до 1930 р. У 1930–1932 рр. – район, з 9 лютого 1932 р. – область. Див.: А.Д. Бачинський, В.П. Ващенко, С.В. Кульчицький, *Изменения административно-территориального деления Одесщины (конец XVIII в. – 1975 г.)*, Південний захід. Одесика 13 (2012) 43–52.

¹⁰ Л. Курбас, *Жовтень в українському театрі*, Шквал 5 (1924) 18–19.

академічні терміни та лексика. Крім текстів журнал насичений великою кількістю світлин, малюнків тощо, які висвітлювали деталі тогочасного життя та формують візуальне уявлення про нього з позиції сьогодення. Тираж журналу знаходився у прямій залежності не попиту, а від його політико-ідеологічного змісту, який за ступенем оперативності висвітлення подій фактично виконував функцію газет. На початку 1930-х рр. втручання влади у справи періодичних видань призвело до упокорення і підпорядкування їх повному партійному контролю, що згодом призвело до остаточного припинення видання журналу.

Серед барвистої палітри проблематики (політика, наука¹¹, мистецтво, освіта, спорт тощо) “Шквалу” звертаємо увагу на публікації щодо генезису історії шевченкознавства. Внаслідок фронтального перегляду журналу встановлено 18 публікацій, різних за форматом та змістом інформації – оглядові, документальні, поточно-хронікальні, публіцистичні, образотворчі тощо. Відповідно до тематики та змісту публікації можна поділити на три блоки: оглядово-літературні (4), оглядово-мистецтвознавчі (5) та хронікально-документальні (9).

У перший рік виходу журналу редакція не приділяла уваги постаті Т. Шевченка. Перша публікація, яка започаткувала тему шевченкознавства на сторінках “Шквалу”, з’явилася навесні 1925 р. під назвою “Поет правди й боротьби...”¹² до 64 роковин з дня смерті, яка й відкриває блок оглядово-літературних публікацій. Її автор М. Гордієвський¹³ на тлі роздумів про невблаганну долю та діяльність Т. Шевченка, до вивчення творчості якого він звертався не вперше¹⁴, зображував його як людину

¹¹ Див.: В.В. Левченко, *Журнал “Шквал” (1924–1931) як історичне джерело з історії історичної науки на Півдні України*, Матеріали Міжнародних наукових читань “Південна Україна: козацька та післякозацька доба (XVI–XX ст.)”, О. 2012, с. 77–83.

¹² М. Гордієвський, *Поет правди й боротьби. До 64-их роковин смерті Тараса Шевченка (1861 – 10/III-1925)*, Шквал 13 (1925) 14.

¹³ Михайло Гордієвський (1885–1938) – професор вищої школи Одеси в 1920–30-х рр. Див.: Г.Д. Зленко, *Лицарі освітніх огнів в історії “Просвіти”*, О. 2005, 120–125; В. Левченко, Е. Петровський, *“Арештувати як українського есера...” (до біографії професора філософії та педагогіки Одеського державного університету Михайла Гордієвського)*, З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ 1/2 (2008) 415–432; В.В. Левченко, Е.П. Петровський, *Гордієвський Михайло Іванович*, Одеські історики, О. 2009, с. 102–104; В.В. Левченко, Е.П. Петровський, *Забуте ім’я*, Реабілітовані історією. Одеська область, О. 2010, с. 631–639; О. Музичко, *Михайло Гордієвський: одеський теоретик української державності*, Чорноморська хвиля української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр., О. 2011, 314–332 та ін.

¹⁴ М. Гордієвський, *По поводу одного недоразумения*, В защиту Украинской культуры. І. Украинский язык и школа, О. 1919, 10–18; М. Гордієвський, *Шевченко і соціалізм*, Додаток до газети Вісті, 1921.

вільнодумну, критичну, творчо обдаровану, борця з “неправдою”, який дійшов до висновків, що “правди й волі не тільки тепер немає, але й не було ніколи”. Але прикрим нюансом цієї розвідки як й однієї з попередніх стало те, що відповідно діючій того часу суспільно-політичній кон’юнктурі М. Гордієвський, будучи сам за політичними поглядами есером, притягнув Поета до табору борців за соціалістичну революцію: “Соціална революція – ось та ідея, до якої нарешті дійшов Шевченко, йдучи шляхом розвитку ідеології рідного йому закрипощеного селянства й батрацтва”.

В унісон з М. Гордієвським борцем за звільнення пригнічених селян називає Кобзаря й невідомий автор статті “Тарас Шевченко”¹⁵, присвяченій 66 роковинам з дня його смерті: “Он вышел из рядов крепостных селян и селянином-бедняком остался до конца жизни, служа своей поэзией делу освобождения трудовых масс украинского крестьянства”, а мрія “поета-громадянина” була втілена жовтневою революцією. У цьому контексті розглянута творчість Поета в статті ще одного невідомого автора – “Оком сучасности”¹⁶. На відміну від перших двох статей у цій автор напряду не зараховує Т. Шевченка до представників соціалістичного руху: “соціалістом у сучаснім розумінні він не був і не міг бути...”, але все ж таки вважає його провідником у боротьбі за трудящі маси – “...він був поетом борцем за визволення соціальної верстви – матери сучасної робітничої класи, тієї верстви, що визволення своє здобував лише в боротьбі цієї класи проти капіталізму й у поваленні його”.

Серед невеликої кількості оглядово-літературних публікацій, присвячених Поету на шпальтах “Шквалу”, окрему сторінку вивчення його життєвого і творчого шляху становить праця А. Річицького¹⁷ – “Шевченко як витвір епохи”¹⁸, керівника шевченкознавчого семінару Інституту літератури імені Т. Шевченка, центральною віссю шевченкознавчих студій якого були ідеї свободи та народоправної української держави¹⁹. Але й цього обізнаного фахівця не оминула загальна течія тогочасної історії української літератури, який дійшов до висновку, що “...Шевченко й має таке велике значіння для пролетарського суспільства, що він був одним із ще до соціалістичних попередників його й натхненним віщуном перемоги трудящого люду”.

¹⁵ *Тарас Шевченко. 1861 – 10/III – 1927*, Шквал 11 (1927) 12.

¹⁶ *Оком сучасности*, Шквал 11 (1928) 8–10.

¹⁷ Андрій Річицький (Анатолій Пісоцький, 1882–1937). Див.: *Енциклопедія українознавства*, т. 7, гол. ред. В. Кубійович, Л. 1997, ст. 2530.

¹⁸ Анд. Річицький, *Шевченко як витвір епохи*, Шквал 10 (1929) 8–10.

¹⁹ О. Рубльов, М. Фельбаба, *Доля співробітників “УРЕ” на тлі репресивної політики 30-х років*, 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ 2/4 (2000) 213–214.

Публікації першого блоку також мають елементи оглядово-мистецтвознавчого характеру. Їх тексти супроводжували фотомонтажі малюнків пензля Т. Шевченка. Якщо у перших двох публікаціях були представлені тільки по одному зображенню поета – "Автопортрет Шевченка в кожусі, без бороди в смушевій шапці", то наступні дві майоріли фотомонтажами малюнків та обкладинок з книжок митця. Так, статтю "Оком сучасности" супроводжували вісім фотомонтажів (мал. 1) – "Два молодых натурщика. Академический рисунок в период пребывания Шевченко в Академии Художеств в Петербурге", "Притча про блудного сына. Наказание шпигутенами", "Крепость Карабутак (акварель)", "Рисунок пером во время нахождения Шевченко в Аральской экспедиции", "Знахарь. Рисунок для издания "Наши", списанные с натуры", "Катерина. Рисунок масляными красками. Относится к 1842 г.", "Селянские хаты над Днепром", "Зарисовка одного из эпизодов в период нахождения Шевченко в Аральской экспедиции", а статтю "Шевченко як витвір епохи" (мал. 2) – одинадцять ("Портрет проф. Бруні", "Киргизський цвинтар. Напереді чотири сухих дерева; позаду гора", "В Лихвині", автопортрет Т. Шевченка, "Жінка виходить з хати", "У Київі. Шлях по над Дніпром", "Чигрин з Суботовського шляху", "Коло Седнева. Чумаки, далі видко могилу, а за нею річку і місто Седнев", "Портрет славетного трагика Айра Ольдриджа", два малюнки без назви). Отже, популяризація різнопланової малярської творчості Т. Шевченка на сторінках "Шквалу" набула широких масштабів.

В якості висновку щодо першого блоку публікацій варто відмітити, що в оцінці явищ літературної творчості Т. Шевченка, його критики першого пореволюційного десятиліття передусім орієнтувалися на "ідеологічну доцільність", соціально-політичну кон'юнктуру, чітко вловлювали "новітні віяння" суспільно-політичного життя. Характерно, що в усіх публікаціях постать Кобзаря позиціонувалася не як поборника свободи і прав українського народу, а як борця за "трудящі маси". У цілому в цих публікаціях відсутні посилання на архівні матеріали, нерідко трапляються фактологічні помилки, застосована методологія й фразеологія більшовизму 1920-х рр. та вони відображують тогочасні науково-теоретичні розробки у галузі шевченкознавства.

До другого блоку, який ми визначили оглядово-мистецтвознавчим, увійшли п'ять публікацій, в яких були представлені малярські роботи Т. Шевченка. Так, у березневому номері 1928 р. було опубліковано п'ять автопортретів Кобзаря та один портрет роботи художника М. Микешина²⁰.

²⁰ Тарас Григорьевич Шевченко, Шквал 11 (1928) 5.

Мал. 1. Фотомонтаж публікації "Оком сучасности" (Шквал 11 (1928) 8-9)

Мал. 2. Фотомонтаж публікації А. Річицького “Шевченко як витівр епохи” (Шквал 10 (1929) 8–9)

Безумовно, окреме місце серед усіх цих публікацій займає надрукований уривок із статті невідомого автора – “Автопортрети Шевченка...”²¹. Ця студія (мал. 3) знайомить читача з історією розвитку портретного жанру в творчості митця. В якості наочного знайомлення були представлені три автопортрети Т. Шевченка та малюнки художника В. Штернберга²² (в журналі помилково вказано “Штрєнберга” – *В.Л.*) під назвою “З життя Шевченка”. Для популяризації імені та творчого доробку Поета на сторінках “Шквалу” чимало зробив М. Жук²³. У рубриці “Сторінка художника” в оглядовій статті, присвяченій художнику М. Бурачеку²⁴, який відіграв важливу роль у відновленні слави Т. Шевченка як художника, було розміщено пейзаж “Хата на могилі Т.Г. Шевченка”²⁵. У 1929 р. у форматі однієї сторінки було представлено автопортрет Кобзаря – “Молодий Шевченко”²⁶. Це був єдиний раз, зі всієї кількості публікацій малярської продукції митця, коли редакція розмістила його автопортрет на титульній сторінці журналу. Також редакція “Шквалу” популяризувала творчість Т. Шевченка через демонстрацію малюнків до його творів. Так, в одному з номерів були представлені три зображення до художніх творів – “Кінцівка до “Гамалії” Шевченка”, “Заставка до “Гайдамаків” Шевченка”, “Заставка до “Івана Підкова” Шевченка” та одна фотографія “Обгортки книжки, випущеної 1911 р., в день 50-літнього ювілею Шевченка” (хоча на обкладинці вказано про 50 роковини зі дня смерті)²⁷. У цілому другий блок публікацій у “Шквалі” складає значну групу з представлених джерел, серед яких була одна науково-популярна праця, де охарактеризовано творчість Т. Шевченка як портретиста.

Багато цікавих подробиць про життя і творчість Т. Шевченка також містять інші публікації “Шквалу”, що склали третій блок, – дев’ять хронікально-документальних матеріалів. Репрезентована в них інформація дає змогу заповнити окремі прогалини у науковій біографії письменника та засвідчує динаміку рецепції популяризації життя і творчості Кобзаря в 20-х рр. XX ст. Так, публікація автора під криптонімом “Мир-ский Юр.”

²¹ *Автопортрети Шевченка (уривок із статті)*, Шквал 10 (1929) 5.

²² Василь Штернберг (1818–1845) – живописець-пейзажист і жанрист.

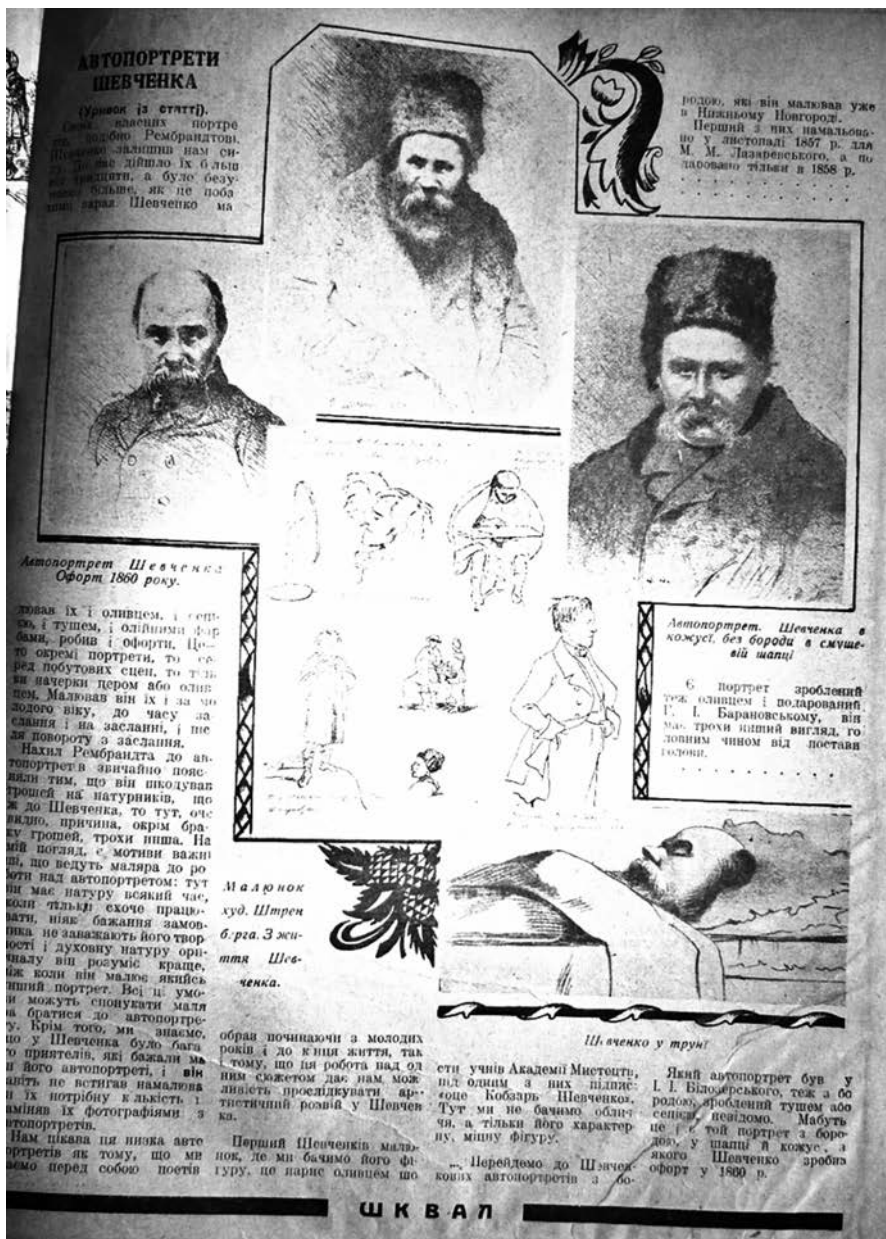
²³ Михайло Жук (1883–1964) – художник. Див.: О. Лагутенко, *Всеволодність краси. Графіка та живопис Михайла Жука*, Галерея НЮ АРТ, Київ 2011.

²⁴ Микола Бурачек (1871–1942) – живописець, письменник, мистецтвознавець. Див.: Ю.Ф. Дюженко, *Микола Бурачек*, К. 1967, 88 с.

²⁵ М. Жук, *Пр. Микола Бурачек*, Шквал 27 (1929) 11.

²⁶ *Молодий Шевченко*, Шквал 10 (1929) 1.

²⁷ *Тарас Шевченко. 10/III 1814 – 1/III 1861*, Шквал 10 (1929) 4.

Мал. 3. Фотомонтаж публікації "Автопортрети Шевченка (уривок із статті)" (Шквал 10 (1929) 5)

листа за підписом О. Лазаревського²⁸, який проливає світло на останній день життя Т. Шевченка²⁹, редакція проанонсувала як публікацію віднайденого листа в архівних матеріалах покійного художника П. Соколова³⁰, але забула вказати, що цей лист відомий шевченкознавцям (уперше він був опублікований 28 лютого 1861 р.³¹). Більшість публікацій цього блоку були представлені в форматі хроніки сучасних подій, об'єктом яких став Поет. Серед них повідомлення про навчально-виховний процес у дитячому садочку імені Т. Шевченка³², про функціонування та оголошення конкурсу пам'ятника Т. Шевченку в Канівському державному заповіднику³³, про заборону “демократичним урядом” Чехословаччини читати вірші, присвячені пам'яті Т. Шевченка³⁴, про проведення тиражу селянського займу в радгоспі імені Т. Шевченка в Березівці³⁵, про діяльність Інституту імені Т. Шевченка в Харкові під керівництвом академіка Д. Багалія³⁶, про репрезентацію картин Кобзаря під час відкриття Одеського народного музею³⁷, закладення пам'ятника Т. Шевченку в Харкові 10 березня 1930 р.³⁸

Як бачимо, рецепція життєвого і творчого шляху Т. Шевченка на шпальтах “Шквалу”, хоча і мала тривалу історію, але постала дискретною, різноспрямованою, політично забарвленою, віддаленою від об'єктивного аналізу літературного контексту доби 1920-х рр. та кваліфікованої, неупередженої розмови про його творчий доробок як певну естетичну цілісність, місце якої в українській культурі зазначеної пори нарешті необхідно належним чином кваліфікувати, усунувши суто ідеологічний присмак оцінок і коментарів. В оцінці творчості Т. Шевченка, його критики першого пореволюційного десятиліття завжди орієнтувалися насамперед на “ідеологічну доцільність”, соціально-політичну кон'юнктуру,

²⁸ Олександр Лазаревський (1834–1902) – історик. Див.: Н. Василенко, *К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя*, Киевская Старина 11 (1894).

²⁹ Юр. Мир-ський, *Последний день жизни Шевченко*, Шквал 15 (1928) 10.

³⁰ Петро Соколов (Соколенко, 1827–1887). Див.: О. Галкін, *Одним шляхом до волі* [Електронний ресурс]; режим доступу: <http://www.okhtyrka.net/content/view/4673/106/>

³¹ *Воспоминания о Тарасе Шевченко*, К. 1988, с. 439.

³² *В детском саду имени Тараса Шевченко*, Шквал 13 (1928) 8–9.

³³ *У могилы Шевченко*, Шквал 14 (1928) 10.

³⁴ *В Закарпатской Украине*, Шквал 33 (1928) 6.

³⁵ *Тираж крестьянского займа в Березовке (совхоз имени Т. Шевченко)*, Шквал 42 (1928) 5.

³⁶ *Институт Шевченко в Харькове*, Шквал 49 (1928) 11.

³⁷ Емський-Могилевський, *До відкриття Одеського народного музею*, Шквал 47 (1929) 12–13.

³⁸ *Закладина пам'ятника Т. Шевченкові*, Шквал 12 (1930) 13.

чітко вловлювали “новітні віяння” влади. Відповідно, від них не можна було очікувати об’єктивних оцінок і відгуків про витончену творчість митця, про його правдиві художні образи та проблемні твори, в яких автори навпаки відшуковували питання революційності, соціалістичних ідей тощо. Незважаючи на наявність серед корпусу авторів науковців, у той же час були відсутні фундаментальні наукові дослідження з інтелектуальної біографії Т. Шевченка. Започаткована наприкінці 1920-х рр. більшовицькою владою екстермінаційна політика проти української культури згодом переросла у боротьбу з українським “буржуазним націоналізмом”, що призвело до припинення висвітлення цієї теми, згодом до закриття журналу, а загалом образ Т. Шевченка як українського національного пророка було спотворено на союзника соціалістичної революції. Виходячи зі змісту всіх публікацій можна констатувати, що більшість статей виходили до роковин Т. Шевченка. Акцентування авторами та редакцією на трагічному факті з життя Поета пов’язано із загальною філософією пролетарської ідеології того часу, коли більшовицьке керівництво звертало увагу на боротьбу та трагічність життя відомих представників культури, які боролись за права трудящих мас, перетворюючи їх на символ боротьби за “світовий пролетаріат”. Саме тому більшовицька влада формувала історичну пам’ять образу Т. Шевченка у такому форматі, а не в контексті українського світогляду, українського національно-визвольного руху, як символу українського народу.

Взагалі “Шквал” – одне з перших одеських періодичних видань у радянській період, яке почало публікувати матеріали, присвячені Т. Шевченку. Журнал з моменту свого виникнення відіграв важливу роль у розвитку національно-культурного процесу того часу. Це було єдине на півдні України друковане видання, в якому були опубліковані дослідження щодо інтелектуальної біографії Поета та багатьох інших представників української культури. Саме цей журнал один з перших в Одесі систематично друкував різноманітні публікації присвячені річницям та роковинам Т. Шевченка. Публікуючи матеріали щодо його інтелектуальної біографії, редакція журналу не мала конкретної концепції розвитку цієї теми, але, незважаючи на це та складну суспільно-політичну ситуацію з використанням марксистсько-ленінської фразеології видавці журналу на підґрунті ідеологічного й методологічного плюралізму зініціювали та дали поштовх до розвитку історії шевченкознавства, поступово розширюючи, поглиблюючи та уточнюючи знання про українського Пророка. Праці науковців-популяризаторів Кобзаря – джерела, що містять

інформацію про історію вивчення, популяризацію його життя та творчу спадщину.

Таким чином, зазначена група історичних джерел носить об'єктивний характер, забезпечена ілюстративним матеріалом, надає в більшості матеріалів достовірні відомості про життя та творчість Т. Шевченка. Систематизація та вивчення цих та інших опублікованих матеріалів уможливує виявлення багатого за змістом корпусу відомостей про діяльність науковців у галузі шевченкознавства, поширення накопичених фахівцями розширених знань з історії української культури та яскравим свідченням про органічну приналежність Одеси до українського національно-культурного простору.

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ ШЕВЧЕНКОВОЇ ЛЕГЕНДИ 1928 р.: “ВИЯВЛЕННЯ” ГАВРИЛОМ ЄРЬОМЕНКОМ ОСОБИСТИХ РЕЧЕЙ ПОЕТА У КОЗИНЦІ

На тлі українізації 1920-х рр. значно активізувався науковий інтерес до спадщини Тараса Шевченка, що виявилось, у тому числі, у низці наукових публікацій, присвячених як дослідженню творчості поета, так і його біографії¹. Цілком природним у цьому контексті виявляється зростання пошукової активності краєзнавців та музейників, спрямованих на виявлення документів та особистих речей Кобзаря, які дозволили б значно збагатити скарбницю шевченкіани. Орієнтиром у цих пошуках слугували місця, де перебував Шевченко, а також маєтки родин, з якими він свого часу контактував. Звичайно, попит породжує пропозицію, що й зумовило виявлення низки шевченкових оповідок, одна з яких є предметом подальшого розгляду. Мовиться про лист Гаврила Єрьоменка, надісланий у листопаді 1928 р. до Президії ВУАН, у якому він повідомляв про те, що натрапив на сліди особистих речей Тараса Шевченка у Козинці на Воронежчині. Звичайно ж, виявлення оригінальних речей, пов’язаних з ім’ям Кобзаря, стало би справжньою сенсацією у шевченкознавстві.

На сліди особистих речей Єрьоменко натрапив під час виконання обов’язків Острогозького повітового інспектора з охорони пам’яток старовини та мистецтва, що й зумовлювало поїздки по різних містечках краю, які суттєво збагатили збірку Острогозького краєзнавчого музею. У тому числі він відвідав Козинку. Відомостей про воронезького краєзнавця вкрай небагато. Найбільш повно його біографія, як видається, представлена у листі до Дмитра Багалія від 21 листопада 1930 р.:

“[...] Спочатку повідомлю про себе. Я самоук, шанувальник археології та цікавився нею давно – років 30. До революції я займався канцелярською працею і певний час був письмоводом у Вашого покійного знайомого Бориса Станиславовича Познанського. З 1921 р. заснував музей в Острогозьку, де і прослужив до 29 року. Далі захворів, тому їздив до Москви для операції, з лікарні не писав щодо продовження відпустки, а коли повернувся, то виявився скороченим з посади окружного інструктора з охорони пам’яток старовини та мистецтва. Тепер я безробітний та займаюсь з

¹ Докл. див.: В.І. Гнатенко, *Бібліографічний покажчик шевченкознавчих праць 1860–2003 рр.*, Тарас Шевченко: Інформаційно-довідкові матеріали [Електронний ресурс]; режим доступу: <http://kobzar.univ.kiev.ua/info/Monog/Lit.htm>.

липня крелеводством чистих порід. Живу у своїй двоюрідній сестри на квартирі в х. Тойлокове у 25 верстах від Острогозька. З 1927 р. я збираю матеріали для складання нарису з історії острогозького краю, для чого користуюсь великою бібліотекою нашого місцевого музею, яку я зібрав з колишніх маєтків Четкових, Тевяшових, Станкевичів, Девнерів, Бібікових, декабристів Муравйових та Муравйових-Апостолів, що містить понад 20 тисяч томів”².

Цей невеликий автобіографічний нарис маємо доповнити тим фактом, що Гавриїл Єрьоменко був заарештований 1931 р. через “належність” до “Воронезької обласної монархічної організації “Красзнавців” та засуджений до розстрілу³.

Під час однієї з робочих поїздок йому поталанило натрапити на слід важливої історичної пам’ятки – оригінальних речей, пов’язаних з життям Тараса Шевченка: зошита зі щоденником та його власними малюнками.

Як вдалося з’ясувати красзнавцеві, вони були подаровані українським поетом поміщику Борису Суханову-Подколзину, в маєтку якого він певний час мешкав та навчав молодшого Подколзіна малюванню. Окрім цього зошиту, у маєтку колись знаходився ще й глиняний бюст Шевченка, що його зробила донька поміщика безпосередньо з натури. Бюст цей під час більшовицького перевороту 1917 р. був розбитий на дві частини та кинутий до ставка разом з античною мармуровою скульптурою.

Зошит із шевченковим щоденником та малюнками Подколзін зберігав у спеціальній скринці, що була скріплена родовою печаткою та ховалася поміж книжок великої бібліотеки поміщика, перевезеної згодом до Павловська. Там Єрьоменко мав нагоду оглянути її частину, проте самої скрині не знайшов. Лишалась тільки надія, що вона знаходиться в тій частині бібліотеки, яку він оглянути не зміг.

В основі цих оповідей, що їх красзнавець чув від місцевих старожилів та шкільного вчителя, явно проглядається легендарна основа. Про це свідчить наявність точних дрібних подробиць, таких, як скріплення скрині з цінною реліквією родовою печаткою поміщика, або розбитий навпіл бюст Шевченка, який до ставка кинули разом із мармуровою античною скульптурою, попри відсутність більш загальних даних: скриня зберігалась десь у великій бібліотеці поміщика, проте точно ніхто не знав де саме, так само і бюст кинули кудись у ставок. Утім, не слід стверджу-

² Лист Г. Еременка до Д. Багалія від 21 листопада 1930 р., ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 45752, арк. 1.

³ А.Н. Акиншин, *Трагедия краеведов (По следам архива КГБ)*, Русская провинция, Воронеж 1992, с. 217, 224–225.

вати, що Єрмоєнко свідомо вводив в оману ВУАН, або ж місцеві старожили та вчитель вирішили свідомо обдурити заїжджого інспектора, бо й самі вірили у правдивість своїх оповідок, адже у своїй основі мали реальне підґрунтя.

Зокрема, Тарас Шевченко у 1858–1859 рр.⁴ справді деякий час викладав живопис синові Суханова-Подколзіна – Борису, і бував у них вдома. Щоправда не у Козинці, а в маєтку Наталії Борисівни Суханової-Подколзіної у Петербурзі⁵. Були у Подколзіних оригінальні речі поета, їх згадує у своїх спогадах Борис Гаврилович: малюнок тушшю з “зображенням Шевченка у казармі, вночі серед солдатської пиятики, який пригощає кренделем маленьке киргизеня”, портрет молодшого брата Гаврила олівцем 1858 р., малюнок-сепія з зображенням двох українок під вербами та з кобзарем на далекому плані, а також малюнок-сепія матері, яка стоїть на колінах та молиться перед колискою немовляти⁶.

Жодного слова про зошит-щоденник Шевченка Подколзін не згадує, а згаданих чотирьох малюнків на “альбом” явно бракує. Вони дійсно могли зберігатись у маєтку Суханова-Подколзіна в Козинці, де він, до речі, писав свої спогади про Шевченка, опубліковані у журналі “Київська Старовина” (1885, № 2, с. 229–240): наприкінці “Спогадів” зазначена дата та місце написання – “Село Казінка, 10 січня 1885 р.”⁷

Найвірогідніше, історію появи “шевченкового зошиту” слід пов’язувати з оповіддю Подколзіна про ситуацію з бажанням Шевченка забрати малюнок тушшю у Наталії Суханової буцімто для зняття фотокопії та її відмову під тим приводом, що “альбом, до якого, між іншим, був вклеєний малюнок, настільки об’ємний та цінний, що довірити його незнайомому фотографу вона не наважується, тож сама відвезе його до відомого у той час художника Робільєра, який краще за будь-кого зробить знімок, причому обійдеться з самим альбомом обережно, не зіпсує та не забруднить його”⁸. Ці оповіді про цінний альбом з малюнком Шевченка цілком могли трансформуватись в оповідь про альбом малюнків Тараса

⁴ Існують версії щодо більш пізнього датування знайомства Тараса Шевченка та Бориса Суханова Подколзіна: Портрет Бориса Суханова-Подколзіна, Тарас Шевченко – художник [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kobzar.univ.kiev.ua/draws/description/427.html>.

⁵ Б.Г. Суханов-Подколзін, *Что вспомнилось о Тарасе Шевченко*, Воспоминания о Тарасе Шевченко, К. 1988, с. 410–418; 567–568. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/vosp79.htm>.

⁶ *Ibid.*, с. 418–419.

⁷ Щоправда, існує інший рукописний варіант спогадів, який дещо відрізняється від опублікованого у Київській старовині: *Ibid.*, с. 568.

⁸ *Ibid.*, с. 419.

Шевченка, що зберігається у бібліотеці Суханова-Подколзіна. Можливо там знаходився і бюст Шевченка, який пов'язали саме з “часом перебування Шевченка у Козинці”. Між часом написання “Спогадів” та появою “козинської” легенди про перебування тут Великого Кобзаря минуло більше сорока років – часу цілком достатнього для сформування легендарної оповідки, яку довелося почути Гаврилу Єрьоменку. Сама ситуація, у якій опинився воронезький краєзнавець, свідчить, що він не був знайомий зі спогадами Суханова-Подколзіна, тож легко піддався на розповіді козинських “старичків”. Тим не менше, на захист Єрьоменка зазначу, що він мав шанс віднайти згадані у “Спогадах” малюнки Шевченка в бібліотеці Павловська, тож перспективи пошуків все ж не можна назвати примарними.

Про результати цих попередніх розвідок Гаврило Володимирович розповів у доповідній записці, яку надіслав до ВУАН з пропозицією самостійно продовжити пошуки цих речей за умови оплати Академією витрат на відрядження. На жаль, у фонді ВУАН мені поки не вдалося відшукати реальні сліди руху цього листа, тож чи мав він якісь практичні наслідки, встановити складно. Більш вірогідна негативна відповідь, з тої причини, що у ВУАН теж розуміли легендарність тих оповідей козинських “старичків” та місцевого вчителя. Можливо, утім, що у ВУАН банально не було на той час фінансових можливостей забезпечити експедицію воронезького краєзнавця. На відсутність подальших пошуків опосередковано вказує і вже цитований мною лист Єрьоменка до Багалія – у ньому жодним словом не згадується історія пошуків речей Шевченка у садибі Суханова-Подколзіна в Козинці та у його бібліотеці у Павловську.

Отже, історія з виявленням слідів особистих речей Тараса Шевченка у Козинці виявилась легендарною, хоча й такою, яка мала реальне підґрунтя. З цього погляду вона є доволі цікавою, адже наочно демонструє формування однієї з шевченкових легенд, що є уособленням живої народної пам'яті про Кобзаря.

Лист Гаврила Єрьоменка зберігається у фонді ВУАН (ф. X) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Друкується мовою оригінала сучасним правописом.

*Г. Єрьоменко – Українській академії наук, Острогозьк – Київ,
12 листопада 1928 р.*

В Украинскую академию наук
острогжского окружного инструктора
по охране памятников старины и искусства
Еременко Гавриила Владимировича
Доклад.

Имею честь изложить Академии следующее. В конце августа и начале сентября с[его] г[ода] я, как руководитель учительской экскурсии, побывал в быв[шем] городе Павловске⁹ на Дону. В Павловской библиотеке я обнаружил библиотеку прежнего помещика Бориса Гавриловича Суханова-Подколзина, привезенную уже после Революции в Павловск из слоб[оды] Козинки¹⁰ (30 вер[ст]), где жил помещик. Потом побывал я в слоб[оде] Козинке, где от старичков, некогда служивших у Подколзина, узнал следующее. В Козинке жил одно время у Подколзина украинский поэт Тарас Григорьевич Шевченко и занимал должность учителя живописи; сын Подколзина учился рисовать и его учил Тарас Григорьевич. Впоследствии поэт передал Подколзину рукописную тетрадь – свой дневник и тетрадь своих произведений. Суханов-Подколзин Борис Гаврилович хранил эти реликвии в отдельной шкапулке, которая была заперта и запечатана фамильной печатью. Во время Революции библиотеку, громадную по количеству книг, и шкапулку перевезли в г. Павловск (этот факт мною выяснен) и поместили в библиотеку, где, как уверяли меня, она должна и по настоящее время быть. Имея ввиду отборку книг интересных для Острогожского окружного музея краеведения и желая найти эти рукописи, я с разрешения Россошанского¹¹ окружного отдела народного образования производил осмотр библиотеки и отобрал необходимые для музея книги, но шкапулки не нашел. Мною совершенно не осмотрен 1 большой шкаф с книгами, ключа от которого никак не могли найти, и 1 комната, где стояли два шкафа. Библиотека эта размещена в 4 комнатах. При дальнейших поисках весьма возможно ее найти. В Козинке находился бюст Тараса Григорьевича, который был леплен из глины с самого поэта дочерью Суханова-Подколзина, во время революции бюст этот был

⁹ Нині – адміністративний районний центр Воронежської області РФ та міського поселення Павловськ. У 1924 р. Павловський повіт був ліквідований, тому Павловськ став на той час сільським поселенням. Утім, з 30 липня 1928 р. повернуто статус міста.

¹⁰ Нині – с. Велика Козінка Павловського району Воронежської області РФ.

¹¹ Нині – м. Россошь, адміністративний районний центр Воронежської області РФ.

разбит пополам и эти две половинки были брошены в пруд, куда тоже брошена одна античная мраморная статуя. Об этом мне рассказывал местный учитель. Этот разбитый бюст можно конечно найти на дне пруда по теплу летом, если он не размок от воды.

Об изложенном мною было сообщено в Москву, Главнаука Главмузей, тов[арищу] Григорову¹², который и посоветовал об этом сообщить Украинской академии.

Сообщая об этом, прошу Академию не отказать дать мне полномочие на полный и подробный осмотр библиотеки бывшего гор[ода] Павловска с целью отыскания письменных и печатных материалов, касающихся Т.Г. Шевченко, которые по нахождению будут мною представлены Академии.

На этот предмет нужен мне аванс на расходы по поездке в Павловск в сумме не менее семидесяти рублей. В эту сумму должны войти как расходы на оплату дороги от ст[анции]¹³ Острогожска¹⁴ до ст[анции] Подгорной¹⁵ и от ст[анции] Подгорной до Павловска 42 вер[ст] на лошади и затем расходы по квартирному в Павловске не менее недели, затем дорога обратно до Острогожска.

Если от аванса будет остаток – то таковой представляю. О результате моего доклада прошу меня уведомить. Желательно, конечно, эту командировку получить скорее, пока стоит хорошая погода.

Острогожский окружной инструктор по охране памятников старины и искусства Еременко.

12 ноября 1928 г.

г. Острогожск,

Музей Краеведения.

ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 12592, арк. 1–2, автограф.

¹² Григоров, Сергій Павлович (1886–1968) – археолог, співробітник Державного історичного музею, завідувач відділу у справах музеїв Головнауки Наркомосвіти, член комітету охорони пам'яток мистецтва. Репресований. 1931 р. засуджений до трьох років ув'язнення. Реабілітований 1959 р.

¹³ Написане над рядком, під ним закреслене “гор.”.

¹⁴ Нині – адміністративний центр Воронежської області РФ.

¹⁵ Нині – складова Подгорненського міського поселення однойменного району Воронежської області РФ.

ПАВЛО ЗАЙЦЕВ ТА ЙОГО ШЕВЧЕНКІВСЬКА АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

В українській діаспорній гуманітаристиці ХХ ст. однією з ключових постатей по праву вважається Павло Зайцев (1886–1965)¹. Як наголосив Ю. Бойко, в галузі шевченкознавства “на еміграції він є найвидатнішим знавцем... Проф. Зайцев був одним із основоположників наукового шевченкознавства, роблячи уже в перших своїх працях з цієї галузі наголос на фаховість підходу, на джерельності, на виділенні окремих фахових проблем, на запереченні апологетико-публіцистичного підходу до постаті великого поета”².

Однак ім’я цього видатного українського вченого лише за незалежності почало повертатись в Україну. На сьогодні перевидано монографію П. Зайцева про Шевченка³ – книгу, що за висловом М. Глобенка, “втільюючи багатство всього дотеперішнього вільного дослідження біографії Тараса Шевченка, становить явище великої ваги не лише в українському літературознавстві, а в історії української культури взагалі”⁴, а також низку статей⁵, містить відповідну статтю і Шевченківська енциклопедія⁶, однак у останньому академічному виданні творів Тараса Шевченка в 12-ти томах, його доробок переважно ігнорується (приклади – далі). Таке тотальне замовчування імені дослідника було характерним явищем для періоду радянської російської окупації України. Не містив статті про П. Зайцева, як і інших

¹ С. Білокінь, “Сполучив легкість і літературну вправність викладу із вдумливою аналізою...”, Слово і час 6 (2010) 20.

² Цит. за: С. Білокінь, “Сполучив легкість і літературну вправність викладу...”, 21–22.

³ П. Зайцев, *Життя Тараса Шевченка*, Мюнхен, 1955. Перевидання в Україні: у видавництві “Обереги” (К. 1994; 2-е вид. 2004); “Мистецтво” (К. 1994) та “Прапор” (Х. 1994).

⁴ М. Глобенко, *Передмова до видання 1955 р.*, П.І. Зайцев, *Життя Тараса Шевченка*, вид. підгот., іл. упоряд. та прокоментував Ю. Івченко; передм. В. Шевчука, К. 1994, с. 5.

⁵ Перевидано: П. Зайцев, *Як творив Шевченко-поет*, Стрий 2009; П. Зайцев, *Різьбарська творчість Шевченка*, публ., комент. Д. Гордієнка, Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: зб. наук. праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології [Текст], редкол.: В.Д. Сидоренко (голова), А.О. Пучков, В.О. Тузов та ін.; наук. ред. А.О. Пучков, К. 2014, вип. 10, с. 45–58; П. Зайцев, *Архітектурні проєкти Шевченка*, публ., комент. Д. Гордієнка, Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: зб. наук. праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології [Текст], редкол.: В.Д. Сидоренко (голова), А.О. Пучков, В.О. Тузов та ін.; наук. ред. А.О. Пучков, К. 2014, вип. 10, с. 58–64.

⁶ С. Білокінь, В. Бородін, *Зайцев Павло Іванович*, Шевченківська енциклопедія в 6 т., т. 2: Г–З, ред. О.В. Боронь, К. 2012, с. 668–670.

діяспорних шевченкознавців, “Шевченківський словник” (К. 1977–1978, т. 1, 2), хоча, як відмічає С. Білокінь, видання творів Шевченка за редакцією П. Зайцева в окупованій більшовиками Україні вчені знали, використовували його, але ніколи не покликались⁷. Його ім’я було згадане лише в контексті “буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів творчості Т.Г. Шевченка”, однак відмічалось, що всі повоснні діяспорні публікації творів Шевченка в своїй основі мали львівсько-варшавське видання за редакцією П. Зайцева⁸. Відтак саме Шевченкіана принесла П. Зайцеву звання дійсного члена НТШ, дійсного члена Української Вільної Академії Наук, де він очолив Інститут Шевченкознавства, та Міжнародної Академії Наук у Парижі.

Павло Зайцев, 1910-ті рр.

На сьогодні найбільш повно і цілісно життя і творчий шлях П. Зайцева розкрито у статті-спогаді В. Міяковського⁹ та статті С. Білокіня¹⁰, деяку інформацію містить стаття Г. Іванушенка¹¹ та публікація листів П. Зайцева до В. Щурата В. Грайцева¹², що має важливе значення до дослідження його археографічної діяльності. Частково цієї теми торкається і моя стаття, загалом присвячена мистецтвознавчій складовій шевченкіани П. Зайцева¹³. На жаль, не вдалося використати статтю Н. Полонської-

⁷ С. Білокінь, “Сполучив легкість і літературну вправність викладу...”, с. 30.

⁸ М.І. Дубина, *Буржуазно-націоналістичні фальсифікації творчості Т.Г. Шевченка*, Шевченківський словник, т. І: А–Мол, редкол.: І.Я. Айзеншток та ін., К., 1978, с. 93.

⁹ В. Міяковський, *Павло Зайцев: спогади і спостереження*, Сучасність: література, мистецтво, суспільне життя 3 (87), рік 8 (1968) 100–118.

¹⁰ С. Білокінь, “Сполучив легкість і літературну вправність викладу...”, с. 20–34.

¹¹ Г.М. Іванушенко, *Дослідник Шевченкової правди*, Сумський історико-архівний журнал 2/3 (2007) 38–44.

¹² Н.І. Грайцер, *Листи Павла Зайцева до Василя Щурата*, Записки Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника, Л. 1998, вип. 6, с. 157–185.

¹³ Д. Гордієнко, *Павло Зайцев та його мистецтвознавча Шевченкіана*, Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: зб. наук. праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології [Текст], редкол.: В.Д. Сидоренко (голова), А.О. Пучков, В.О. Тузов та ін.; наук. ред. А.О. Пучков, К. 2014, вип. 10, с. 35–45.

Василенко¹⁴ та тези В. Бородіна¹⁵, власне першого дослідника П. Зайцева у незалежній Україні. Загалом дослідники подали огляд життєвого і творчого шляху П. Зайцева, частково зупинившись і на археографічній складовій, насамперед у редактованих ним часописі “Наше минуле”, та львівсько-варшавському виданні творів Шевченка, яке справедливо вважається одним з найкращих. Проте цілісного дослідження, що розкривало б археографічну складову діяльності П. Зайцева на сьогодні немає.

Збирання матеріалів, пов’язаних з життям і творчістю Шевченка, П. Зайцев розпочав одразу по закінченню університету, під час учителювання у гімназії “Человеколюбивого общества”, для чого вчений неодноразово їздив по Шевченківських місцях, при цьому налагодивши співпрацю з такими відомими українськими вченими, як М. Біляшівський та Д. Щербаківський. Саме в цей час до праці на ниві Шевченкознавства П. Зайцев залучив і свого друга – мистецтвознавця, учня візантиніста Д. Айналова К. Широцького¹⁶.

В 1917 р. з вибухом Української Революції, П. Зайцев, як і багато його товаришів та й, взагалі, української інтелігенції, поринув у вир політичної боротьби за Українську державу. Уже в квітні 1917 р. після закінчення діяльності Українського національного з’їзду, П. Зайцев став членом Центральної Ради від Харківської губернії¹⁷. Активно долучився вчений і до діяльності Генерального Секретаріату: 15 вересня того самого року він очолив канцелярію Генерального секретарства освіти, і разом з генеральним секретарем освіти І. Стешенком підписав звернення про українізацію школи, про потребу викладання у початкових та середніх школах української мови та предметів з українознавства¹⁸. В освітньому міністерстві залишився Зайцев і за гетьмана Скоропадського, очолюючи департамент загальної школи¹⁹. Паралельно вчений викладав українську та російську мови в українській гімназії ім. Кирило-Методіївського братства, і, як відмічає С. Білокінь, саме “з його класу особливо багато вихованців

¹⁴ Н. Полонська-Василенко, *Професор Павло Іванович Зайцев*, Наукові записки Українського вільного університету. Філософський ф-т., Мюнхен 1965–66, ч. 8.

¹⁵ В.С. Бородін, *Професор П. Зайцев – шевченкознавець*, XXX Наукова Шевченківська конференція, 27–30 квітня 1993 р. Тези і матеріали, Донецьк 1993, с. 200–201.

¹⁶ В. Міяковський, *Павло Зайцев: спогади і спостереження*, с. 102.

¹⁷ *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х т.*, К. 1996, т. 1, с. 64.

¹⁸ С. Білокінь, “Сполучив легкість і літературну вправність викладу...”, с. 23; *Український національно-визвольний рух, березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали*, К. 2003, с. 70.

¹⁹ С. Білокінь, “Сполучив легкість і літературну вправність викладу...”, с. 23.

узяли участь у бою під Крутами”²⁰. Відтак 1919 р. вчений очолив культурно-освітній відділ Армії УНР. Тому з поразкою визвольних змагань П. Зайцев був змушений у травні 1920 р. виїхати на еміграцію до Варшави у складі дипломатичної місії УНР²¹, де “став правою рукою Петлюри і паном життя і смерті нещасних емігрантів”²².

Таким чином Зайцев, що народився 23 вересня 1886 р. на Слобожанщині, більшість свого життя був змушений прожити за межами України. Вчений був випускником Санкт-Петербурзького університету, в якому закінчив два факультети – правничий (1909) та історико-філологічний (1913). Серед його викладачів

були такі видатні філологи, як О. Шахматов, Т. Зелінський та І. Шляпкін²³. Очевидно, саме Шахматов – співробітник Археографічної комісії прищепив своєму студентові любов до археографії, чому, очевидно, сприяла і правнича освіта з її скрупульозністю до точності формулювання і тексту.

Мал. 2. Титульна сторінка першого числа часопису “Наше минуле”

²⁰ С. Білокінь, “Сполучив легкість і літературну вправність викладу...”, с. 23.

²¹ *Ibid.*, с. 27.

²² Цит. за: *Ibid.*, с. 27.

²³ *Ibid.*, с. 21.

Вступаючи на науковий шлях П. Зайцев одразу визначився як шевченкознавець. Завдяки власним пошукам, у Нижньому Новгороді П. Зайцев віднайшов колекцію малярських творів Шевченка, серед яких вісім малюнків з серії “Притча про блудного сина”, а в Санкт-Петербурзі – залишки Шевченкового альбому з замальовками та фольклорними записами, що були зроблені Шевченком під час короткої подорожі Україною 1859 р.²⁴ Ці матеріали дослідник використав для своєї публікації “Новое о Шевченке”²⁵, що має й археографічне значення. Ця публікація не втратила свого значення і в наш час і, як відмічав В. Міяковський, її добре знали і на неї покликалися радянські шевченкознавці, але без зазначення імені автора²⁶. Це був час польової археографії у творчості П. Зайцева, коли окрім пошуку зовсім невідомих творів Шевченка і матеріалів, пов’язаних з його життям і творчістю, вчений зібрав майже повну фототеку з автографів Шевченка. Згодом цю свою польову шевченківську археографію дослідник підсумував таким чином: “Приступивши до праці над вивченням тексту творів Шевченка ще в 1909 р., ... протягом чотирьох років позбирав силу нового матеріалу, невикористаного Доманицьким, зібрав майже повну фототеку автографів Ш-ка. Результатом тої праці було: 1) відшукання різних забутих або незнаних автографів, 2) опублікування нової (пізнішої) редакції “Мар’яни Черниці” з цілком незною присвятою Оксані Коваленко”²⁷. Однак потрібно відмітити, що в останньому академічному виданні творів Шевченка у коментарях до поеми “Мар’яна Черниця” ім’я П. Зайцева відсутнє. Згадано лише, що “за неточною копією з автографа, надісланого у 80-х роках XIX ст. О.О. Корсуном О.І. Псьол, поема друкувалася 1914 р.: уривок (присвята) в журналі “Вестник Европы” (1914. – № 2. – С. 253 – 254); повністю – у виданні: *Шевченко Т.Г.* Кобзарь. – СПб., [1914]. – С. 70–81”²⁸, при цьому як ім’я автора статті у “Вестнику Европы”, так і редактора першого повного видання поеми в “Кобзарі” 1914 р. – П. Зайцева не згадано, як проігноровано і його дослідження цієї поеми.

Тоді ж дослідник розпочав едиційне опрацювання матеріалів, насамперед для повного видання “Кобзаря”²⁹, для цього Зайцев передусім

²⁴ В. Міяковський, *Павло Зайцев: спогади і спостереження*, с. 102–103.

²⁵ П. Зайцев, *Новое о Шевченке*, Русский библиофил I (1914).

²⁶ В. Міяковський, *Павло Зайцев: спогади і спостереження*, с. 103.

²⁷ П. Зайцев, *Редагування тексту Шевченкових поезій*, Тарас Шевченко, Твори, т. II: Поезії 1837–1842, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1934, с. 215.

²⁸ *Мар’яна-Черниця. Коментарі*, Т.Г. Шевченко, Повне зібрання творів: У 12 т., редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін., К. 2001, т. I: Поезія 1837–1847, перед. слово І.М. Дзюби, М.Г. Жулинського, с. 678.

²⁹ В. Міяковський, *Павло Зайцев: спогади і спостереження*, с. 103.

хотів використати “Кобзар” 1860 р., в якому Шевченко власною рукою зробив низку правок, так званий “Примірник Ю. Цвітковського”, однак початок Великої війни змусив відтермінувати виконання задуманого³⁰, проте закладений підхід щодо опрацювання текстів Шевченка буде використаний П. Зайцевим у повному виданні Творів Шевченка в 1930-ті роки, вже в еміграції.

Свої знахідки Шевченкових творів молодий дослідник публікував у наукових часописах, наприклад “Русский библиофил” (№ 1 за 1914 р.), а також проводив науково-дослідну роботу з вивчення творчості Шевченка. Так, за знайденими автографами у “Вестнику Харьковского историко-филологического общества” П. Зайцев публікує статтю “Русские поэмы Шевченка”³¹, що вже тоді зробило його знаним шевченкознавцем.

Ще будучи в Петербурзі і співпрацюючи з видавництвом “Друкар” П. Зайцев опублікував “Кобзар” Тараса Шевченка з власною передмовою (Санкт-Петербург 1914), в якому, на основі копії Глафіри Псьол, опублікував повнішу редакцію поеми “Мар’яна-Черниця”³². На жаль, тоді через початок війни не вдалося завершити повністю видання, обмежившись лише першим випуском. За сприяння академіка О. Шахматова, П. Зайцеву вдалося врятувати весь архів Корсунів, який “сімдесят три роки був могилою, де спочивала “Черниця” в поправленій редакції”³³, окрім якої в архіві були і автопортрети Шевченка. Цей архів викупив “Пушкінський Дім”, з чого П. Зайцев зауважив, що хоча цей автограф Шевченка “належить не українській установі, та все ж доступний кожному досліджувачеві”³⁴.

Проте вже 1919 р. П. Зайцев повертається до теми видання творів Шевченка. 10 листопада (за н. ст.) на засіданні правління Видавничого товариства “Друкар” П. Зайцев виголосив доповідь про видавничі плани, за якими мали вийти серія критико-біографічних монографій “Історія українського письменства”, та низка популярних книжечок про українських художників. Враховуючи тотальну нерозробленість теми історії української культури у науці, її нагальну потребу для розбудови Української нації, було вирішено, що кожному діячу культури буде присвячена лише одна публікація, виняток Зайцев зробив лише для Шевченка, якому мало бути присвячено по одному виданню у кожній серії³⁵.

³⁰ В. Міяковський, *Павло Зайцев: спогади і спостереження*, с. 103–104.

³¹ П. Зайцев, *Русские поэмы Т.Г. Шевченка*, Вестник Харьковского историко-филологического общества, вып. 3 (1913) 23–36.

³² П. Зайцев, “*Мар’яна-Черниця*”, Тарас Шевченко, Твори, т. II: Поезії 1837–1842, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1934, с. 323.

³³ *Ibid.*, с. 322.

³⁴ *Ibid.*, с. 324.

³⁵ С. Білокінь, “*Сполучив легкість і літературну вправність викладу...*”, с. 24.

Тоді ж П. Зайцев очолив редколегію часопису “Наше минуле”, відтак провідною темою й цього органу, природно, стало шевченкознавство. Щодо концепції нового часопису, то її редактор лаконічно і чітко висловив у листі до Д. Багалія від 6 серпня 1918 р.: “Журнал наш – “середнє арифметичне” між “Київською Старовиною” і рос[ійським] “Голосом Минулого”. Співробітниками будуть *всі наші* історики і історики літератури і мистецтв”³⁶. Таким чином археографічна складова часопису передбачалась засадничо.

Ще перед тим, як виникла ідея заснування нового часопису, у Петербурзі в Архіві III Відділу П. Зайцев натрапив на рукопис “Книги битія українського народу”, з якого йому вдалося зняти копію. Відтак саме археографічна публікація цього програмового твору кирило-методіївців і відкривала новозаснований часопис³⁷, який набув репутації найвагомішого періодичного видання періоду Української державності 1917–1921 рр. Проте вперше до тексту “Книги битія українського народу” П. Зайцев звернувся ще в петербурзький період за російським виданням 1911 р. у часописі “Русское богатство”. На цю тему молодий дослідник прочитав першу лекцію з українознавчого циклу, організованих Молодим ТУПом у рамках діяльності українських університетських таємних курсів³⁸.

У коментарях до публікації П. Зайцев подав історію пам’ятки, аналіз списків, тексту, що публікується: “Сшиток, в якому уміщено текст цього твору (в розмірі піваркуша), перегнуто надвоє вдовж: на однім боці текст російський, на другім – український”. Відмічає дослідник і таку зовнішню характеристику як інструмент написання: “Починаючи від § 1 до 27 (до слів: *І воскрес Христос...*) писано чорнилом, далі олівцем”³⁹. З точки зору археографії, важливими є принципи передачі тексту. У питанні текстології П. Зайцев чітко наголошує, що “друкуючи текст, я ні в чому не змінив його що до мови” і попри те, що мова пам’ятки “не дуже витримана”, археограф не провів “жадної уніфікації”⁴⁰, натомість уживаний Костомаровим “етимологічний” правопис П. Зайцев замінює “сучасним”, так само щодо пунктуації, “доповнення і зміни зроблені обережно за поміччю порівняння з др. редакціями і в безсумнівних лише випадках”⁴¹.

³⁶ ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 45769, арк. 1.

³⁷ М. Костомаров, *Книги битія українського народу*, публ., комент. П. Зайцева, Наше минуле 1 (1918) 7–21.

³⁸ В. Міяковський, *Павло Зайцев: спогади і спостереження*, с. 105.

³⁹ М. Костомаров, *Книги битія українського народу*, с. 7–8, прим. 1.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ *Ibid.*

До публікації як післямову П. Зайцев додав свою статтю “Книги битія”, як документ і твір”⁴², в якій проаналізував цю пам’ятку як “самий головний документ”, “твір, написаний як раз для пропаганди ідей Братства, основне джерело для з’ясування ідеології його”⁴³. Щодо авторства твору, то хоча дослідник й підтримував В. Щурата, який вважав найімовірніше М. Костомарова, все ж висловлюється більш стримано, і сприймає цю версію винятково як гіпотезу, хоча й найправдоподібнішу⁴⁴. Для української історіографії важливим є підхід П. Зайцева до розгляду “Кирило-Методіївського братства” в контексті Весни народів, руху “Молода Європа”, насамперед “Молодої Польщі”⁴⁵. Часопис виходив у часи високого національного піднесення у вирі Української революції, однак і через сто років публікації Зайцева, наведена ним цитата з іншого твору М. Костомарова звучить гостро й актуально: “Загремить вічовий дзвін св. Софії, запанує суд, правда і рівність. От доля народу нашого, нерозривно зв’язана з Києвом. Вірь мені, се буде, буде, буде. Тут, в Києві підійметься завіса тайни і виявиться невідоме”⁴⁶.

Попри те, що дослідник мав намір при першій нагоді зробити “повне наукове видання обох текстів (рос. і укр.) “Книг” з усіма варіантами”, можна впевнено стверджувати, що публікація П. Зайцева “Книги битія українського народу” у часописі “Наше минуле” відповідає кращим традиціям української археографії. Таким чином ця публікація одразу ж набула значного суспільного резонансу⁴⁷.

У цей час навколо Г. Нарбута та Д. Модзалевського у Києві створюється український мистецький гурток, до якого входить і П. Зайцев. На одному з “засідань” гуртка відбулась і презентація нового часопису “Наше минуле”, про що згадував В. Міяковський:

⁴² П. Зайцев, “Книги битія”, як документ і твір, Наше минуле 1 (1918) 22–35.

⁴³ *Ibid.*, с. 22.

⁴⁴ *Ibid.*, с. 28–29.

⁴⁵ *Ibid.*, с. 30.

⁴⁶ *Ibid.*, с. 35.

⁴⁷ Д. Дорошенко, *Огляд української історіографії*, Прага 1923, с. 95, 214; С. Білокінь, “Сполучив легкість і літературну вправність викладу...”, с. 24. Саме ця публікація стала джерелом для подальших видань пам’ятки в діаспорі: Див., наприклад, М. Костомаров, *Книги битія українського народу*, Авгсбург 1947. Післямова Б. Янівського, однак, як відмітив у своїй рецензії І. Боршак, з деякими відступами від тексту, опублікованого П. Зайцевим: [І. Боршак, *Рец.*] *Микола Костомаров. Книги битія українського народу. Український музей-архів при Українській Вільній Академії Наук. Серія: Пам’ятки й Матеріяли. № 1. Авгсбург, 1947, 160, стор. 60*, Україна: українознавство і французьке культурне життя, ч. 3 (Париж 1950) 223.

“...Павло Іванович був в “ударі” і почував себе іменинником. Журнал задуманий був ще в Петрограді, але через різні причини народження його вже в Києві тяглося більше року. Подія була увінчана дотепною, великого розміру, прибитою до стіни силуетою роботи Нарбута. На ній зображено було, як секретар редакції “Нашого минулого” Вадим Модзалевський підносить редакторові Зайцеву новонароджене число, а Павло Іванович архиєрейським жестом благословляє його. Вгорі стояв зі знаками оклику напис – “Нарешті”, а на книзі журналу в руках Модзалевського повторена у фарбах обкладинка”⁴⁸.

Окрім того, в тому самому першому виданні, як додаток до “Книги битія українського народу” П. Зайцев опублікував український текст звернення “До братів українців” – інший документ Кирило-Методіївського братства⁴⁹. Тема братчиків продовжена в археографічній публікації слідчих документів у справі Гулака⁵⁰, що були опубліковані дослідником вперше, вони “показують, до якої низости доходили жандарми і ті, хто їм служив, щоб одержати “потрібні відомости” від своїх жертв-в’язнів”⁵¹. Цю ж тему продовжує археографічна публікація листів Куліша до Надії Білозерської⁵², отриманих П. Зайцевим від В. Котельникова. З Шевченківської археографії передруковує редактор лист Шевченка до Родзянка⁵³, що вперше опублікований у харківській газеті “Южный Край” (15 (27) грудня 1887 р.) і майже не помічений тогочасними шевченкознавцями, та лист Шевченка до В. Репніної⁵⁴. З рецензійного блоку вчений подав рецензії на “Збірник пам’яті Т. Шевченка” та шевченківський том Записок НТШ (1917)⁵⁵, на суголосну “Книзі битія українського народу” “Книгу народа польского и польского пилигримства” А. Міцкевича, підготовлену до друку Анатолієм Виноградовим. Адже саме цей твір Міцкевича, на думку дослідників, став праобразом для відповідного твору кирило-методіївців.

⁴⁸ В. Міяковський, *Павло Зайцев: спогади і спостереження*, с. 107.

⁴⁹ *Український текст проклямації “До братів українців”*, публ., комент. П. Зайцева, *Наше минуле* 1 (1918) 36–37.

⁵⁰ *Нові документи про Гулака*, публ., комент. П. Зайцева, *Наше минуле* 1 (1918) 54–56.

⁵¹ *Ibid.*, с. 54.

⁵² *Листи Куліша до Н. Ол. Білозерської*, публ., комент. П. Зайцева, *Наше минуле* 1 (1918) 158–166; 3 (1919) 114–124.

⁵³ *Лист Шевченка до Родзянка*, публ., комент. П. Зайцева, *Наше минуле* 1 (1918) 151–154.

⁵⁴ *Новий лист Т. Шевченка*, публ., комент. П. Зайцева, *Наше минуле* 1 (1918) 156–158. Перше видання: *Русские Пропиции*, Москва 1916, т. 2.

⁵⁵ П. Зайцев, [Рец.:] *Збірник пам’яті Тараса Шевченка (1814–1914). Видання Українського Наукового Товариства в Києві. К. 1915. Стор. 257; Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Том СХІХ–СХХ. Львів 1917. Стор. 465*, *Наше минуле* 1 (1918) 180–182.

Часопис за 1919 р. (ч. 1–2) також відкривався археографічною публікацією П. Зайцева неопублікованих раніше місць з Шевченкового “Журналу”⁵⁶. Первісно “Щоденник” друкувався в часописі “Основа”, для чого Шевченко його передав М. Лазаревському. Однак публікація не була закінчена. На думку П. Зайцева, “Щоденник” був неповністю опублікований не лише з цензурних причин, а й з мотивів етики: “по-перше – це був надто інтимний і надто вже недавно писаний документ (він охоплює рік – від 12 червня 1857 р. до 13 липня 1859 р.), щоб можна було тоді опублікувати його весь перед свіжою ще могилою автора, по-друге – мало не всі з тих осіб, що про них мовиться в Щоденнику, були ще живі, і багато з них могли б справедливо образитись...”⁵⁷. Через 32 роки повний Щоденник в українському перекладі був опублікований О. Кониським у галицькій “Правді” (1893–1894 рр.) та перевиданий у третій частині видання творів Шевченка за редакцією О. Огоновського (Львів, 1895 р.), однак і ті видання мали пропуски, заповнити які і була покликана публікація П. Зайцева. В 1919 р. шевченківська археографія була продовжена П. Зайцевим публікацією листів О. Бодяньського до Т. Шевченка⁵⁸, тоді ж вперше була опублікована і передмова Куліша до Шевченкових “Неофітів”⁵⁹.

Шевченківська тема домінувала і в інших публікаціях часопису, наприклад, П. Зайцев підготував розвідку “Шевченко про московську неволю й про Мазепу”⁶⁰, Шевченківська тема наповнювала і рубрику “Хроніка”, наприклад, читач інформувався про відкриття пам’ятника Шевченку в Москві і Києві, про оголошення конкурсу на проект пам’ятника Шевченку в Чернігові тощо⁶¹. З шевченківськими матеріалами на сторінках Зайцівського часопису друкувалися і такі відомі літературо- та шевченкознавці, як С. Єфремов та П. Филипович. Прикметно, що і в числі 3/4 за 1919 р., що так і не вийшло, Зайцев також мав виступити як археограф з публікаціями листів П. Куліша до Марко Вовчок, “Щоденника” Куліша (1845–1848 рр.), листів Драгоманова та Павлика до Куліша та з іншими матеріалами⁶².

⁵⁶ Недруковані місця з Журналу (Щоденника) Т. Шевченка, публ., ком. П. Зайцева, Наше минуле 1–2 (1919) 3–16.

⁵⁷ *Ibid.*, с. 3.

⁵⁸ Нові матеріали до біографії й творчості Шевченка, публ., ком. П. Зайцева, Наше минуле 1–2 (1919) 17–22.

⁵⁹ Передмова Куліша до “Неофітів”, публ., стаття П. Зайцева, Наше минуле 1–2 (1919) 22–24.

⁶⁰ П. Зайцев, Шевченко про московську неволю й про Мазепу, Наше минуле 1–2 (1919) 19–21.

⁶¹ Свято відкриття пам’ятника Т. Шевченкові в Москві [Хроніка], Наше минуле 1–2 (1919) 187–188.

⁶² С. Білокінь, “Сполучив легкість і літературну вправність викладу...”, с. 25.

До шевченківської археографії на сторінках часопису “Наше минуле” можна віднести публікацію Д. Багалієм “Рапорта” гр. Орлова про Кирило-Методіївське братство, поданий ним Миколі І⁶³, публікацію П. Филиповичем листів М. Максимовича до Т. Шевченка⁶⁴, матеріали, пов’язані з виданням “Кобзаря” 1867 р., підготовлені С. Єфремовим⁶⁵, вірш Павлина Свенцицького на перші роковини смерті Шевченка⁶⁶.

Загалом можна відмітити, що археографічні публікації займали по-важне місце у тематиці часопису. Окрім матеріалів, пов’язаних з життям і діяльністю Т. Шевченка, були опубліковані листи М. Коцюбинського до М. Могилянського⁶⁷, матеріали до біографії С. Носа⁶⁸, “Автобіографія” І. Шрага⁶⁹ та низка інших.

Вже в еміграції обраний директором Інституту Шевченкознавства Української Вільної Академії Наук, П. Зайцев запропонував два наукові проекти: 1) продовжити видавання “Нашого минулого” та 2) видавати кирило-методіївський збірник⁷⁰.

Таким чином, успіх П. Зайцева як редактора часопису з заснуванням Української Академії Наук, спричинив до обрання його, з подачі Д. Багалія, на посаду редактора “Записок Історично-філологічного відділу”⁷¹. Вже в першому випуску, до рецензії Ф. Сушицького, П. Зайцев додав і свої міркування щодо описів автографів поезій та листів Шевченка. Тоді ж, за рекомендацією академіка С. Єфремова, П. Зайцева обрали членом Постійної комісії для видання пам’яток новітнього письменства. І вже зовсім природно, що зі створенням Комісії з видання творів Шевченка, Драгоманова, Антоновича та Франка, саме П. Зайцев став її секретарем і саме йому було доручено редагування творів Шевченка, він, за повідомленням А. Кримського, “посунув свою справу дуже наперед”⁷².

⁶³ “Мнѣніе” о Кирило-Методіевцях гр. Орлова, подане ним імн. Миколаю І, публ. Д. Багалія, Наше Минуле 2 (1918) 178–179.

⁶⁴ Історико-літературні матеріали до Шевченка, публ., ком. П. Филиповича, Наше минуле 1–2 (1919) 25–33.

⁶⁵ С. Єфремов, Шевченко на літературних повах, Наше минуле 1–2 (1919) 34–56.

⁶⁶ Вірш Павлина Свенцицького на перші роковини смерті Шевченка, публ., ком. стат. В. Міяковського, Наше минуле 1–2 (1919) 149–153.

⁶⁷ Листи М. Коцюбинського до Мих. М. Могилянського, публ. М. Могилянського, Наше минуле 2 (1918) 58–85.

⁶⁸ Нові данні до біографії С.Д. Носа, публ., комент. О. Соловія, Наше минуле 2 (1918) 120–140.

⁶⁹ І. Шраг, Автобіографія, публ. С. Єфремова, Наше минуле 1–2 (1919) 124–140.

⁷⁰ В. Міяковський, Павло Зайцев: спогади і спостереження, с. 116.

⁷¹ Історія Академії Наук України, 1918–1923: Документи і матеріали, К. 1993, с. 434.

⁷² Ibid., с. 262.

Опинившись на еміграції, П. Зайцев не полишає науково-редакторської діяльності. Він активно співпрацює з низкою українських часописів, де друкує і статті з Шевченківської тематики. Протягом 1921–1923 та 1927–1939 рр. – вчений викладав у Варшавському університеті на Богословському факультеті, де 1938 р. прочитав курс “Шевченкова творчість та вплив польської думки на відродження української літератури у першій половині XIX ст.”⁷³

1929 р. у Варшаві було створено Український науковий інститут на чолі з О. Лотоцьким. Одним з наймасштабніших проєктів Інституту було повне видання творів Тараса Шевченка у 16-ти томах⁷⁴. Природно, директором проєкту виступив сам ініціатор О. Лотоцький, натомість на редактора більшості томів було запрошено кращого емігрантського шевченкознавця П. Зайцева, який на той час вже очолював Комісію шевченкознавства при НТШ. В історію української гуманітаристики це видання творів Шевченка увійшло як “видання Зайцева”.

Важливість повного видання творів Шевченка П. Зайцев обґрунтовує у передмові до 2-го тому, наголошуючи насамперед на їх ідейному навантаженні. Вчений відмічає, що за царизму розвиток шевченкознавства був ускладнений переслідуванням творів Шевченка, “яко джерела української національно-визвольної ідеї, так опісля на совітській Україні твори Шевченка стали предметом старанної опіки тої інтернаціональної влади, що хоче з поета зробити ватажка якогось “пролетаріату”⁷⁵. Відтак, П. Зайцев зауважував, що попри те, що нагода опублікувати повне видання творів Шевченка була вже одразу по смерті поета, в Росії всі твори не пропустила б цензура, така нагода була лише в еміграції – у Вільному світі. Повне видання поезій з’явилося у Львові під назвою “Поезія Т. Шевченка” (1867 р.), однак, воно “було таке неохайне, що ще більше засмітило текст “Кобзаря”⁷⁶. Так само й Празький “Кобзар” 1876 р., за редакцією Х. Вовка та О. Русова виявився таким, що з часом О. Русов склав “довгий список помилок на обидва томи”⁷⁷. Подібно вчений оцінює

⁷³ О. Рубльов, *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*, К. 2004, с. 269; С. Білокінь, “*Сполучив легкість і літературну вправність викладу...*”, с. 28.

⁷⁴ На жаль, через радянську окупацію Західної України та Східної Польщі 3 томи не вдалося опублікувати. Це 1-й том: П. Зайцев, *Літературна біографія Т.Г. Шевченка*; 5-й том: Поезії 1857–1861 рр. та 13-й том: П. Зайцев, *Т. Шевченко в його польських взаєминах*.

⁷⁵ [П. Зайцев, *Передмова*], Тарас Шевченко, Твори, т. II: Поезії 1837–1842, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1934, с. 4.

⁷⁶ П. Зайцев, *Редагування тексту Шевченкових поезій*, с. 212.

⁷⁷ *Ibid.*

і львівське чотири томне видання творів Шевченка за редакцією О. Огоновського (Львів 1893–1895), як і видання львівської “Просвіти”, що “іще більше заплутали справу тексту Шевченкових поезій”⁷⁸. Повне ж видання поетичних творів Шевченка вдалося здійснити в результаті російської революції 1905–1907 рр. у Санкт-Петербурзі (1907) за редакцією В. Доманицького. “Але Доманицький, історик з освіти, не знав навіть засад т. зв. текстології ... то він усе ж таки пішов шляхом своїх попередників і дав т. зв. *контамінаційний текст*: із кількох редакцій того самого твору вибирав ті варіанти, що йому видавалися “кращими”, “поправнішими”, відтак також ще більше заплутав шевченківську текстологію”⁷⁹. Подібною хибою, на думку П. Зайцева, відзначалось і Франкове видання (під егідою НТШ), хоча і було кращим за попередні⁸⁰.

Лютнева революція в Російській імперії та Українська революція 1917 р. принесли “повну свободу й Шевченковим творам”⁸¹. Як наслідок, протягом 1918–1921 рр. за редакцією Б. Лепкого з’явилося п’ятитомне видання творів Шевченка у Ляйпцігу, але і в ньому, не маючи змоги використати автографи, редактор “пішов дорогою своїх попередників, давши свою концепцію знову таки контамінованого тексту”⁸². Високо оцінює П. Зайцев видання поезій Шевченка за редакцією І. Айзенштока та М. Плевака (Київ 1925), але найкращим називає двотомник за редакцією С. Єфремова та М. Новицького (Київ 1927), яке хоча й було науково-популярним, проте “вже не зіпсує контамінаціями”⁸³. Згадує дослідник і розпочатий проект Всеукраїнської Академії Наук з видання повного зібрання творів Шевченка, на яке з нетерпінням чекала вся освічена Україна. Проте окрім двох томів, це видання не було реалізоване, бо його редактор – академік С. Єфремов “пішов 1929 р. до в’язниці, а Академію Наук із справжньої наукової установи обернуто в комуністичну “агітколегію”⁸⁴. Однак, до 120-річчя від дня народження Шевченка в окупованій Україні було здійснено чергове видання творів Шевченка за редакцією О. Дорошкевича, який провів поважну текстологічну роботу, належно оцінену П. Зайцевим, який взяв за основу видання пізніших поезій Шевченка (від 1843 р.) саме редакцію О. Дорошкевича⁸⁵. Проте всі

⁷⁸ П. Зайцев, *Редагування тексту Шевченкових поезій*, с. 213.

⁷⁹ *Ibid.*, с. 213–214.

⁸⁰ *Ibid.*, с. 214.

⁸¹ *Ibid.*, с. 215.

⁸² *Ibid.*

⁸³ *Ibid.*, с. 216.

⁸⁴ *Ibid.*, с. 217.

⁸⁵ П. Зайцев, *Редагування тексту Шевченкових поезій*, с. 217; П. Зайцев, *Текст поезій Шевченка від 1843 р. до заслання*, Тарас Шевченко, Твори, т. III: Поезії 1843–1847, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1935, с. 265–269.

епіграфи до Шевченкових поезій вперше були подані саме у редакції П. Зайцева, “чого чомусь досі ні в одному виданні не було зроблено”⁸⁶.

Головною хвилюючою всіх видань творів Шевченка, що і в подальші роки залишалась, а інколи присутня і в сучасному шевченкознавстві, “було те ... що редактори називали “Кобзарем” усі поезії Шевченка та цілком нехтували волею поета, позбавляючи цілі групи поезій Шевченка тих заголовків, що їх поет тим групам давав”⁸⁷. Натомість, попри те, що “Кобзар” став “євангелієм українського народу”⁸⁸, так була названа лише перша збірка Шевченка, а назвою “Чигиринський Кобзар”, “Шевченко виразно зв’язав себе цією назвою як співця української волі, з тою епохою, коли центром українського політичного життя був Чигирин ... – столиця фактично незалежної української держави”⁸⁹.

Та попри всю важливість повного видання, справа значно ускладнювалась відсутністю у вільному світі автографів, як текстових, так і малярських творів Шевченка. Публікацію другої складової – малярської спадщини Шевченка мав забезпечити Д. Антонович, відповідно, текстової – П. Зайцев. Ще в доемігрантський період вчений зібрав значну колекцію фотографій з Шевченкових автографів⁹⁰, що і дало йому змогу успішно виконати поставлене завдання. Як наголошував Ю. Бойко, “Однією із значних заслуг проф. Зайцева є його текстологічна праця над Шевченковими творами, яку він розпочав ще перед першою світовою війною, маючи у себе фотокопії основних рукописів Шевченка”⁹¹.

На жаль, фототека автографів Шевченка, що її зібрав Зайцев до еміграції, залишилась у Києві. Це створювало суттєві труднощі у відтворенні тексту поезій Шевченка. Тому вчений був змушений проводити кропіткий порівняльний аналіз як кращих публікацій творів Шевченка, так і звіряти їх з працями В. Доманицького та О. Дорошкевича, що користувалися безпосередньо рукописами Шевченка⁹². Інколи ж вчений вдавався

⁸⁶ П. Зайцев, *Текст поезій Шевченка від 1843 р. до заслання*, с. 267.

⁸⁷ П. Зайцев, *Редагування тексту Шевченкових поезій*, с. 216; П. Зайцев, *Текст ранніх поезій Шевченка*, Тарас Шевченко, Твори, т. II: Поезії 1837–1842, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1934, с. 219.

⁸⁸ П. Зайцев, *Перші три “Кобзарі”*, Тарас Шевченко, Твори, т. II: Поезії 1837–1842, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1934, с. 241.

⁸⁹ *Ibid.*, с. 240.

⁹⁰ В. Міяковський, *Павло Іванович Зайцев*, В. Міяковський, Недруковане й забуте, Нью-Йорк 1984, с. 213.

⁹¹ Цит. за: С. Білокінь, “Сполучив легкість і літературну вправність викладу...”, с. 29.

⁹² П. Зайцев, *Текст поезій, написаних Шевченком на засланні*, Тарас Шевченко, Твори, т. IV: Поезії 1847–1850 рр, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1937, с. 343.

до “теоретичних міркувань” у виборі того чи того написання, що, проте, ретельно відмічалось у примітках. Таким чином можна побачити, що він критично використав усе йому доступне: всі видання поезій Шевченка, які заслуговують на увагу під текстологічним оглядом. Корисним для вченого став і досвіт “команди” Єфремова, насамперед у плані визначення автентичності поезій. За потреби звертався редактор за допомогою та порадами до колег, наприклад до В. Щурата⁹³, листування з яким відображає творчу лабораторію редактора. Так, у листі від 18 листопада 1938 р. П. Зайцев писав: “Жалую, що не міг про “Тризну” та “Никиту Гайдая” з Вами порадитися. Писав про це на коліні, та й то лаяли й зневажали: мовляв, “задовго” роблю, затягаю і т. д. На кожну книжку маю 90 день! Що таке 90 день? Це й переклади, й на текст і на пояснення, і на зредагування статей та ще й на написання кількох (от і для VI т. три чи чотири мусив написати!)”⁹⁴.

У виданні творів Шевченка Зайцевим томи побудовані за проблемно-хронологічним принципом. Це створювало додаткові труднощі, адже деякі твори не були датовані Шевченком, тому редакторові доводилось щодо них проводити хронологічні дослідження. Так, вірш “Полякам” Зайцев відніс не до 1847 р., а до 1850 р. спираючись на текстологічний аналіз твору. Важливого значення редактор надавав і з’ясуванню місця написання творів, для чого також вдавався до текстологічного аналізу⁹⁵. Для розміщення поезій Шевченка у межах тому П. Зайцев застосовував “альбомну” засаду, групуючи їх так, як це робив або мав намір зробити він сам”⁹⁶. Інколи ж формування тому відбувалось “механічно”⁹⁷, як наприклад, у томі 6-му, куди були зведені “Автобіографія”, драматичні твори, “Буквар”, поеми російською мовою, археологічні записки тощо, загалом притримуючись хронологічного принципу, однак, з деякими винятками. Подібно, другий том, з якого власне і починалась публікація творів Шевченка, починався не з хронологічно перших поезій Шевченка, а з “Кобзаря” 1840 р. За задумом П. Зайцева, це було зроблено, “як з огляду на велике історичне значіння цієї першої збірки, що здобула нашому поетові славу, так і з огляду на її ідеологічну суцільність”. До того ж, редактор вказує і на той факт, що саме цій збірці Шевченко надавав великого значення, згадуючи в неволі на заслання: “Либонь уже десяте

⁹³ Н.І. Грайцер, *Op. cit.*

⁹⁴ *Ibid.*, с. 170.

⁹⁵ П. Зайцев, *Текст поезій, написаних Шевченком на заслання*, с. 345–346.

⁹⁶ П. Зайцев, *Редагування тексту Шевченкових поезій*, с. 218.

⁹⁷ [П. Зайцев, *Передмова*], Тарас Шевченко, Твори, т. VI: “Назар Стодоля” та різні твори, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1935, с. 3.

літо / Як людям дав я
 “Кобзаря”...”⁹⁸. Відпо-
 відно, далі йшли “Гайда-
 маки”, а вже по тому,
 поезії в хронологічному
 порядку.

Кожна окрема по-
 езія друкувалась в “одній
 основній редакції”, але
 там, “де в вибраній редак-
 ції бракує якоїсь частини
 і сталося це не з волі
 поета, а або з огляду на
 цензуру, або тому, що
 його зрадила пам’ять, ми
 поповнюємо вибраний
 текст з іншої редакції,
 вважаючи це не за конта-
 мінацію, а за нормальну
 редакційну працю, ви-
 кликану konieczністю”⁹⁹.
 Окрім того, редактор на-
 магався зберегти особли-
 вість Шевченкової мови,
 “але остільки, оскільки
 це не входить у колізію з
 засадами прийнятого
 правопису”¹⁰⁰. Попри те,

що П. Зайцев скептично ставиться до ролі Куліша в творчій біографії Шевченка, для друку “Кобзаря” за основу бере видання 1860 р. за редакцією П. Куліша. Такий вибір редактор обґрунтовує такими причинами: “1) що Шевченко сам читав коректури “Кобзаря” 1860 р. і 2) що в друкарні під час друкування “Кобзаря” 1860 р. фігурували й Шевченкові автографи з нотатками-вказівками для друкарів”¹⁰¹. Таким чином ця

Мал. 3. Титульна сторінка
 4-го тому повного видання
 творів Шевченка за редакцією П. Зайцева

⁹⁸ П. Зайцев, *Текст ранніх поезій Шевченка*, с. 219.

⁹⁹ П. Зайцев, *Редагування тексту Шевченкових поезій*, с. 218.

¹⁰⁰ *Ibid.*

¹⁰¹ П. Зайцев, *Текст ранніх поезій Шевченка*, с. 223.

редакція “Кобзаря” береться за основу, “не тільки тому, що вона остання, але тому, що вона об’єктивно краща”¹⁰².

Інколи редактор вдавався до репродукування фото-циклографічним способом, як наприклад “Буквар”, чим редакція склала “ювілейну пошану його великому авторові, який, видаючи цю маленьку книжечку, вклав і свою лепту в працю поколінь над просвітою українського народу”. Без змін залишені і всі документи, підписані “власноручно Шевченком”¹⁰³.

До всіх томів П. Зайцев додавав “Пояснювальні статті” до окремих творів чи групи творів – літературних чи мистецьких, автором більшості з яких був сам редактор. Окрім супровідних статей, перу П. Зайцева, в моноавторстві чи в співавторстві, належить і більшість коментарів¹⁰⁴, в яких “коментатор використав весь багатющий шевченкознавчий матеріал, розроблений українською наукою в підсоветській дійсності, і мав змогу на сторінках варшавського видання доказати ті висновки, що напливали з тих матеріалів у площині ідейних і мистецьких підходів Шевченка, але советськими дослідниками не могли бути досказані через цензурні обставини”¹⁰⁵.

Як правило, у пояснювальних статтях П. Зайцев досить детально подавав історію появи рукописів, їх подальшу долю та історію їх публікації¹⁰⁶. За можливості наводив редактор і генезу самих творів Шевченка. Наприклад, сюжет поеми “Тарасова ніч”, на думку П. Зайцева, повністю взятий з “Історії Русів”, проте Шевченко в цей історичний сюжет вкладає

¹⁰² П. Зайцев, *Текст ранніх поезій Шевченка*, 227; П. Зайцев, *Перші три “Кобзарі”*, с. 246.

¹⁰³ [П. Зайцев, *Передмова*], Тарас Шевченко, Твори, т. VI, с. 4.

¹⁰⁴ Див.: *Варіанти та примітки до тексту*, упорядкував П. Зайцев за технічною допомогою Ів. Дубицького, Тарас Шевченко, Твори, т. IV: Поезії 1847–1850 рр., За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1937, с. 265–338; П. Зайцев, *Примітки та варіанти*, Тарас Шевченко, Твори, т. VI: “Назар Стодоля” та різні твори, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1935, с. 291–302; *Примітки*, Д. Зайцев, Тарас Шевченко, Твори, т. VII: Повісті й оповідання: Художник, Наймичка, Варнак, ред. П. Зайцев, Варшава; Л. 1934, с. 269–294; *Примітки*, П. Зайцев, Тарас Шевченко, Твори, т. VIII: Повісті й оповідання: Княгиня, Музика, Нещасний, Капітанша, ред. П. Зайцев, Варшава; Л. 1936, с. 275–305; *Примітки*, Д. Дорошенко, П. Зайцев, Тарас Шевченко, Твори, т. IX: Повісті: Близнята, Мандрівка з приємністю та й не без моралі, ред. П. Зайцев, Варшава; Л. 1936, с. 317–352.

¹⁰⁵ Ю. Бойко, цит. за: С. Білокінь, “*Сполучив легкість і літературну вправність викладу...*”, с. 30.

¹⁰⁶ Див., наприклад: П. Зайцев, *Текст поезій Шевченка від 1843 р. до заслання*, с. 265–269; П. Зайцев, *Прозова творчість Шевченка*, Тарас Шевченко, Твори, т. VII: Повісті й оповідання: Художник, Наймичка, Варнак, ред. П. Зайцев, Варшава; Л. 1934, с. 297–299; П. Зайцев, *Поезії Шевченка російською мовою*, Тарас Шевченко, Твори, т. VI: “Назар Стодоля” та різні твори, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1935, с. 212–213; П. Зайцев, *Альбоми Т. Шевченка*, Тарас Шевченко, Твори, т. VI: “Назар Стодоля” та різні твори, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1935, с. 281–289.

власну ідею: “не можна погоджуватися з пануванням москалів-поганців, – треба з ними боротися”¹⁰⁷. Натомість на написання “Гамалії” Шевченка надихнув сюжет походу Сагайдачного на Синопу, взятий з анналів Наїма Ефенді, опублікованих Сенковським у “Collectanea z dziejopisów tureckich” (Санкт-Петербург, 1822)¹⁰⁸. Аналізуючи цю поему, П. Зайцев наголошує, що у всій світовій літературі немає твору, “що перевершив Гамалію силою укритих у кількох словах образів”¹⁰⁹, і в цій поемі, на думку дослідника, Шевченко проводив ту саму ідею, що і в “Тарасовій ночі”: “Миритися з рабством значить покривати себе ганьбою”¹¹⁰. Таким чином, ця поема – це “гімн боротьбі за визволення України”¹¹¹. Що ж до появи поеми “Мар’яна-Черниця”, то історія її генези є самостійним дослідженням П. Зайцева і поважним його науковим відкриттям. Основою для написання поеми стали дитячі спогади поета, його “дитячий роман”, героїнею якого була дівчина-сусідка Оксана Коваленко. Відтак, “Присвята поеми “Черниця-Мар’яна” Оксані розкриває образ невинного чистого кохання двох дитячих сердець”¹¹². 1843 р. від брата Шевченко дізнався про сумну долю свого першого кохання і з того часу “загублена, страчена навіки Оксана стає його скорбною музою. Від дня, коли він довідався про трагедію своєї “зорі”-нареченої, починаються “злих літа” його життя”¹¹³. Натомість для П. Зайцева з цим “відкриттям” і першою публікацією про перше кохання Шевченка (1914 р.)¹¹⁴ приходиться незаперечний авторитет в українському шевченкознавстві.

Подаючи історію текстів, Зайцев звертає увагу і на джерелознавчі аспекти. Наприклад, говорячи про поезії Шевченка на засланні, вчений пояснює, що таке “Захалєвні книжечки”, “Менший” та “Більший альбом” та подає їх історію¹¹⁵. Щодо цих творів, то завданням редактора, за Зайцевим,

¹⁰⁷ П. Зайцев, “Тарасова ніч”, Тарас Шевченко, Твори, т. II: Поезії 1837–1842, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1934, с. 285.

¹⁰⁸ П. Зайцев, “Гамалія”, Тарас Шевченко, Твори, т. II: Поезії 1837–1842, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1934, с. 318.

¹⁰⁹ *Ibid.*, с. 320.

¹¹⁰ *Ibid.*

¹¹¹ *Ibid.*, с. 321.

¹¹² П. Зайцев, “Мар’яна-Черниця”, с. 325.

¹¹³ *Ibid.*, с. 326.

¹¹⁴ Спершу російською мовою: П. Зайцев, *Первая любовь Шевченка*, Вестник Европы 2 (1914); окреме українське видання: П. Зайцев, *Оксана: Перше кохання Шевченка*, К. 1918; і переклад з російського видання: П. Зайцев, *Перше кохання Шевченка*, П. Зайцев, *Перше кохання Шевченка*; В. Петров, Романи Куліша; Аліна й Костомаров. – К. 1992, с. 3–14.

¹¹⁵ П. Зайцев, *Текст поезій, написаних Шевченком на засланні*, с. 341.

є “точно відтворити текст тих поезій, що ввійшли до “Більшого альбому”, за текстом цього альбому. Що ж торкається поезій, яких Шевченко до цього альбому не переписав, то річ ясна, їх треба друкувати за текстом “Меншої книжечки”, “захаявної”¹¹⁶. Таким чином, Зайцев пристає до позиції, що тексти Шевченка мають друкуватись як за первісною редакцією, так і за останньою, зрадженою Шевченком, в якій “поет надав їм більшої ядерности вислову, розтягнуті уступи поскорочував, деякі неістотні мотиви поусував тощо”¹¹⁷. Однак у примітках до тексту вчений подав усі, що вдалося йому зібрати, різночитання творів Шевченка.

З джерелознавчої точки зору, важливим є зауваження П. Зайцева, вміщене в передмові до 7-го тому творів Шевченка, що прозові твори потрібно читати “передовсім, як цінні документи, що дають пребагатий і яскравий матеріал для характеристики поетових переживань та філософічних, мистецьких і соціально-політичних його поглядів, а також свідчать про широку самоосвіту, що її потрапив він придбати серед завжди несприятливих, а часом просто трагічних обставин”¹¹⁸, що цілком відповідає сучасному українському джерелознавству¹¹⁹. Власне на цій “автобіографічності” прозових творів і наголошує редактор видання¹²⁰, наприклад, визначаючи вступ до оповідання “Княжна” як “дорогоцінний автобіографічний документ”¹²¹, а в повісті “Мандрівка з приємністю та й

¹¹⁶ *Ibid.*, с. 342.

¹¹⁷ *Ibid.*

¹¹⁸ [П. Зайцев, *Передмова*], Тарас Шевченко, Твори, т. VII: Повісті й оповідання: Художник, Наймичка, Варнак, ред. П. Зайцев, Варшава; Л. 1934, с. 3; також: П. Зайцев, *Прозова творчість Шевченка*, с. 309; [П. Зайцев, *Передмова*], Тарас Шевченко, Твори, т. VIII: Повісті й оповідання: Княгиня, Музика, Нещасний, Капітанша, ред. П. Зайцев, Варшава; Л. 1936, с. 3.

¹¹⁹ Див., наприклад: Я.С. Калакура, *Спадщина Тараса Шевченка як історіографічне джерело*, Вісник Київського університету. Серія Історія, К. 1997, вип. 35, с. 3–13. Також: С. Макарчук, *Писемні джерела з історії України: Курс лекцій*, Л. 1999, с. 109–110; Н. Миронець, *Художественная литература как исторический источник (к историографии вопроса)*, Н. Миронець, *Джерела історичної пам’яті*, К. 2008, с. 249–266.

¹²⁰ [П. Зайцев, *Передмова*], Тарас Шевченко, Твори, т. VIII, с. 4; [П. Зайцев, *Передмова*], Тарас Шевченко, Твори, т. IX: Повісті: Близнята, Мандрівка з приємністю та й не без моралі, ред. П. Зайцев, Варшава; Л. 1936, с. 4; П. Зайцев, *Повість “Близнята”*, Тарас Шевченко, Твори, т. IX: Повісті: Близнята, Мандрівка з приємністю та й не без моралі, ред. П. Зайцев, Варшава; Л. 1936, с. 362; Д. Дорошенко, П. Зайцев, *Повість “Мандрівка з приємністю та й не без моралі”*, Тарас Шевченко, Твори, т. IX: Повісті: Близнята, Мандрівка з приємністю та й не без моралі, ред. П. Зайцев, Варшава; Л. 1936, с. 376; П. Зайцев, *Альбоми Т. Шевченка*, с. 290.

¹²¹ П. Зайцев, *Оповідання “Княгиня”*, Тарас Шевченко, Твори, т. VIII: Повісті й оповідання: Княгиня, Музика, Нещасний, Капітанша, ред. П. Зайцев, Варшава; Л. 1936, с. 311.

не без моралі” герой диякон-маляр Єфрем з Лисянки – “є особа історична, згадана і в автобіографії: від нього втік Шевченко, побачивши, що нічого не навчиться від нього”¹²². Позаяк “штучна ідеалізація взагалі чужа Шевченкові”¹²³, й інші образи й сюжети Шевченкової прози, на переконання Зайцева, взяті з дійсності. Відтак, редактор характеризує повість “Близнята” як багату на історико-побутовий матеріал: “Національно-культурна насиченість цієї першої спроби реалістичної історично-побутової повісти з українського життя ще й сьогодні нас глибоко вражає, а психологічні проблеми, в ній поставлені, і досі не втратили актуальності”¹²⁴. Власне цю повість Шевченка Зайцев вважає “найбільш кольористичною з національного погляду”¹²⁵. Варто відмітити, що і через 80 років по написанню цих рядків, зауваження Зайцева до повісті Шевченка залишається актуальним. Для шевченківського джерелознавства також важливим є зауваження П. Зайцева щодо важливості “Альбому” подорожі Україною 1859 р., позаяк “в ньому є дати, що доповнюють та з’ясовують хронологію перебування Шевченка на Україні 1859 р.”¹²⁶, окрім того П. Зайцев характеризує ці альбоми як “цікавий матеріал для характеристики Шевченка, як *етнографа*: він дуже добре вмів вибрати справді цікавий матеріал серед творів народної творчості” і додає, що “мало не всі пісні, записані ним, – невідомі іншим збирачам”¹²⁷.

Говорячи про етнографічність творів Шевченка, аналізуючи у спів-авторстві з Д. Дорошенком повість “Мандрівка з приємністю та й не без моралі”, автори відмічали “дуже влучний і цікавий опис подорожі з Києва через Васильків і Білу Церкву на Звенигородщину й характерних містечкових типів того часу, особливо жидів-шинкарів та факторів”, також дослідники відмічали вдалий і точний опис Шевченком двох дворів-маєтків у Будищах і Курнатівці¹²⁸.

Соціальні зрушення – підготовка селянської реформи зумовили написання “Автобіографії”¹²⁹. На думку П. Зайцева, доля Шевченка мала

¹²² Д. Дорошенко, П. Зайцев, *Повість “Мандрівка з приємністю та й не без моралі”*, с. 376.

¹²³ П. Зайцев, *Оповідання “Княгиня”*, с. 312.

¹²⁴ [П. Зайцев, *Передмова*], Тарас Шевченко, *Твори*, т. IX, с. 3.

¹²⁵ П. Зайцев, *Повість “Близнята”*, с. 363. Подібно оцінюється й повість “Мандрівка з приємністю та й не без моралі”. Див.: Д. Дорошенко, П. Зайцев, *Повість “Мандрівка з приємністю та й не без моралі”*, с. 377.

¹²⁶ П. Зайцев, *Альбоми Т. Шевченка*, с. 288.

¹²⁷ *Ibid.*, с. 289.

¹²⁸ Д. Дорошенко, П. Зайцев, *Повість “Мандрівка з приємністю та й не без моралі”*, с. 375.

¹²⁹ П. Зайцев, *Дві автобіографії Т. Шевченка*, Тарас Шевченко, *Твори*, т. VI: “Назар Стодоля” та різні твори, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1935. с. 193.

стати вагомим аргументом у ліквідації кріпацтва і безпосередньо “приспішити та полегшити справу визволення з кріпацтва братів поета – Йосипа та Микити й сестри його Ярини”¹³⁰. Відтак “Автобіографічний нарис під пером поета обернувся в гострий політичний памфлет, пересякнутий не лише гіркою іронією, але й злобною насмішкою над деспотично-кріпацьким режимом Росії”¹³¹. Найгостріше соціальний момент, на думку П. Зайцева, відображено в оповіданні “Княгиня”. Саме цей твір Шевченко найнаполегливіше намагався опублікувати, що засвідчує, “що автор цинив свій твір”¹³². Причини, за якими Шевченку не вдалося опублікувати “Княгиню”, на думку Зайцева, крилися не лише у соціальній спрямованості твору, а й мали під собою національне підґрунтя, адже поміщик – гнобитель – був “москаль-ренегат”, попри те, що дія відбувається в Україні¹³³. Усвідомлюючи важливе соціальне й національне значення власних творів, Шевченко часто “свідомо приносить форму в жертву дорожчій йому ідеї”¹³⁴. Окрім прозових творів автобіографічним елементом просякнуті й поетичні твори Шевченка. Тут П. Зайцев поєднує поему “Мар’яна-Черниця” і “Тайдамаки”. На його думку, Шевченко не випадково назвав героїню останньої поеми Оксаною, це було ім’я його першого кохання – героїні “Мар’яни-Черниці”, таким чином “ввесь новелістичний сюжет своєї епопеї переткав автобіографічними згадками, малюючи *сцени кохання Яреми й Оксани*”, на що вказують і слова поета, якими він перериває поему: “Таким і я колись то був...”¹³⁵. Розвиваючи цей сюжет П. Зайцев пристає на думку С. Балея, що любов до Оксани це власно створений “міт” власного життя Шевченка, заснований, проте, на реальних спогадах поета, на реальній постаті сусідської дівчини¹³⁶.

З ідейного боку, особливо важливим був 3-й том “Творів Шевченка”, в якому вміщено поезії 1843–1847 рр., “не для друку писані”, а тому в межах Російської імперії до 1917 р. невідомі. Відтак, саме у виданні П. Зайцева вони “вперше використані з такою, як тут, докладністю та повнотою, а редактор тексту подає при цьому й освітлює деякі факти, незнані перед тим або неправильно освітлені”¹³⁷.

¹³⁰ П. Зайцев, *Дві автобіографії Т. Шевченка*, с. 193.

¹³¹ *Ibid.*, с. 197.

¹³² П. Зайцев, *Оповідання “Княгиня”*, с. 309.

¹³³ *Ibid.*, с. 310, 312.

¹³⁴ [П. Зайцев, *Передмова*], Тарас Шевченко, Твори, т. IX, с. 3.

¹³⁵ П. Зайцев, “*Мар’яна-Черниця*”, с. 325.

¹³⁶ *Ibid.*, с. 328.

¹³⁷ [П. Зайцев, *Передмова*], Тарас Шевченко, Твори, т. III: Поезії 1843–1847, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1935, с. 3, 4.

Складним завданням, що стоїть перед шевченківською археографією, є текстологічне опрацювання творів Поета. До цього питання П. Зайцев підходив скрупульозно. Редактор намагався звир'яти всі тексти з автографами Шевченка, за відсутності таких і одночасної наявності різночитань у публікаціях: “редакції доводилося схилитися до того чи іншого вибору на підставі теоретичних міркувань”¹³⁸. Окрім того, “всі сумнівні та спірні питання тексту обговорено в завагах, що супроводять зібрані варіанти. Зазначено там і всі конектури – поправки явних помилок автора”, а “дуже відмінні редакції кількох творів подаємо в самому тексті (розділ другий тому)”¹³⁹.

П. Зайцев радикально відходив від традиції у питанні розкриття ініціалів у заголовках віршів Шевченка, у “тих випадках, коли маємо зовсім певні дані про те, чиї прізвища під ними криються”, як наприклад, “Г. З.” – Ганні Закревській чи “П. С.” – Петро Скоропадський¹⁴⁰.

Вдавався редактор і до реставрування тексту там, “де автор або помилився, або не дописав чогось”. Наприклад, в автографі поеми “Варнак” пропущено слово: “Води чимало із Ікви в... утекло”, Зайцев вставляє слово “Стир”, замість “море”, як друкувалось раніше і друкується в останньому академічному виданні повного зібрання творів Шевченка¹⁴¹. “Коли б Шевченко хотів так написати, то й написав би: аджеж він не мав жадних підстав слово “море” заступати крапками. Річ ясна, що він забув, до якої річки впадає Іква, а коли б пригадав, то зробив би так, як це зробили ми: “Води чимало у *Стир* із Ікви утекло”¹⁴². Закреслений же Шевченком текст Зайцев відновлював, як правило, у примітках, однак інколи подавав їх у самому тексті як додаток.

Текстологічні труднощі виникали і при опрацюванні повістей “Близнята” й “Мандрівка з приємністю та й не без моралі”: “В обох цих повістях може найбільше знаходимо слів, зле прочитаних в оригіналі, коли друковано перше видання, і редакторів нашого видання тяжко було скрізь теоретично реконструювати первісний їх текст; проте, в більшості

¹³⁸ П. Зайцев, *Передмова*, Тарас Шевченко, Твори, т. IV: Поезії 1847–1850 рр, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1937, с. 4

¹³⁹ *Ibid.*

¹⁴⁰ П. Зайцев, *Текст поезій, написаних Шевченком на засланні*, с. 346–347.

¹⁴¹ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів: у 12 т.*, редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін., К. 2001, т. 2: Поезія 1847–1861, с. 73: 38.

¹⁴² П. Зайцев, *Текст поезій, написаних Шевченком на засланні*, с. 344. Проте у варіантах і коментарях останнього академічного видання поправка П. Зайцева відсутня, як відсутня і будь-яка згадка про дослідника і його працю над поемою: Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів: у 12 т.*, т. 2, с. 415–416; 596–597.

випадків потрібні поправки пощастило зробити. Особливо це належить до перекручених імен та географічних назв”¹⁴³.

Яскрава ілюстрація текстологічного плану міститься у листі П. Зайцева до В. Щурата від 21 листопада 1938 р.:

“Переглянув я докладно “Інтерпретації” старого См[аль]-Стоцького. Господи, що за саламаха!.. Хочу, знаєте, запропонувати “На зустрічі” зробити в березні анкету – піддати під дискусію деякі твердження старого. Хоч він людина й заслужена, але ж не можна йому дозволити так по людській голові топтатися, як це він з Ш[евчен]ком робить. Головне, не знає тексту й не хоче знати. У Шевченка “жеруть і тлять старого дуба”, а він прочитав колишнє зіпсоване “діда” – й пише, й пише!.. Або “в німецьких теплих заглушені” (квіти – діти), а він, знай, про теплиці пише і т. д. І каже, що це “фільологічна” метода!”¹⁴⁴.

Інший приклад наводить В. Міяковський щодо редагування П. Зайцевим відомого місця з послання “До Основ’яненка”. Так у “Кобзарі” 1840 р. було: “Наш завзятий Головатий / Не вмере, не загине”, однак у виданні 1860 р. ці слова П. Куліш змінив на “Наша дума, наша пісня / Не вмере, не загине”. В. Міяковський наголошує, що “хоч у примірнику Цвітковського Шевченко не відновив первісного тексту, проте Зайцев для варшавського видання творів Шевченка відкинув поправку Куліша, як не автентичну”. В пояснювальній статті до цього твору Павло Іванович докладно висвітлив, яку роль постать Антона Головатого грала в тодішній свідомості Шевченка, а також у цілому посланні “До Основ’яненка”, написаному ним по прочитанні Квітчиного нариса про Головатого в “Отечественных записках” за 1839 рік”¹⁴⁵. Однак, з часом, як відмічав сам П. Зайцев, Шевченко змінив ставлення до Г. Квітки-Основ’яненка, що було пов’язано як з поганою його українською мовою, в якій “зустрічаються москалізми”, так і з ідеалізацією Квіткою кріпацтва – абсолютно ненависного Шевченкові¹⁴⁶. Натомість образ А. Головатого, витворений у народі і актуалізований для Шевченка Квіткою, навіював образ Запоріжжя і людини, що намагалась врятувати козацьку вольницю і звільнити від кріпацтва¹⁴⁷, що було для Шевченка наріжним каменем творчості. Таким чином, у візії П. Зайцева, для Шевченка образ Головатого був символом “української національної збройної сили” і він

¹⁴⁴ Н.І. Грайцер, *Op. cit.*, с. 172.

¹⁴⁵ В. Міяковський, *Павло Зайцев: спогади і спостереження*, с. 110; також: П. Зайцев, *Текст ранніх поезій Шевченка*, с. 221.

¹⁴⁶ П. Зайцев, *Послання до Основ’яненка*, Тарас Шевченко, Твори, т. II: Поезії 1837–1842, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1934, с. 270.

¹⁴⁷ *Ibid.*, с. 271.

“займає центральне місце в цьому творі”¹⁴⁸. Далі П. Зайцев підсумовував, що до постаті Головатого та інших живих нащадків запорожців “Шевченка тягла не тільки романтична симпатія, але передусім свідомість тої ролі, яку вони, як організована сила, могли відіграти для збудженої до нового життя України в боротьбі з Московщиною”¹⁴⁹. Все це й дало підстави редакторові відновити первісний текст поеми. Натомість у останньому академічному виданні поправку Куліша залишено¹⁵⁰, а первісний текст (за П. Зайцевим) віднесено до варіантів¹⁵¹. На жаль і в коментарях до цього місця поеми в академічному виданні, як і в радянській шевченкіані, пояснювальна стаття П. Зайцева проігнорована¹⁵².

Тексти творів російською, як і епістолярна спадщина подавались у перекладі українською мовою. Проте “редакція доклала всіх зусиль, щоб переклад точно відтворював текст оригіналів”, при цьому “у перекладі автобіографічного нариса поета свідомо збережено церковно-слов'янізми та архаїзми, як характеристичний для Шевченка стилізаційний засіб”¹⁵³. Лише поезії російською мовою, “з причин зрозумілих”¹⁵⁴, були залишені без перекладу.

Щодо перекладу російських прозових творів Шевченка українською мовою, варто відмітити й зауваження П. Зайцева, важливе для всіх апологетів “російськості Шевченка”, що “Шевченко російської мови добре не вмів, – та мова в нього взагалі невироблена, де-не-де навіть вимучена, думки висловлені неясно, російських слів він уживав не в відповідному значенні”¹⁵⁵. Важливість перекладу російськомовних творів Шевченка, редактор обґрунтовує посилаючись на твори самого Поета: “А на москалів не вважайте, – нехай вони собі пишуть по своєму, а ми по своєму: у їх народ і слово, і в нас народ і слово, а чие краще – нехай судять люди”¹⁵⁶. Наголошує П. Зайцев і на розкаянні Поета в писанні

¹⁴⁸ *Ibid.*, с. 274.

¹⁴⁹ *Ibid.*, с. 275.

¹⁵⁰ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів: У 12 т.*, редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін., К. 2001, т. 1: Поезія 1837–1847, перед. слово І.М. Дзюби, М.Г. Жулинського, с. 120: 49–53.

¹⁵¹ *Ibid.*, с. 442.

¹⁵² Див.: *До Основ'яненка. Коментарі*, Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів: У 12 т.*, редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін., К. 2001, т. 1: Поезія 1837–1847, перед. слово І.М. Дзюби, М.Г. Жулинського, с. 624–626.

¹⁵³ [П. Зайцев, *Передмова*], Тарас Шевченко, *Твори*, т. VI, с. 3–4.

¹⁵⁴ *Ibid.*, с. 4.

¹⁵⁵ [П. Зайцев, *Передмова*], Тарас Шевченко, *Твори*, т. VII, с. 4.

¹⁵⁶ [П. Зайцев, *Передмова*], Тарас Шевченко, *Твори*, т. VII, с. 5; П. Зайцев, *Прозова творчість Шевченка*, с. 301.

по-російському, знову ж словами самого Шевченка, що в тих поезіях він “сповідався кацапам їх черствим словом”¹⁵⁷. Цитує редактор і кавалок з листа до Квітки, в якому Шевченко, надсилаючи “кацапські вірші своєї роботи”, писав: “Коли доладне що, то дрюкуйте, а коли ні, то закурить люльку, коли люльку курите”, та з листа до Я. Кухаренка: “Переписав оце свою “Слепую” та й плачу над нею: який мене чорт спіткав, що я оце сповідаюся кацапам черствим кацапським словом. Лихо, брате-отамане, сйбогу лихо!”¹⁵⁸ П. Зайцев наголошує, що для Шевченка “звук рідної мови єдиний лік на його душевні терпіння, що та мова – мова його молитов”¹⁵⁹. Даючи ж власну літературознавчу оцінку мистецької вартості прозових російськомовних творів Шевченка, редактор наголошує, що їх значення полягає в тому, що в них, “український селянин виступає в них (уперше в літературі), як тип людини західної культури, європейської ментальності”¹⁶⁰. Таким чином проаналізувавши російськомовну творчість Шевченка, П. Зайцев приходить до висновку, “1) що Шевченко російським поетом ніколи не збирався стати, 2) що в поезіях чужою мовою він залишався таким самим патріотом-націоналістом, як і в українських, 3) що поетична творчість його українською мовою – своєю мистецькою вартістю безмежно вища від віршованих вправ мовою російською”¹⁶¹. Відмічає П. Зайцев і такий “недогляд” друзів Шевченка, що україномовні твори Поета вони збирали і берегли як святиню, а російськомовним “не надавали ваги”¹⁶².

При перекладі ж “редакція старалася використати лексичний матеріал Шевченкової мови та не заступати деяких Шевченкових форм сучасними (численні церковно-слов'янізми, що їх охоче вживав Шевченко, такі діалектичні форми, як “тільки”, “сiju”, “хожу” тощо)”¹⁶³.

Однак, подаючи у 2-му томі значні уривки з рапорту генерала Дубельта про твори Шевченка¹⁶⁴, цей жандармський текст редактор подав

¹⁵⁷ П. Зайцев, *Прозова творчість Шевченка*, с. 301.

¹⁵⁸ П. Зайцев, *Поезії Шевченка російською мовою*, с. 214.

¹⁵⁹ *Ibid.*, с. 216.

¹⁶⁰ П. Зайцев, *Прозова творчість Шевченка*, с. 309.

¹⁶¹ П. Зайцев, *Поезії Шевченка російською мовою*, с. 228. Тут потрібно відмітити, що в дослідженні російських поем Шевченка, опублікованому у “Вестнику” Харківського історико-філологічного товариства (1913), П. Зайцев не був таким категоричним: “Проте літературний спадок Шевченка російською мовою і, зокрема, його російські поеми дають значний матеріал для історії духовного росту поета і, як кожен спадок великих людей, заслуговують більшої до себе уваги, ніж привертаять вони донині”: П. Зайцев, *Русские поэмы Т.Г. Шевченка*, с. 23.

¹⁶² П. Зайцев, *Прозова творчість Шевченка*, с. 297.

¹⁶³ [П. Зайцев, *Передмова*], Тарас Шевченко, Твори, т. VII, с. 5.

¹⁶⁴ П. Зайцев, *Жандармська оцінка політичного значіння першого “Кобзаря”*, Тарас Шевченко, Твори, т. II: *Поезії 1837–1842*, За ред. Павла Зайцева, Варшава; Л. 1934, с. 247–249.

мовою оригіналу – російською, тим самим, очевидно, черговий раз підкресливши, національну і соціальну велич визвольних мотивів поезії Шевченка.

Оригінально П. Зайцев вирішив і питання публікації образотворчих творів Шевченка. Власне мистецькій спадщині був присвячений 12-й том. До праці над ним редактор запросив Д. Антоновича, який дослідив живописну спадщину¹⁶⁵, та В. Січинського, що досліджував граверський доробок Шевченка¹⁶⁶, відтак на долю П. Зайцева, окрім редагування, знову випала найскладніша частина – дослідження різьбярської творчості¹⁶⁷ та архітектурних проєктів¹⁶⁸ Шевченка. До тому редактор додав і археографічну публікацію джерел, пов'язаних з мистецькою освітою, проєктами тощо¹⁶⁹ з життя Українського Генія. Як і в інших томах, редагованих Зайцевим, ним були підготовлені і коментарі та примітки до 12 тому.

Самі репродукції подавались по всіх томах, а не окремо, як прийнято в останніх академічних виданнях. З технічних причин всі репродукції були чорно-білими. Також варто відмітити, що з мистецької спадщини Шевченка у Зайцівському виданні вперше був репродукований нічний пейзаж на Каспійському морі (скеля “Монах”)¹⁷⁰.

На жаль через радянську окупацію Львова і Варшави не вдалося закінчити почате видання. Не були видані три томи, серед них 5-й: Поезії 1857–1861 рр.; та два дослідницькі: 13-й: П. Зайцев, *Т. Шевченко в його польських взаєминах* та 1-й: П. Зайцев, *Літературна біографія Шевченка*. Цей останній том окупаційною владою був знищений уже в типографії. Пізніше П. Зайцев його відновив і опублікував окремою книгою під заголовком “Життя Тараса Шевченка” (Мюнхен 1955), що була видана англійською мовою у перекладі Ю. Луцького (Toronto 1988) – перше англомовне видання біографії Шевченка¹⁷¹, та перевидана у вільній Україні. У видавництві М. Денисюка перевидані були і твори Шевченка у 14 томах (Чикаго 1959–1963).

¹⁶⁵ Д. Антонович, *Шевченко, як маляр*, Тарас Шевченко, Твори, т. XII: Пластична творчість Т. Шевченка, ред. П. Зайцев, Варшава; Л. 1937, с. 9–368.

¹⁶⁶ В. Січинський, *Шевченко-гравер*, Тарас Шевченко, Твори, т. XII: Пластична творчість Т. Шевченка, ред. П. Зайцев, Варшава; Л. 1937, с. 369–404.

¹⁶⁷ П. Зайцев, *Різьбярська творчість Шевченка*, Тарас Шевченко, Твори, т. XII: Пластична творчість Т. Шевченка, ред. П. Зайцев, Варшава; Л. 1937, с. 405–425.

¹⁶⁸ П. Зайцев, *Архітектурні проєкти Шевченка*, Тарас Шевченко, Твори, т. XII: Пластична творчість Т. Шевченка, ред. П. Зайцев, Варшава; Л. 1937, с. 426–434.

¹⁶⁹ *Тексти й документи*, публ. П. Зайцева, Тарас Шевченко, Твори, т. XII: Пластична творчість Т. Шевченка, ред. П. Зайцев, Варшава; Л. 1937, с. 435–445.

¹⁷⁰ [П. Зайцев, *Передмова*], Тарас Шевченко, Твори, т. XII: Пластична творчість Т. Шевченка, ред. П. Зайцев, Варшава; Л. 1937, с. 6.

¹⁷¹ Л.М., Л.О., *З нової Шевченкіани: [Про монографію П. Зайцева “Тарас Шевченко”]*, Сучасність 5 (1989) 209.

Таким чином, як показує проведений аналіз видання творів Шевченка за редакцією П. Зайцева, редактором була пророблена колосальна робота. Цей здобуток, безумовно, заслуговує на увагу і вивчення для використання здобутого досвіду як у дальших повних академічних виданнях творів Шевченка, так і для публікації джерел, пов'язаних з життям і творчістю Поета. Більшість методологічних підходів вченого відповідають сучасним методологічним розробкам археографічної науки. Проте, сучасне українське шевченкознавство залишається все ще в “полоні” старих радянських ідеологем, і на сьогодні, як було показано вище, науковий доробок П. Зайцева ігнорується як в останньому академічному виданні творів Шевченка, так і в окремих дослідженнях¹⁷², що методологічно є неприйнятним.

По радянській окупації Східної Європи, перебравшись до Німеччини, П. Зайцев не полишає праці на ниві шевченкознавства. 15 березня 1948 р. дослідник звернувся до Української Вільної Академії Наук з проектом шеститомного видання творів Шевченка, у той же час вчений береться й за інший великий археографічний проект – видання корпусу мемуарів про Шевченка, однак ці проекти так і залишились нереалізованими. 1949 р. вчений задумав підготувати “галерію портретів” близьких йому видатних людей¹⁷³. У цей час П. Зайцев співпрацював з газетою “Українське Слово”, що виходила у Бльомбергу. Там він друкує свої спогади про Олеса, Кошиця, О. Лотоцького і багатьох інших¹⁷⁴, які є цінними археографічними джерелами з історії української культури та суспільно-політичного руху України першої половини ХХ ст. Однак, незважаючи на всі невдачі, П. Зайцев і далі висуває свої проекти з розвитку шевченкознавства і популяризації Українського Генія у світі. В. Міяковський наводить кавалок з листа вченого до іншого відомого шевченкознавця В. Дорошенка від 10 серпня 1956 р.:

“Я опрацював плян Українського національного видавничого фонду ім. Шевченка. В березні 1961 року мине століття смерти Тараса. Чи мусимо його впровадити в Пантеон світової літератури, і то такого, яким він був: “живого” і “справжнього” Шевченка? Річ ясна, що це наш обов’язок... Ціла серія англомовних, германо- й франкомовних видань, а також ціла енциклопедія шевченкознавства мають вийти у світ. Кожен українець має стати членом цього фонду (1 доляр), а всі

¹⁷² Наприклад, стаття Г. Клочека, “*Жанр*” аналізу окремого твору в шевченкознавстві: обґрунтування актуальності, *Слово і час* 1 (2014) 3–15 зовсім ігнорує П. Зайцева і його здобутки у “жанрі” аналізу окремо взятого твору, що найповніше було ним реалізовано саме у львівсько-варшавському повному виданні творів Шевченка.

¹⁷³ В. Міяковський, *Павло Зайцев: спогади і спостереження*, с. 117.

¹⁷⁴ *Ibid.*

установи, організації, політичні групи мають набути якнайбільше число паїв. При фонді буде Інститут шевченкознавства, який виділить редакційну колегію. На чолі цієї колегії маю стати в Європі (вона тут і буде мати свій центр) – я... Дирекцію виберуть тут, у Мюнхені, представники всіх груп. (Я веду в цій справі листування з Скоропадським, Бандерою, Мельником і под.). Здійснення моєї ідеї (коли пропаганду поведуть всі політичні середовища) може дати сотні тисяч доларів”¹⁷⁵.

Однак і до 200-річчя від дня народження Шевченка, уже в незалежній Україні так і не створено окремого Інституту Шевченка, як і не вписано його ім’я в контекст світової літератури на належному рівні. Не здійснено і заклик В. Шевчука на академічному рівні видати “Життя Тараса Шевченка” П. Зайцева¹⁷⁶. Та і взагалі 200-літній ювілей пройшов майже непоміченим, і це в той час, коли слово Шевченка – Творця Української Нації, в умовах чергової нищої агресії Росії проти України звучить з особливою силою, коли його “Огненного слова” так бракує “на сторожі” його Батьківщини!

¹⁷⁵ В. Міяковський, *Павло Зайцев: спогади і спостереження*, с. 118.

¹⁷⁶ В. Шевчук, *Павло Зайцев та його шевченкознавча праця*, П.І. Зайцев, *Життя Тараса Шевченка*, вид. підгот., іл. упоряд. та прокоментував Ю. Івченко; передм. В. Шевчука, К. 1994, с. 10.

ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ІЛЬКА БОРЩАКА

Тих, хто знає Ілька Борщака як дослідника, наукові інтереси якого охоплюють певне коло проблем – козаччина XVII ст., Мазепа й мазепинці, епоха Наполеона, суспільно-політичний рух в Україні XIX ст. та дипломатія Української Народної Республіки, – тема цієї розвідки може здивувати. Натомість шевченкознавцям він відомий як дослідник, який уперше подав широку картину входження Т. Шевченка у французький культурний простір¹, починаючи від першої згадки у періодиці в 1861 р. в еміграційному виданні “Przegląd Rzeczy Polskich” до 1930 р. Однак, у “Шевченківському словнику” 1976 року ім’я забороненого на той час історика й джерелознавця навіть не було згадано. Це надолужено лише у новому виданні Шевченківської енциклопедії 2012 року (т. 1, с. 495–496).

Праця Борщака й досі найглибше дослідження про вказаний період, яке відтворює загальну панораму інтерпретації української історії та культури у Франції і в якому вчений долає усталений штамп, за яким Україна нібито традиційно залишалася зовсім невідомою для Заходу. З огляду на хронологічні рамки автор не міг широко проаналізувати кожну публікацію, подекуди йому довелося обмежитися стислим описом, зате книжка рясно проілюстрована першими перекладами французькою мовою, нехай навіть досить незугарними. На жаль, внесок І. Борщака у вивчення перекладницького шевченкознавства належно не оцінено донині, хоча його нарис українські дослідники активно використовували і рясно черпали в нього інформацію, навіть не посилаючись на відповідні сторінки. Зазначимо, що шевченкознавчі студії за кордоном досліджують в основному викладачі кафедр зарубіжної літератури українських вишів². Одними чи не з перших І. Борщака згадали київські дослідники В. Пашенко та Г. Рягузова³, не

¹ І. Борщак, *Шевченко у Франції. Нарис із історії французько-українських взаємин*, Л. 1930, 66 с.

² Д.С. Наливайко, *Шевченко у французькій критиці та перекладах*, Шевченко і світ. Літературно-критичні статті, упоряд. Д.С. Наливайко, К. 1989, с. 226–253; Н. Жлуктенко, *Вектори шевченкознавства в наукових студіях кафедри зарубіжної літератури Київського університету*, Шевченкознавчі студії. Збірник наукових праць, вип. 16, К. 2013, с. 318–324; О. Чередниченко, *Шевченко у франкомовному світі*, Вісник Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, № 1 (46) (2013) 5–11.

³ В.І. Пашенко, Г.М. Рягузова, *Українсько-французькі літературні взаємини*, Українська література в загальнослов’янському і світовому літературному контексті, т. 3, К. 1988.

підкресливши, однак, його ролі як першопрохідника у цій царині. Від цих авторів ми дізнаємось, що у статті О. Євніної “Дожовтнева і радянська література за рубежом” (1955) розділ про Шевченка в основному списано з книги І. Борщака, і з огляду на час, звісно, без жодної згадки про автора.

Оскільки до популяризації творчості Тараса Шевченка у Франції прилучилися різні за світоглядом, знаннями й талантом письменники, публіцисти, мандрівники, громадські діячі, які, на жаль, українську мову знали рідко і професійних навичок перекладача не мали, це наклало відбиток на якість перекладених творів і відповідно на сприйняття творчості поета. Матеріали французької Шевченкіани мають неоднакову історико-літературну цінність і потребують критичного підходу.

Першою докладною студією, а водночас першою біографією українського поета французькою мовою стала рецензія на празьке видання “Кобзаря” 1876 року Еміля Дюрана “Національний поет Малоросії”⁴, яка викликала зацікавлення літературної критики творчістю Тараса Шевченка не лише у Франції, а й у всій Західній Європі. Критико-біографічний нарис Е.-А. Дюрана ліг в основу першої англомовної розвідки “Південноросійський поет”⁵, опублікованої у літературному тижневику “Круглий рік”, видавцем якого був Чарльз Діккенс-Молодший, найстарший син романіста, в Америці його використав Едмонд Стівенс.

Е. Дюран жив у Петербурзі в один час із Шевченком. Літературні читання у Пасажі тоді відвідував весь інтелектуальний світ, і, цілком імовірно, що разом з Тургенєвим Дюран міг чути, як Шевченко читав “Садок вишневий коло хати...”, а також міг бути присутнім і на його похороні на Смоленському кладовищі. І ще в Петербурзі збагнути, що “Шевченко не просто народний, він одночасно національний поет”⁶.

Автор починає з відомостей про Україну і одразу прояснює питання мови, 14 мільйонів малоросів об’єднує спільна мова, цілком типовий слов’янський діалект, близький родич російської мови; нині цей діалект упав до рівня говірки, він більше не вивчається в школі, в суспільному житті його замінила російська мова. Можна було б сказати, що в плані літератури Україна щодо Росії є тим, чим “Прованс є по відношенню до нашої країни. І було б

⁴ É. Durand, *Le poète national de la Petite Russie. Tarass Grigoriévitch Chevtchenko*, La Revue des deux mondes, 1876, 15 Juin., p. 919–944. Еміль Дюран-Гревіль – французький письменник (1838–1903); до 1872 р. викладач французької мови у Санкт-Петербурзі, поліглот, перекладач; автор есеїв про живопис та грецькі вазы, а також статей з математики, фізики, зокрема з метеорології.

⁵ Anon. *A South Russian poet*, All the Year Round, 1877, 5 May, vol. 18, N. 440. Див: Р. Зорівчак, *Сприйняття особистості та творчості Тараса Шевченка у Великій Британії*, Всесвіт 3–4 (2011) 211–215; 5–6 (2011) 216–227.

⁶ E. Durand, *Op. cit.*, p. 920.

природно припустити, що національний поет там відіграє таку ж роль, як у нас Містраль чи Руманіль⁷; але наші поети, що пишуть сучасною оксїтанською мовою ... адресують свої твори радше французам, що знають провансальську мову, ніж селянам, що не знають французької. Інша річ Шевченко”⁸.

Розповідаючи про Шевченка, Дюран прагне пояснити, як сталося так, що селянин-кріпак зміг сягнути вершини, стати бажаним гостем у петербурзьких салонах, а водночас, у супереч усьому, духовним провідником цілої нації. Адже його вірші читають напам'ять і співають у кожному селі. Та ще й мовою, якої, згідно з Валуївським циркуляром, не існує. Для француза це річ зовсім нечувана, та власне поняття “народний поет” у Франції не існує. Дюран зазначає, що кожен освічений француз, який проїздить коло Ферне, вважає за обов'язок заїхати й шанобливо глянути на домівку Вольтера. “Те, що роблять у нас освічені французи для Вольтера, всі – включаючи й найбідніших, особливо найбідніші, – роблять у Малоросії для вшанування Шевченка”, ... “даремно шукати деінде поета, якому темна, майже неосвічена юрба віддає пошесті, які зазвичай належать тільки святилищам чи святам”⁹. Він робить екскурс в історію України з XVI ст., включаючи не лише правобережні, а й лівобережні губернії, де селяни розмовляють малоросійською мовою.

У другому розділі автор докладно переказує біографію Шевченка і переходить до аналізу його творчості*. На думку автора, прогалини в освіті поета повністю компенсовано щирістю почуттів, ліричною струною, що озивається на найменший дотик. Дюран подає уривок із “Гамалії”, високо оцінює талант поета у “Гайдамаках”, розповідає про “Катерину” і “Наймичку” наводячи уривки з них, відзначає наївну простоту поеми “Марія”, поезій “Думка” (Нащо мені чорні брови) та “Садок вишневий коло хати”. На завершення пропонує дуже приблизний і неповний переказ поеми “Мар'яна”, який аж ніяк не переконує в тому, що поему варто взяти як “картину найвірнішу й найбільш граціозну малоруської поезії”¹⁰. Насамкінець Дюран висловлює переконання, що наведені цитати доводять, що Тарас Шевченко “досить великий поет, аби його слава перетнула кордони його країни й поширилась по Європі”¹¹.

⁸ E. Durand, *Op. cit.*, p. 920.

⁹ *Ibid.*, p. 922.

¹⁰ Цит. за: І. Борщак, *Op. cit.*, с. 19.

* Матеріал й переклад йому надала С. Русова, яка разом з чоловіком брала участь у виданні прязького “Кобзаря”: І. Борщак, *Op. cit.*, с. 9.

¹¹ E. Durand, *Op. cit.*, p. 944. Див. також: В. Мотрук, Є. Кустяєв, *Еміль Дюран – автор першого фундаментального дослідження про Тараса Шевченка у Франції*, Науковий вісник Ужгородського університету 1 (33) (2014) 163–168.

⁷ Фредерік Містраль (1830–1914), Жозеф Руманіль (1818–1891) – найвизначніші діячі відродження провансальської літератури.

У відгуку на цю розвідку “Le Temps” зауважив, що Т. Шевченко “для малоросів є своїм Данте”. Але для досягнення такої слави на Заході, “потрібен гарний перекладач, щоб відчутти силу оригіналу, якої швидко здогадаємося по уривках п. Дюрана”¹².

Яскраву сторінку в історію французько-українських культурних взаємин вписав барон Луї-Марі Адольф д’Авріль (1822–1904), французький письменник і дипломат. Його творчість “цікава не лише тим, що Авріль був серед перших кращих інтерпретаторів і популяризаторів творів Кобзаря за межами України”, а й тим, що він “уповні засвідчив свою неабияку здатність до аналітичності, своє прагнення і вміння збагнути суть речей заледве не з першого погляду”^{12a}.

Адольф д’Авріль захоплювався історією і мовами слов’ян, слухав лекції Міцкевича, був особисто знайомий з Б. Залеським; наслідком його численних подорожей у “поетичний і легендарний слов’янський світ” стала “Сентиментальна мандрівка Кирила слов’янськими країнами”¹³. У розповіді про поїздку від Одеси до Львова (IX розділ “Море і степи – Погляд на Україну”) часто згадується Тарас Шевченко, вміщено переклад уривків із “Тарасової ночі” та “Гамалії”. Автор писав: “Якщо ви бажаєте пізнати народ, не вдавайтесь до вивчення деталей його суспільного життя: треба шукати шляхи до оволодіння частиною його душі, треба відкрити його ідеал. Мистецтво – це те, в чому криється народна душа”.

Праця Дюрана, а з нею й барона д’Авріль ознаменували початок своєрідного десятиріччя 1876–1886, коли у Франції побачили світ щонайменше десятка півтора публікацій, що стосувались України. Тим паче, що після укладення французько-російського договору вони припиняться.

З-поміж них назвемо лише найприкметніші. Після “Історії сучасної літератури в Росії” французький філолог-славист С. Кур’єр (1843–1907) напише “Історію сучасної літератури у слов’ян”¹⁴, де зазначить: “Малоросія, ця колиска народної пісні, мала також свого поета Шевченка. Життя його досить цікаве... Він оспівував лише Україну...”. Автор довго жив в Україні, мав маєток на Волині, знав особисто В. Антоновича.

Бенуа Малон (1841–1893), учасник Паризької комуни, член I-го Інтернаціоналу, теоретик соціалізму, який був особисто знайомий з

¹² Цит. за: І. Борщак, *Шевченко у Франції*, с. 19.

^{12a} М. Якуб’як, *Адольф д’Авріль про Україну*, Хроніка-2000, 2–3 (1995).

¹³ A. d’Avril, baron, *Voyage sentimental dans les pays Slaves par Cyrille*, Paris 1876, 311 p.

¹⁴ C. Courrière, *Histoire de la littérature contemporaine chez les Slaves*, Paris 1879, p. XXII, 553. *Histoire de la littérature contemporaine en Russie*, Paris 1874, VIII, 437 p. (P. 400 – згадка про Шевченка).

Драгомановим, Подолинським, Борщаком, приділив увагу Шевченкові як одному з виразників “соціалістичних почуттів і прагнень народів Росії і важливим фактором загальноросійського соціалістичного духу”. Такі ідеї він вловив у поемі “Марія”¹⁵. Для ілюстрування поезій Шевченка Бенуа Малон скористався підрядковим перекладом М. Драгоманова і подав уривки поем “І мертвим і живим...” та “Єретика”. У книзі вміщено репродукцію портрета Шевченка в кожусі й шапці.

Письменник і журналіст Віктор Тіссо (1844–1917) у розкішному ілюстрованому 240 гравюрами виданні “Росія і росіяни. Київ. Москва. Враження від подорожі”, вважаючи Україну частиною Великої Росії, говорить однак про відмінність української мови від російської, вона “... гармонійніша, експресивніша, барвистіша [...] займає середнє місце між польською і чеською”¹⁶. У кінці подано зміст поеми “Утоплена”.

Маємо згадати і відомого французького історика й есеїста Анатолія Леруа-Больє (1842–1912), який опублікував цілу низку статей про Росію в журналі “La Revue des deux mondes”, її природу, народ, клімат, релігію, економіку, соціальні класи тощо, пізніше вони склали три томи під назвою “Імперія царів і росіяни” (1881, 1882, 1889). Не міг він оминати й українське питання; в одній із перших статей він зазначає, що поета Шевченка “запідозрили у намірі перетворити Малоросію в державу, незалежну одночасно від Росії й від Польщі” (15 вересня 1873 р.). У статті “Свобода в Росії” вчений інформував про становище українців та української мови, визнаючи за нею право на існування як мови, а не наріччя, а Т. Шевченка назвав національним генієм (1 лютого 1877 р.)¹⁷.

Журнал “La Revue des deux mondes” (*Огляд двох світів*, тобто Старого й Нового), в якому друкувались його статті, належить до найважливіших французьких журналів у царині думки, заснований у 1829 р. і зорієнтований на інтелектуальну еліту Франції, практикував публікацію серій інтелектуальних статей, зокрема розповідей про подорожі, на основі яких згодом сформувалась така дисципліна, як політекономія¹⁸.

¹⁵ B. Malon, *Histoire du socialisme*, Paris 1884, p. 1071 et sq.

¹⁶ V. Tissot, *La Russie et les Russes. Kiew et Moscou. Impressions de voyage*, Paris 1884, 422 p. (Про Шевченка – 126–130).

¹⁷ A. Leroy-Beaulieu, *L'empire des tsars et les Russes*. II. Les races et la nationalité. Les Finnois, les Tatars, les Slaves, RDM 15 (1873, 15 septembre) 241–285 (284 – про Шевченка); A. Leroy-Beaulieu, *La liberté en Russie*, RDM (1877, 1 février) 710–718 (714 – про Шевченка).

¹⁸ Очевидно, через це Р. Кириченко слугувала історика Анатолія Леруа-Больє з його братом Полем, економістом, теж автором цього журналу. Див.: Р. Кириченко, *Тарас Шевченко і Франція: до історії франко-українських культурних взаємин* [Електронний ресурс].

Окреслене нами десятиліття, розпочате великою розвідкою Е. Дюрана, яка, нагадаємо, була також надрукована у цьому ж журналі, увінчує цікава розлога студія відомого нам барона д'Аврїля, вміщена у збірнику слов'янських поезій, ним же і впорядкованих¹⁹. Уже в 1868 р. у брошурі “Народи Східної Європи” д'Авріль зазначав: “Українське питання одно з найсерйозніших для будучини Східної Європи, але також одно з найскладніших”, ... русин “уявляє з себе окремий нарід між Польщею та Росією й що він волів би свобідно виявити своє самовизначення”²⁰.

“Історія, навіть легендарна, України – це надто делікатна матерія, аби її заторкувати між іншим... Можливо, колись я за неї візьмусь, наперед упевнений, що вийду з того зрешечений справа і зліва, спереду і ззаду”. Після такого застереження автор воліє звернутися до природи, “доброї дівчини, яка всім усміхається” (с. 117).

І в першому розділі “Природа і люди” окреслює межі України – Країни (Окраїни), яка є “місцем зустрічі народів, інакше кажучи, як не жаль, полем їхніх змагань” (с. 118), тут мешкають славнозвісні запорожці, але не тільки вони. Українська ліра має дві струни: історію й природу. Україна, либонь, відіграла вирішальну роль у долях Польщі й Росії (с. 120).

“На слов'янському Парнасі цей дивний край займає настільки осібне місце, що Україну можна вважати осередком поезії в цій частині Європи” – таким міркуванням починається другий розділ “Поезія” (с. 121). Чарівна природа України нікого не залишала байдужим, вона вражала кожного, хто її бачив, зокрема російських поетів і письменників, наприклад, Гоголя, Кольцова, А. Толстого (“Ты знаешь край, где все обильем дышит”). Водночас “Україна – можливо, найкраща оздоба поетичної корони Польщі”, автор згадує “Дух степу” Ю.-Б. Залеського, “Канівський замок” С. Гощинського, не втримується від спокуси повністю навести сонет “Акерманські степи” “литовця Міцкевича” та “Пісні про нашу землю” В. Поля. Щоб передати захоплення від природи, яка “проникає в душу і більше її не відпускає”, наводить навіть рядки Байрона: “Екзальтація – божевільна гра пульсу – охоплює мандрівця на цих непроторених дорогах”, коли він по степу мчить на коні (с. 123–127). Кожен піддається шарму української природи, за винятком Пушкіна в “Мазепі”: “Рідко коли поет виявляється таким немилосердним до переможеного ворога”

¹⁹ Bibliothèque Slave Elzévirienne. XII. *Slavy Dcéra*. Choix des poésies slaves recueillies par Adolphe d'Avril. *Le Réveil de l'Illyrie*. – Marko Kralévitch... *En Ukraine*. Avec le portrait de Chevchenko, Paris, Ernest Leroux, X+166.

²⁰ Цит. за: І. Боршак, *Op. cit.*, с. 7.

(с. 127). І міркуючи про причини такого ставлення, запитує: невже настільки ненавидіти Мазепу можна тільки за те, що він хотів незалежності для України (с. 127); справді-бо, для Пушкіна опір централізації був гріхом, майже святотатством. Утім, на думку автора, Мазепа не є звичайним бунтівником, до нього не можна ставитись, як до Стенькі Разіна чи Пугачова (с. 129).

“Отоді з’являється українець, несамовитий, непримиренний, пристрасний. Візьміть “Розриту могилу” і “Церкву Богдана Хмельницького” (Стоїть в селі Суботові); він кидає в ту саму торбу і москаля (великороса) і ляха (поляка).

Могили сумують,
А над дітьми козацькими
поганці панують*.

Мені хотілося б вірити, що “поганцями” він вважає німців та жидів, уже поставлених поруч у “Розритій могилі”, та я в цьому не певен: можливо, це ляхи й москалі. Той, хто написав “Кавказ” і “Сон”, здатний на все” (с. 130).

Ми наводимо цей пасаж повністю, він єдиний на 25-ти попередніх сторінках нарису, де вперше згадується Тарас Шевченко. Присвятивши так багато місця опису української природи та її сприйняттю російськими й польськими письменниками й поетами, барон д’Авріль вочевидь хотів дати французькому читачеві можливість відчувати всю велич безкрайного українського степу, і тим самим підвести його до розуміння незламності поета-борця, його ліричної й бунтівливої поезії та отого одвічного прагнення українського народу до свободи, про яке писав Вольтер. У цьому, на нашу думку, є певний вплив лекцій А. Міцкевича в Колеж де Франс, його розповіді про Україну як про край, що займає частину території “між монголами й татарами, між поляками й росіянами”, яка “дуже цікава для словянської історії й літератури”, “українські рівнини” для нього є “краєм ліричної поезії”²¹.

Не знаючи української мови й не будучи знавцем творчості поета, барон д’Авріль йде нетрадиційним шляхом, коли каже, що “наміряється познайомити з творчістю українця Шевченка і з людиною”, бо пропонує читачеві оригінальні матеріали й нагоду безпосередньо дізнатись про його життя і творчість. Так, у наступному, третьому розділі він вміщує

* “Тарасова ніч”.

²¹ *Les Slaves*, Cours professé au Collège de France par Adam Mickiewicz (1850–1841), t. 1, Paris 1849, p. 31–33.

автобіографію²² поета, яка, на його думку, являє собою картину суспільного життя на початку цього століття” (с. 131). З її автором читача знайомить офорт, зроблений Б. Залеським у 1853 р. з акварельного автопортрета Т. Шевченка 1848 року²³ (с. 133).

У наступному розділі про Шевченка, “попри прірву, що їх розділяла”, розповідає людина, яка “найкраще його знала і найбільше любила”, Броніслав Залеський, товариш по Центральній Азії. Два митці – два заслани солдати. Б. Залеський, людина внутрішньої енергії, яка одразу викликає прихильність, якій властива “душевна чистота, простота, щирість і найбільша відчуженість”, і Т. Шевченко, в якому, “якщо з нього зішкрябати фанатичність” і не зважати на “приступи люті на цілий світ”, можна побачити “просту й симпатичну натуру малоросійського селянина”. Вони, на думку автора, мали або полюбити один одного, або перегризтися. Вони один одного полюбили і подружилися (с. 131).

На закінчення цього розділу автор не міг не згадати про ніжну й віддану дружбу княгині Рєпніної до Т. Шевченка, яку високо оцінював за властивості “її духу і серця”.

Далі він переходить до власної (всього два абзаци) характеристики творчості Т. Шевченка, яку оцінює як різноманітну й нерівну; їй властива поетичність та енергійність, але тло інколи буває невиразним, вигадливим, пишномовним. Наприклад, “Сон” і навіть “Кавказ” являють собою заплутані й безладні памфлети, спрямовані проти суспільства, релігії та будь-якої влади. Його “Сон” – це кошмар (с. 153–154). З цих цитувань ми бачимо, наскільки для француза, та ще й аристократа, була незрозумілою і сама ситуація, і неприйнятними протест та критика самодержавства.

Натомість автор вважає Шевченка незрівнянним в історичному жанрі: у його “творах *facit indignatio versum** повно чітких думок, натхнення і почуття. Несамовитість Шевченка відзначається заразливою енергією, яка, хоч не хоч, мчить вас на коні в степ чи на човні по Гостинному Понту. Водночас його темп оригінальний й імпульсивний. О! Пегас

²² Зазначимо, що В. Пашенко та Г. Рязузова (*Op. cit.*, с. 177) неточно називають її “докладною біографією”. Окрім того, розвідка про Т. Шевченка являє собою лише частину збірки “Slavy Dcéra”.

²³ Т. Шевченко намалював цей портрет на засланні в Кара-Тау й подарував Б. Залеському, який забрав його додому, неодноразово показував дружині й небожам, він вважав, що поет тут дуже схожий на святого Петра, про що зустрічаємо неодноразові свідчення в його листуванні. Див.: *Листи до Т.Г. Шевченка*. 1840–1961, К. 1962, с. 90, 158.

* (*лат.*) “обурення породжує вірш”, тобто змушує поета до критики; це цитата Ювенала (*Satur.*, I, 79).

українського барда – це не банальна шкапа на академічному манежі, а невисокий нервовий, норавливий, енергійний козацький коник” (с. 154).

“Думку нашого поета не завжди легко вловити, ще важче її проповідувати іншою мовою”. На труднощі перекладу, безумовно, наражався кожен, хто брався за переклад “поезії такого шаленого ліризму”. Для ознайомлення французького читача з творчістю Шевченка барон д’Авріль вибирає “Тамалію”, бо в ній поет “вільно виявляє всі свої блискучі властивості”.

А тепер зупинимось на постаті Луї Леже, який першим заговорив про українську мову й творчість Тараса Шевченка з високої наукової трибуни – слов’янської кафедри Колеж де Франс. Його зацікавлення Україною, її культурою й літературою почалось із відгуку на статтю Михайла Драгоманова “Movimento letterario in Russia e Galizia” в місячнику “Rivista Europea” (лютий 1873, с. 476–489).

Учений кілька разів відвідав Київ і Львів, пильно стежив за українським рухом, підтримував особисті контакти з багатьма українськими вченими, зокрема з В. Антоновичем і М. Драгомановим. У статті “Україна в творах Луї Леже” І. Борщак подав список українських книг у бібліотеці вченого²⁴. Серед них чимало книг з Шевченкіани, а сторінки “Кобзаря” та “Історії літератури” Огоновського рясніють помітками. Втім, ставлення Л. Леже до українського питання було неоднозначним: якщо в “Історії російської літератури” (1900) учений проводить паралель між Шевченком, Пушкіним та Міцкевичем і вважає українську мову окремою мовою, яку чекає гарне майбутнє, то в статті “Микола Гоголь” (1914) українська мова стає діалектом російської, а український національний рух викликає гнів і осуд (*Revue hebdomadaire*, 21.XI.1914), настільки сильною здається загроза Німеччини і бажання підтримати союзницю Франції Росію. Втім, коли царська імперія розпалась, Луї Леже привітав створення незалежної української держави у тій же газеті в статті “Україна, її минуле і майбутнє” (26.X.1918).

Ще у 1867 р. Луї Леже першим серед французьких учених зацікавився й почав вивчати сербську, хорватську і болгарську мови. Він неодноразово клопотався про впровадження слов’янських мов у навчальний курс Національної школи східних мов²⁵; як і засновники самої Школи, він

²⁴ *Життя і революція* (1929, лютий) 179–185. Рене Мартель докладно проаналізував цю статтю у рецензії “Un hommage ukrainien à la mémoire de Louis Leger” (*Le Monde slave* 3 (1930) 317–320).

²⁵ Спеціальну школу східних мов створено 30 березня 1795 р. декретом Національного Конвенту з метою вивчення живих східних мов, “корисних для політики і торгівлі”. Першими

висував не наукові, а практичні й політичні аргументи, власне, політичною кон'юктурою пояснюючи, якщо не нагальність, то необхідність вивчення російської, болгарської та сербської мов. Наприкінці 1873 р. Міністерство народної освіти дозволило читати курс “слов'янської мови” з додатком “курсу про слов'янські східні діалекти, зокрема про сербську мову”, у 1874 році – курс російської мови²⁶. Питання про викладання тут української мови порушив М. Грушевський у квітні–травні 1903 р., коли в тогочасній Російській вищій школі суспільних наук у Парижі прочитав чотирнадцять лекцій з історії українського народу²⁷. Для порівняння зазначимо, що кафедру польської мови Анрі Поль Граппен створив лише у 1921 році²⁸.

Початки слов'янських студій у Франції відносяться до 1840 року, коли для Адама Міцкевича в Колеж де Франс було створено кафедру “слов'янської мови й літератури” – саме так, в однині! На думку Ілька Борщака, заснувавши кафедру слов'янських мов, “французький уряд тим самим показав, що, хоч він визнає віднині значення тих мов, але не вважає можливим ще визнавати за тими мовами права бути предметом наукових ступенів і дипломів”²⁹. У 1845 р. поета Адама Міцкевича змінив етнограф Кипріян Робер, у 1857–1883 рр. кафедрою керував орієнталіст Олександр Ходзько.

Діяльність кафедри похвалилася завдяки Луї Леже (1843–1923), програма якого в Колеж де Франс свідчить про розмаїття інтересів ученого і характеризує його як поборника вивчення слов'янських мов. Французький дослідник Ж. Вейранк подає такі курси граматики, які читав керівник кафедри: болгарської – 1893–1894, чеської – 1894–1896 та 1903–1904, сербської – 1910–1912, польської – 1912–1914³⁰. Незрозуміло, чому цей дослідник пропустив те, що в 1904–1905 навчальному році Луї Леже викладав “граматику малоруської мови в її зв'язках із іншими слов'янськими мовами”, виконавши тим самим обіцянку, дану в 1885 році на

мовами були арабська (літературна і розмовна), турецька, мова кримських татар, перська і малайзійська. Впродовж XIX ст. кількість мов збільшувалась: у 1952 р. їх уже 40, а в 1995 р. навчальний план включав близько 90 мов і цивілізацій.

²⁶ І. Борщак, *Слов'янські студії у Франції (1840–1950)*, Україна, Українознавство і французьке культурне життя 5 (1951) 317.

²⁷ І. Борщак, *Україна в Парижі. Мандрування й пам'ятки. Латинський квартал*, Україна 7 (1952) 500.

²⁸ *Service scolaire. Langues' O. 1795–1995. Deux siècles d'histoire de l'École des langues orientales*. INALCO, Éditions Hervas, Paris 1995, p.175.

²⁹ І. Борщак, *Слов'янські студії у Франції (1840–1950)*, с. 316.

³⁰ J. Veyrenc, *Histoire de la slavistique française*, Beiträge zur Geschichte des Slawistik in nichtslawischen Ländern, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985 & 2005.

відкритті курсу слов'янських мов і цивілізацій у Колеж де Франс. Наступний навчальний рік Л. Леже присвятив, як сам казав, “великому поету української, або малоруської літератури Тарасові Шевченку. Ця маловідома література, якій, схоже, судилося велике майбуття, вперше вивчалась у Франції в публічних викладах”³¹.

На жаль, лекції Луї Леже, надруковані у швейцарському літературному журналі “Bibliothèque Universelle”³², надбанням широкої французької громадськості не стали. Не дуже сприяла їх поширенню і публікація 1914 р. у збірці його статей “Інтелектуальна Росія. Студії і портрети”³³.

На початку вчений підкреслює, що серед численних проблем, які ХХ ст. ставить перед Росією, однією з найцікавіших є роль, яку різні мови імперії мають грати в офіційному житті. Він перелічує території, де розмовляють малоруською мовою, хоча точне число малоросів встановити неможливо, бо росіяни, поляки й мад'яри воліють зменшувати цю цифру. Цікаво глянути, на якій території він оселяє малоросів. “Нею розмовляють у Росії, в губерніях: Волинській, Подільській, Київській, Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській. Вона переходить у губернії: Воронізьку, Херсонську, Таврійську, Люблинську, Гродненську, Мінську, Курську, Донщину, Кубань, де живуть нащадки славних запорожців; вона охоплює також східню Галичину, північну Буковину й угорські комітати”. На його думку, малоруське наріччя “не має ще вигляду остаточно виробленої мови, воно розділяється на місцеві діалекти” (с. 42)³⁴; відзначивши, що ця мова, “ще майже заборонена в політиці, церкві й навчанню”, він чомусь не бачає в цьому причину її недостатнього розвитку, тож не певен, чи вона “дійсно зможе жити абсолютно незалежно”, “коли Росія матиме всі свої свободи”, не виключено, що їй доведеться “витримати жваву боротьбу в українських землях із польською мовою”. Але при цьому серед особливих творів уяви, які малоруська мова дала в літературі, перше місце він відводить Тарасові Шевченку, ім'я якого “є символом малоруської літератури, як у нас ім'я Містрала – символом Провансу” (с. 43).

Намагаючись зробити свою розвідку зрозумілою для співвітчизників, Леже часто робить порівняння того чи іншого явища з французькими реаліями або письменниками. Так, сцену з оповіддю діда про палаючу

³¹ *Annuaire du Collège de France*, Paris 1995, p. 99–100; 1906, p. 108.

³² *Le Poète national de la Petite Russie Taras Schevchenko*, Bibliothèque universelle et Revue suisse, t. XLI, Lausanne, n. 122, février 1906, p. 267–287; n. 123, mars 1906, p. 510–522.

³³ *La Russie intellectuelle. Etudes et Portraits*, Paris 1906, p. 149–184.

³⁴ Тут і далі цит. за: І. Боршак, *Шевченко у Франції*, відповідні сторінки вказано в круглих дужках.

Смілу (*Бувало в неділю...*) він порівнює з розповіддю батька Ламартіна, який належав до роялістів і багато натерпівся під час революції (с. 44). Для ілюстрації дитинства поета уміщує повний переклад, власне переказ вірша “Мені тринадцятий минало”.

Навчаючись в Академії художеств, викуплений з неволі Тарас Шевченко не забував про закріпачену Вітчизну: “Він мріяв про цю свободу для своїх співгромадян і для свого народу; він оспівував свої спомини молодости на степовій мові. Він уважав себе малярем, а відкрив у собі поета” (с. 45).

Для опуклішої розповіді про поета, Луї Леже зупиняється і на історії суспільно-політичного руху в Україні, називає істориків, які шукали шляхів поліпшення долі свого народу, зокрема характеризує членів Кирило-Мефодіївського братства: “Костомаров, якого я знав у старості, був, як Шевченко, одною із жертв Миколи”, в “літературі 19-го віка є свого роду Огюстен Тьєрі. Куліш ... був одночасно поет, історик, романіст. Ціла його праця присвячена гльорифікації Малоросії” (с. 47), наводить уривки з їхніх творів. Т. Шевченко “висловив шляхетні ідеї, що одушевляли Товариство, в двох поемах: “І мертвим, і живим” та “Посланню” до одного з духовних провідників чеської нації Шафаріка” (с. 47). “В іншій поемі, що її написав саме перед тим і яка кружляла в рукопису, “Кавказ”, Шевченко висловив ідеї, що “за часів царя Миколи мусіли безперечно вважатися як руїницькі й в першу чергу революційні” (с. 49).

Луї Леже розповідає про його заслання, повернення до Петербурга, про третю подорож в Україну і арешт; говорячи про спробу Шевченка одружитися зазначає: “Він не мав надто тонкого смаку й як наш Беранже, він казав би: “Я походжу від простого народу й така є моя любов” (с. 50). Далі повернення в Петербург, хвороба і смерть поета; друзі поховали його згідно з “Заповітом”. Уся розповідь рясно ілюструється перекладами великих уривків з відповідної поеми чи поезії.

Цікаво, що поема “Гайдамаки” змушує вченого інакше поглянути на взаємини українців і поляків: “Деякі польські історики претендують, що їх країна ніколи не знала релігійних війн. Ось слова, які дають цим історикам жорстоке спростовання”. Очевидно надалі Леже інакше дивитиметься на польську історію, бо намагався бути об’єктивним у ставленні до різних народів: “Для Шевченка рука, що піднесла меч, була рука гнобителів, жидів і поляків. Ми не звикли під таким поглядом розглядати історію нещасної Польщі, яку наші історичні традиції, звичайно, малюють у формі абсолютно безвинної жертви, відданої на здобич і зажерливість гидких сусідів, прусака, австрійця й москаля” (с. 54).

Поема “Катерина” “менш брутальна й менш жаклива, ніж “Тайдамаки” – це “символ бідної України, що віддалася москалеві й за свою відданість злу дістала нагороду”. “Черпає безпосередньо в чистому й багатому джерелі народної поезії. Деякі з його ідилій й елегій є тільки літературною інтерпретацією, вченою транскрипцією національних мотивів. (З того боку Шевченко є незрівняний майстер. Я не знаю другого такого в слов’янських літературах). Дуже важко оцінити в перекладі ці такі делікатні твори, ці думки, короткі балади, степові квіти, що так швидко в’януть, коли їх збирають...” (с. 54).

У творах поета Луї Леже помічає вплив Квітки-Основ’яненка, порівнює його з Пушкіним, Лермонтовим і Міцкевичем і зазначає, що Шевченко не оминув заторкнутої і ними теми, відомої з античних часів: величчя поета й гідності поезії. На його думку, Перебендя Шевченка має не одну спільну рису з “Мойсеєм” Альфреда де Він’ї, хоча й припускає, що сам Шевченко цієї поеми не читав (с. 55).

“Певно, що коли малий кріпак України слухав у корчмах пісню кобзарів й коли прагнув незручно їх наслідувати, він не міг передбачити, що одного дня він матиме за честь бути порівняний із великими поетами Росії, Польщі й Франції, яких він навіть не знав імен” (с. 55) – так закінчується одне з найбільших і донині найвагоміших досліджень про Тараса Шевченка у Франції.

Наступний сплеск цікавості до України й Тараса Шевченка, зокрема, маємо аж у 1917 р., він зумовлений політичними обставинами, розпадом російської імперії і створенням УНР. Так, 16 липня 1917 р. шанований літературний часопис “*Mercure de France*” (16 juillet 1917, № 458, р. 371–375) опублікував статтю молодого на той час славіста, працівника Французького інституту в Петербурзі та пресового відділу Посольства Франції Рауля Лябрі (1880–1950) “Україна та її національний поет Шевченко”³⁵, де автор висловив захоплення зворушливою щирістю його поезій, які пробуджують любов до України. У серпні 1917 р. французький славіст відвідав Київ, звідки поїхав на могилу Шевченка. Вперше в історії по дорозі й на могилі великого поета України майорів французький прапор (на авто). Привітність українських селян, кобзарів, козаків і дух безсмертного Тараса на Чернечій горі спонукали його вигукнути: “Привіт тобі, генію України, від французького народу!...”

³⁵ І. Боршак, *Рауль Лябрі* (1880–1950), Україна: Українознавство і французьке культурне життя 5 (1951) 382.

У березні 1920 р. дипломатична місія УНР у Парижі видала спеціальне число свого тижневика “Франція і Україна” з перекладами поезій Шевченка та статтю М. Рудницького. До найкращих належать переклади поета Фернанда Мазада, який допомагав українській делегації на Міровій конференції з підготовкою документів французькою мовою; української він не знав, але поезії Шевченка інтерпретував дуже майстерно.

У своєму дослідженні І. Борщак чомусь оминув книгу “Два роки в Україні (1917–1919 рр.)” Шарля Дюбрея³⁶, викладача французької мови на Вищих жіночих курсах у Києві, хоча і назвав його у праці “Україна в літературі Західної Європи”, щоправда, з приміткою про поверховість того, що той “дізнався на місці про українську проблему”³⁷. На нашу думку, Ш. Дюбрею вдалося стисло, але досить докладно, розповісти про саму країну (територію, кордони, ґрунти, гори, рівнини, озера, моря, порти, головні міста), її літературу (з великим переліком поетів і прозаїків та назвами головних праць): її попередню й нинішню історію та істориків. Зупиняється він і на назві Україна й відмінності українців від інших слов’ян. Ш. Дюбрей подає коротку біографічну довідку й перелічує найкращі поезії й поеми Тараса Шевченка, “найбільшого поета всієї української літератури”: “Ніхто до нього в Україні не говорив чистішою мовою, не пролив щиріших сліз над нещастям своєї Вітчизни, жоден поет не сягнув вершин його генія”³⁸. На думку автора, навіть неповного переліку наведених прізвищ досить, щоб показати, що попри перепони й заборони “український народ зумів зберегти культ мови та літератури і в майбутньому зуміє скористатися своєю свободою, яку завоював для інтелектуального і морального розвитку”³⁹.

Хочемо згадати тут і “Антологію української літератури до середини XIX ст.”, підготовлену Михайлом Грушевським і його дочкою Катериною⁴⁰, в якій вміщено “Наймичку”, “Кавказ”, “Заповіт” та інші невеликі поезії Т. Шевченка. І. Борщак рекомендував це видання читачам, виходячи з того, що на Заході “ще немає історії чи бодай просто підручника з української літератури, гідного цієї назви”⁴¹. Цікава точку зору професора Колеж де Франс, приятеля М. Грушевського Антуана Мейс, у

³⁶ Ch. Dubreuil, *Deux années en Ukraine (1917–1919)*, Paris 1919, 143 p.

³⁷ І. Борщак, *Україна в літературі Західної Європи*, К. 2000, с. 184.

³⁸ Ch. Dubreuil, *Op. cit.*, p. 86.

³⁹ *Ibid.*, p. 98.

⁴⁰ *Anthologie de la littérature ukrainienne jusqu’au milieu du XIX-e siècle*, Paris 1921, p. 96–122.

⁴¹ І. Борщак, *Україна в літературі Західної Європи*, К. 2000, с. 265.

передмові до неї. Обстоюючи спільне походження української та російської мов, він мусив визнати: “дві групи населення (українці і росіяни) мали, проте, минуле таке різне, а їхня духовність, емоційне сприймання такі відмінні, що їхні літератури цілковито неподібні”⁴².

Часопис “*Le Monde slave*” (заснований 1918 р. з метою вивчення країн Східної Європи, слов’янських націй зокрема) опублікував чудовий переклад Послання “І мертвим, і живим” Якова Екземпларського, українського патріота, консула Росії в Парижі, з короткою анотацією від перекладача. Той називає поета “національним пророком”, повторюючи характеристику С. Єфремова, і зазначає, що жоден із великоросійських письменників не наважився на викриття кріпосництва. “Водночас поет проникнутий піднесеним і протестним націоналізмом – уже в ту епоху! – проти надмірного впливу німців в інтелектуальній та економічній царині у тодішній Росії, зокрема в вищій освіті, в німецьких університетах, і завершуючи простими колоністами на землях Січі Запорозької. За обставин, які ми нині проходимо, ці риси набувають жахаюче актуального сплеску”⁴³ Ілько Борщак наводить повний текст його перекладу.

Окрім джерелознавчої роботи І. Борщака належить заслуга безпосереднього залучення французів до вивчення мови й історії України, адже він був ініціатором створення курсу української мови й організатором навчального процесу в тодішній Національній школі живих східних мов у Парижі, з 1971 р. Національний інститут східних мов та цивілізацій – ІНАЛКО.

Із заяви І. Борщака керівництву Школи від 28 червня 1939 р.⁴⁴, в якій він просить дозволити продовжити курс української мови в 1939–1940 навчальному році, дізнаємося, що: “Вільний курс української мови був відкритий 9 січня 1939 р. і завершився 19 червня. Він проходив по понеділках від 5½ до 7 години. Кожен урок присвячувався частково граматиці, частково вивченню текстів. Я викладав основи української граматики, зупиняючися, зокрема, на граматичних відмінностях між українською, російською та польською мовами. Пояснювалися тексти Шевченка, а саме: “Катерина”, “Іван Підкова”, “Перебендя”, “До Основ’яненка”, “Тарасова ніч”, “Чигирин”, “Сон”. На чотирьох уроках розглядалися спеціальні питання, а саме: історія української літературної

⁴² Цит. за: А. Жуковський, Михайло Грушевський і Франція, Хроніка 2000. Україна – Франція, К. 1995, с. 264.

⁴³ *Le Monde slave* 3 (1918) 737.

⁴⁴ Особова справа Ілька Борщака, який викладав у Школі з моменту запровадження вільного курсу української мови і до кінця життя в 1959 р., зберігається в архіві навчальної частини ІНАЛКО.

мови, джерела і бібліографія української мови, життя Шевченка, літературний вплив “Історії Русів” на твори Шевченка, історія походження козаків”. Як бачимо, список творів Т. Шевченка досить великий, натомість у підручник “*Les Lectures ukrainiennes*”⁴⁵ ввійшло тільки дві поезії: “Мені однаково” та “Мені тринадцятий минало”, яким (як і решті творів) передувала коротка біографічна довідка про автора. Зауважимо, що підбір текстів у читанці показує І. Борщак радше як історика, ніж педагога; вони дають короткий огляд еволюції української літературної мови.

Галицьке “Діло” за 19 січня 1939 р. подало виклад лекції вченого 9 січня на відкритті вільного курсу української мови⁴⁶, а 25 січня 1939 р. Ю.С. вмістив цікаву інформацію про відгук на цю подію в “Українській Книгарні” у Парижі, що поблизу Школи: “Директор книгарні п. Киселиця розказував мені, що продав в останніх кількох днях французьким студентам 18 “Кобзарів” – а кожний з них наперед питається, чи є в “Кобзарі” “Катерина”, бо читанням поеми “Катерина” розпочав І. Борщак свій курс”⁴⁷.

Як бачимо, курс української мови привабив, щонайменше, вісімнадцятьох студентів, але “першими дипломованими українцями” в 1945 р. стали тільки двоє: Марі Шерер й Анрі Буасен⁴⁸. Найвірогідніше, війна розметала студентів, які записались на курс до І. Борщака, і після поновлення курсу його підтримали ті, хто був поруч: Марі Шерер з ученим пов’язували дружні стосунки, і після його смерті саме вона перейме естафету вчителя в 1960 р., Анрі Буасен працював секретарем Школи, пізніше на кафедрі сербо-хорватської мови. У 1952 р. відбулася важлива подія: українська мова була включена в офіційний список мов для вивчення, окрему кафедру було створено лише в 1966 р.⁴⁹

У 1930 р. журнал “*Le Monde slave*” друкує перший повний переклад “Єретика” під назвою “Іван Гус”, зроблений Софією Борщак і Рене Мартелем⁵⁰. Софія Борщак, дружина І. Борщака, народилась у листопаді 1890 р. в с. Медведівка на Полтавщині, батько де Лауніц, мати з роду Оленич. Померла 1932 р. Рене Мартель – французький дипломат і письменник, автор низки публікацій, присвячених Україні: “Українське питання”, “Франція і Польща. Реальності європейського Сходу”, “Життя Мазепи” (разом із І. Борщаким) та ін. У передмові до перекладу зазначено, що в

⁴⁵ *Lectures annotées de l’Institut d’études slaves. II. Lectures ukrainiennes. Avec grammaire, commentaire et lexique*, Paris 1946, 153 p.

⁴⁶ *Українознавство в париській Школі східних мов*, Діло, 19 січня 1939 р.

⁴⁷ *Французькі студенти купують “Кобзаря”*, Діло, 25 січня 1939 р.

⁴⁸ *Service scolaire. Langues’ O. 1795–1995. Deux siècles d’histoire de l’École des langues orientales*. INALCO, Éditions Hervas, Paris 1995, p. 459.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 192.

⁵⁰ *Le Jean Hus de Ševčenko*, *Le Monde slave* 3 (1930) 371–378.

історії східно-слов'янської літератури виділяються три постаті: Пушкін, Міцкевич і Шевченко, які мають різні долі. Два перші швидко стали відомими за межами рідного краю, тоді як Шевченко на Заході маловідомий. Подано короткі біографічні дані (з невеликими неточностями) (с. 371), а також історію втрати, пошуку й публікації повного тексту поеми, обставини її написання в 1845 р. і причини присвяти Шафаріку.

Цієї публікацією завершується книга “Шевченко у Франції”. Додамо, що в ній опубліковано портрети Луї Леже, Бенуа Малона і Ернеста Дені. У це видання І. Борщак включив усі відомі на час виходу книжки згадки про Шевченка, виявлені у публікаціях французьких мандрівників, етнографів чи вчених, яких доля звела з Україною і які, зіткнувшись із феноменом виняткової популярності поета серед простого люду, не могли оминати цього явища у своїх публікаціях, присвячених зовсім іншим проблемам.

Інформацію про дослідження творчості Т. Шевченка в інших країнах читач знайде в розділі “Українська література” у праці “Україна в літературі Західної Європи”⁵¹, яку в 1933–1934 рр. І. Борщак частинами друкував у “Le Monde slave”. Це, власне, бібліографія публікацій європейськими мовами про Україну та українців від XV ст. до дня виходу книги в 1935 р.

Упродовж усього життя Ілько Борщак скрупульозно збирав усі матеріали, які будь-яким чином торкались України, він не пропускав ні монографій, ні коротеньких заміток, виявляючи їх у бібліотеках й архівах багатьох західних країн. Тож виданий у Києві переклад коментованої бібліографії “Україна в літературі Західної Європи” щонайменше втричі об’ємніший за паризьке видання, бо робота велась із особистим примірником Ілька Борщака, де друковані сторінки чергуються з аркушами, заповненими рукописними доповненнями вченого, вже не кажучи про додатково вклеєні та вкладені аркушики. На такі записи, між іншим, натрапляємо і в Борщаківському примірнику книжки “Шевченко у Франції”: це відомості про інші праці згаданих авторів, додаткова інформація про них тощо. Наприклад, на час публікації книжки (1930) він не зміг з’ясувати, хто ховався за підписом Іван Страннік під статтею “Сучасна російська поезія. Тарас Шевченко” в “Journal des débats” (16 квітня 1899 р.). Пізніше це йому вдалося. Про це свідчить помітка в книжці вченого: “псевдонім дружини проф. Евг. Анничкова”⁵².

Підкреслимо потребу І. Борщака-дослідника з’ясовувати відомості про кожну особу, кожну згадку. Так, він встановлює, хто такий Коперницький,

⁵¹ *L’Ukraine dans la littérature de l’Europe Occidentale*, Paris 1925, 202 p.

⁵² І. Борщак, *Шевченко у Франції*, с. 36.

який допомагав барону д'Аврілью в перекладах, і припускає, що це автор праці “Кілька цефалометричних зауваг про русинів, росіян та фінів Сходу”, але для цього йому треба було читати “Бюлетень Антропологічного товариства” (Париж, 1869). Можна тільки дивуватися широкій палітрі видань, які І. Борщак регулярно переглядав. І якщо читати “Бюлетень польський”, з якого він черпає відомості про іншого помічника д'Аврілья Л. Ретеля, для вченого-українця річ звична, то до антропологічного видання звернувся б не кожний історик.

І. Борщак був також ініціатором публікації творів українських класиків у Франції, він підготував і видав зі своїми передмовами й коментарями “Марка Проклятого” О. Стороженка (Париж, 1946), “Книгу буття українського народу” М. Костомарова та “Вибраний Кобзар” Т. Шевченка⁵³ (Париж, 1947). Оскільки “немає на світі українця, що не знав би хоч у найзагальніших рисах життя Шевченка, – явище, здається, незнане в житті будь-якого іншого народу світу”, автор передмови до “Вибраного Кобзаря” обмежується “хронологічною канвою” біографії поета. Ось кілька його думок про “Кобзар”: це незвичайна збірка, адже “про такі речі, у такому дусі, такою мовою ніхто до Шевченка не писав”. Після поїздки на Україну він “робить ревізію” свого романтичного світогляду й починає іншими очима дивитися на козащину та гетьманщину. ... Показали не стільки за належність до Кирило-Мефодіївського Братства, як за політичні вірші” (с.10). Цікавий підрахунок років життя поета: “Пробув 24 роки кріпаком, 10 років у тяжкій неволі та 3½ роки під наглядом поліції” (с.12). Читач одразу усвідомлює, що вільною – чи ж вільною? – людиною він почувався неповні 10 років, і ще більше шанує його за той величезний доробок у літературі й живописі.

І. Борщак широко цитує поховальну промову В. Білозерського, наводить цитати з Курочкіна, Хорошевського, Костомарова, Куліша та інших, подає історію видань “Кобзаря” як за життя поета, так і після його смерті, уточнюючи кількість та назви включених у нього творів.

У “Вибраному Кобзарі” твори подаються “не в хронологічній послідовності, а в послідовності внутрішній, за духовною спорідненістю цих творів, за їх ідейним напрямком і змістом”. Услід за Драгомановим (1879) і Доманицьким (1907) упорядник вважає, що минули часи, коли побутовала думка про Шевченка як про поета “народного”, якого кожен легко зрозуміє, він таки потребує приміток. І. Борщак звертає передусім увагу на *realia* (історія, географія, бібліографія тощо), на пояснення

⁵³ Тарас Шевченко, *Вибраний Кобзар*, Редакція, передмова й примітки І. Борщака, Montreuil-sous-Bois 1947. У круглих дужках у тексті вказуються сторінки передмови.

малозрозумілих загалу слів і виразів та коментування “історичних” творів, бо, на його думку, Шевченко “геніяльно відтворюючи д у х різних історичних подій... як і всі його сучасники романтичної школи цілого світу, поведився у своїх творах з історією досить вільно” (с. 22). На жаль, упорядник чомусь не подав список основних французьких перекладів з Шевченка та бібліографію французьких публікацій, присвячених поетові, хоча й написав про це в передмові.

Хочемо також згадати публікації, присвячені Т. Шевченку, які побачили світ після виходу книжки “Шевченко у Франції”, їх авторами був як Ілько Борщак, так і дослідники, які входили в коло його колег, послідовників та учнів. Це передусім велика розвідка І. Борщака “Український національний рух у 19 ст.”⁵⁴, в одному з розділів ідеться про діяльність Кирило-Мефодіївського братства, до якого приєдналась і “молода слава України, її найспівучіша душа” Шевченко, принісши “ореол свого генія”. Автор уточнює роль поета, який закликав до збройного повстання проти соціальної несправедливості та докладно аналізує “Книгу буття українського народу”, наводячи переклади поезій “До Основ’яненка” (уривки), “Стоїть в селі Суботові...”, “Чигирине, Чигирине...”, уривки поем “Сон”, “І мертвим і живим...”, “Кавказ”. Назвемо також окремі публікації І. Борщака в періодиці: “Шевченко у Франції” (“Українські Вісті”, 1 березня 1927 р.), “Невідомий французький переклад Шевченка” (про поему “Наймичка”; “Назустріч”, Львів, 15 березня 1934 р.), “Герцен, Україна і Шевченко” (“Україна”, 1950, ч. 3, с. 183–185), “Правдивий Шевченко” (“Україна”, 1950, ч. 5, с. 353–354), “Французьке свято Шевченка” (“Соборна Україна”, січень 1947, с. 41).

У статті “Шевченко, національний поет України”⁵⁵ Марі Шерер, яка за порадою друга своєї родини І. Борщака переклала й видала збірник “Українські думи, козацька епопея”⁵⁶ порушує проблему передання французькому читачеві поетичного слова Шевченка: хоча роль поета як “духовного лідера” загальноновизнана, але нечисленні й слабенькі переклади не можуть дати уявлення про могутність його поезії, а перекладати його складно через традиційні засоби: метафори, епітети, зменшувальні слова. Подаючи його біографію й аналізуючи творчість, автор підкреслює дивовижне багатство і розмаїття поезій Кобзаря, розробку ним нових жанрів; так, остаточно сформувалась фантастична й реалістична балада, емоційні,

⁵⁴ E. Borschak, *Le mouvement national ukrainien au XIX-e siècle*, Le Monde slave 4 (1930) 248–295.

⁵⁵ *Revue des Etudes Slaves* 44 (1965) 89–107.

⁵⁶ M. Scherrer, *Les dums ukrainiennes épopée cosaque*, Textes ukrainiens et traductions intégrales avec une introd. et des notes, Paris 1947, 139 p.

сповнені протесту історичні пісні, політична й соціальна сатира, нарешті, доти не існуюча лірична поезія. У статті дуже багато цитат і уривків з творів Т. Шевченка у перекладах Ежена Гійвіка, Едіт Шерер та її власних.

Велике значення для осмислення постаті Шевченка на тлі української історії мала докторська дисертація професора університету у Бордо Жоржа Люсіані про “Книгу буття українського народу”, захищену у Сорбонні в 1955 р.⁵⁷ Автор зосередився на висвітленні ідеології Кирило-Мефодіївського братства, натхненником якого, на його думку, був Т. Шевченко, виявивлюючи паралелі у тексті “Книги буття” і його поезіях. Він уперше подав повний переклад “Книги буття українського народу” французькою мовою, а для ілюстрування основних тез скористався підрядковим перекладом цитат з поем “Сон”, “Кавказ”, “І мертвим і живим...”, “Єретик”. В останньому розділі зроблено спробу відповісти на питання авторства. Порадником і консультантом Люсіані під час написання дисертації був І. Борщак. У 1963 р. Люсіані захистив другу дисертацію “Товариство об’єднаних слов’ян”⁵⁸. Він також автор статті про Шевченка в “Encyclopaedia Universalis” (Paris 1989).

Окрім того, згадаємо Аркадія Жуковського, керівника НТШ в Європі та іноземного члена НАН України, учня І. Борщака, та Калину Угрин, автора монографії “Поняття “Русь” у західноєвропейській картографії (XVI–XVIII ст.)”⁵⁹, перекладачку Т. Шевченка французькою мовою, ученицю Марі Шерер в ІНАЛКО. До 100-річчя від дня смерті поета А. Жуковський підготував покажчик “Шевченкіана в бібліотеках Парижа”⁶⁰. А 150-літній ювілей від дня народження Кобзаря ознаменувала праця “Шевченко у Франції. Життя і творчість. Збірник статей і перекладів, підготовлений Калиною Угрин і Аркадієм Жуковським”⁶¹.

⁵⁷ G. Luciani, *Le Livre de la Genèse du peuple ukrainien*, Paris 1956, 149 p.

⁵⁸ *La Société des Slaves Unis (1823–1825); panslavisme et solidarité slave au XIX siècle*, Paris 1963, 286 p.

⁵⁹ K. Uhrun, *La notion de “Russie” dans la cartographie occidentale du début du XVI siècle à la fin du XVIII siècle*, Paris 1975.

⁶⁰ A. Joukovsky, *Catalogue des éditions concernant Taras Chevtchenko dans les bibliothèques de Paris*, Paris 1961, 42 p.

⁶¹ *Taras Chevtchenko 1814–1861. Sa vie et son œuvre*. Recueil d’articles et traductions présenté par Kaléna Uhryn et Arkady Joukovsky, Paris 1964.

**МАТЕРІАЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЗЕТИ “РАДА”
ПРО ПАМ’ЯТНІ ШЕВЧЕНКІВСЬКІ ЗАХОДИ 1907–1908 рр.:
ЇХНІ ОСОБЛИВОСТІ, ЗМІСТ, ГЕОГРАФІЮ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ**

Щоденна українська газета Наддніпрянщини “Рада”, що виходила в Києві в 1906–1914 рр., умістила на своїх шпальтах потужний масив матеріалів про Тараса Шевченка та його спадщину. Вона відобразила трактування публіцистами початку ХХ ст. поглядів великого українця на рідну націю, мову, громадянську місію. Її автори відзначили провідні мотиви творчості Кобзаря, форми його вшанування на етапі легалізації українського громадсько-культурного життя на поч. ХХ ст., основну мету та зміст численних заходів, які з кожним роком стають змістовнішими, набувають нових форм та широко популяризують творчість Т. Шевченка у різних частинах України та серед різних суспільних верств її населення. Матеріали газети відображають значення Т. Шевченка, його пророчих настанов та ідей для української громади поч. ХХ ст., що стала на шлях націєтворення із розумінням місії знакових українських постатей у розпочатому процесі.

Шевченківську тематику газети “Рада” відносимо до її провідних тем. Вона відображена у десятках опублікованих матеріалів різних жанрів та авторів. Актуальність її дослідження та презентації джерельного потенціалу на сьогодні не викликають жодного сумніву. Виявлені газетні матеріали про Т. Шевченка та теми, які в них порушувались, свідчать, що поч. ХХ ст. відкрив новий етап у ставленні українців до свого національного пророка. Його сформували у першу чергу ті суспільні зміни, що відбулись у Російській імперії в 1905–1906 рр. Вони й українцям відкрили перспективи до національного відродження: зняли заборони з друкованого слова, з окремих джерел пам’яті. На цій першій хвилі прояву ознак національної свободи українці підносять ім’я Т. Шевченка. У кінці 1904 р. у м. Золотоноша на Полтавщині земські діячі на своїх річних зборах прийняли рішення про необхідність вшанування Т. Шевченка пам’ятником у Києві. Згодом Полтавське губернське земство отримує офіційний дозвіл від міністра внутрішніх справ на громадський збір коштів на пам’ятник. Товариство ім. Т.Г. Шевченка та Благодійне товариство видання загальних і дешевих книг для народу у Петербурзі виношують задум зібрати твори поета, що осіли у приватних колекціонерів та архівах, перевидати повне видання “Кобзаря”, бо попередні спотворені цензурою.

Матеріали про Т. Шевченка в газеті “Рада” за 1906–1908 рр. систематизовані нами у такі основні групи: 1. Статті та вірші на пошану Т. Шевченка. 2. Матеріали про вшанування Т. Шевченка (упорядкування поетової могили, заходи зі встановлення пам’ятника в Києві). 3. Матеріали про спадщину Т. Шевченка (друковані твори та автографи). 4. Літературознавчі статті. 5. Матеріали про пам’ятні Шевченківські заходи. Кожна із зазначених тематичних груп включає потужні масиви матеріалів різних жанрів. Серед них – *публіцистичні статті* із роздумами, міркуваннями та оцінками (про значення та місію Т. Шевченка в українському націєтворенні, про необхідність монументального вшанування Кобзаря, про пошуки автографів Кобзаря та повне видання його творів), *критичні та агітаційні статті* (із зверненнями до українців долучитись до всеукраїнської справи збору громадських коштів на пам’ятник Шевченкові), *історичні статті* про впорядкування могили Тараса на Чернечій горі, про виявлення нових творів із недрукованої спадщини поета, численні *інформаційні повідомлення* у рубриках “Ради” про динаміку збору коштів на пам’ятник, про Шевченківські заходи у багатьох місцевостях Російської імперії та за її межами. Вони набувають форм Шевченківських вечорів з нагоди народження чи смерті поета; вечорів пам’яті, театралізованих спектаклів. Усі вони, безумовно, популяризували Т. Шевченка та його унікальну спадщину.

У цій статті поставлено завдання здійснити систематизацію та джерелознавчий огляд матеріалів у “Раді” про пам’ятні Шевченківські заходи, що стали ознакою культурно-громадського життя українців початку ХХ ст., мали національно-просвітницький зміст та широку географію проведення. Вони свідчили, що вшанування Т. Шевченка в Наддніпрянщині вийшло на якісно інший рівень: багатолюдних громадських заходів, на яких виголошувались полум’яні промови рідною мовою, читались вірші поета, ставились спектаклі за його творами, виконувались хорові та сольні композиції як відомими артистами і співаками, так і місцевими аматорами. У газеті “Рада” за 1907–1908 рр. нами виявлений чималий масив таких матеріалів (у кінці статті подається їх бібліографія, що складається з 67-ми позицій). Зазначені матеріали відображають хронологію проведення основних Шевченківських заходів, їх географію, організаторів, місця проведення, художнє оформлення, програми заходів, участь у них конкретних артистів, художників, співаків. Як правило, інформація про Шевченкові заходи друкувалась у популярній рубриці “Ради” – “Театр і музика”. Як свідчить бібліографія, саме у ній виявлена більшість зазначених матеріалів. Вони мали двоякий характер: оголошення про

запланований Шевченківський захід або інформаційні повідомлення за фактом його проведення. Як правило, в останніх подавалась фактична інформація: дата проведення, зазначались організатори, програма, а також короткий аналіз художніх номерів, гри окремих артистів. Звучали позитивні та критичні зауваження, якими часто супроводжувався опис кожного Шевченківського заходу.

Окремі інформаційні повідомлення про пам’ятні заходи Т. Шевченкові виявлені і в рубриці “По Україні”, але вони носили переважно характер оголошень. Окремі заходи описані і в статтях, наприклад, про Шевченківський вечір у Харкові читачам “Ради” детально розповів М. Шаповал, про вечір, організований у Києві місцевою “Просвітою”, – М. Левицький. Як правило, ці автори та й дописувачі інформаційних повідомлень самі були учасниками вечорів і подавали про них власні враження. Іноді про один і той самий вечір зустрічалося кілька повідомлень. Наприклад, у першому подавалось оголошення про певний захід, анонсувалась його програма та артисти. У другому – подавались уточнення, наприклад, щодо дати проведення або змін у програмі. Іноді проведення вечорів переносилось через певні обставини: наприклад, неможливість приїзду артистів у запланований день. У третьому повідомленні, як правило, подавалась інформація про проведений вечір. За змістом такі повідомлення були подібними. У них зазначались: дата, місце, програма, подавався огляд виконаних номерів, іноді зазначались особливості того чи іншого заходу. Наприклад, перше проведення Шевченківського вечора у тому чи іншому місті чи селі, або перше виголошення на вечорі промови українською мовою, національний характер заходу, який демонстрували оформлення сцен та залів. За багатьма повідомленнями стає відомо, що зали проведення Шевченківських вечорів дуже колоритно прикрашались: вишитими рушниками, жовто-блакитними прапорами, портретами Т. Шевченка (вишитими та мальованими), живими квітами, тощо. Такі дані свідчать про національну атмосферу, яка панувала на більшості вечорів, та й про той факт, що вони мали переважно національно-просвітницький, а не розважальний характер.

За інформацією “Ради” відзначимо ще й таку особливість пам’ятних заходів, присвячених Т. Шевченкові в 1907–1908 рр.: вони набувають географічної широти, бо охоплюють не лише українські міста, а й міста Російської імперії, проводяться українськими громадами у Москві, Петербурзі, Мінську, Ростові-на-Дону, Баку, Курську, на далекій залізничній станції Маньчжурії та ін. Шевченківські заходи набувають і масштабності: вони

виходять за рамки зібрань української інтелігенції на великі театральні сцени Києва, Харкова, Катеринослава та збирають повні зали глядачів. Часто автори зазначали, що окремі зали проведення Шевченківських вечорів не вміщали усіх охочих. Такі факти свідчать про багатолюдність більшості Шевченківських заходів і означали, що вшанування пам'яті та творчості Т. Шевченка на поч. ХХ ст. виходило на кількісно інший рівень. До участі у вечорах запрошувались найвідоміші українські театральні актори й співаки. Програми заходів були подібними у різних містах: на них звучав реферат про Т. Шевченка, ставились вистави за його творами, виконувались поетичні й музичні твори та відтворювались живі картини за віршами Т. Шевченка. Останні, як правило, готувались художниками і дуже подобались глядачам, формували у них найтепліші враження.

Найпопулярнішою формою пошанування Т. Шевченка з 1907 р. стали Шевченківські вечори, які називались у "Раді" Шевченківськими святами, або вечорами пам'яті Т. Шевченка. Перші матеріали про них виявлені у "Раді" за початок 1907 р. Як правило, пік проведення Шевченківських заходів припадав на лютий-березень. Він визначався пам'ятними датами смерті та народження Кобзаря. Більшість Шевченківських заходів у 1907–1908 рр. присвячувались відповідно 46-им та 47-им роковинам від дня смерті поета. За матеріалами "Ради" виділяємо дві форми зазначених заходів. Першою було Шевченківське свято. Як правило, воно проводилось у великому місті та включало кілька етапів. Наприклад, зранку у храмі проходила панахида по Т. Шевченкові, а ввечері організовувався концерт чи театральна вистава. Другою, популярнішою формою, стали Шевченківські вечори, які проводились у вечірній час за раніше складеною програмою. Усі заходи, як правило оголошувались, і були платними. З 1907 р. почала закладатись традиція благодійництва Шевченківських вечорів: частина зібраних коштів передавалась організаторами на спорудження пам'ятника Т. Шевченкові. Рідше кошти використовувались на внутрішні потреби української громади, наприклад, для створення народної бібліотеки або поповнення її фондів, на потреби місцевої "Прогресу" тощо. З 1908 р. в окремих містах почали влаштовувати театральні вистави на честь Т. Шевченка для збору коштів на пам'ятник Кобзареві.

Як стає відомо з "Ради", початок 1907 р. у Києві відкрився Шевченківським вечором. Він присвячувався 45-м роковинам від дня смерті поета та проходив 4 січня у відомому "Малому театрі О. Крамського" м. Києва. Це свято організували професійні артисти: театральна трупа Дмитра Гайдамаки, основу якої складали вихованці корифеїв українського театру

(М. Кропивницького, П. Саксаганського, М. Садовського) – С. Глазуненко, К. Позняченко, В. Грицай, Л. Лінницька, П. Цесевич, Б. Лучицький та ін. Програма Шевченківського вечора у постановці зазначеної трупи включала дві частини: концертну (сольне та хорове виконання музичних творів, покладених на вірші Т. Шевченка: “Ой Дніпре”, “Реве та стогне Дніпр широкий...”, “Думи мої, думи”, “Заповіт”, “Б’ють пороги”, декламування уривка із поеми “Гайдамаки”) та театральну – постановку першої дії п’єси “Назар Стодоля” та першої дії поеми “Катерина” [2]. Зазначимо, що трупа Д. Гайдамаки подібний вечір провела ще 22 вересня 1906 р., коли гастролювала у Петербурзі. Українські артисти на сцені Невського театру В. Неметті замість постановки звичайної вистави організували пам’ятний вечір, присвячений 45-м роковинам смерті Кобзаря. Вони поставили першу дію “Назара Стодоли” та уривок з опери “Катерина” (на музику М. Аркаса). “Рада” позитивно відгукнулась на проведений захід, писала про нього: “Багато людей зійшлося пошанувати Шевченка і щиро вітали артистів, які дали їм до цього нагоду” [1].

Із повідомлення постійного співробітника “Ради” Л. Пахаревського “Шевченкові свята” [3] довідуємось, що на лютий 1907 р. у Києві було заплановано кілька пам’ятних вечорів, присвячених 46-м роковинам від дня смерті Т. Шевченка: 17 лютого – “Товариство сприяння початковій освіті” проводило вечір у Київській Народній аудиторії (вул. Бульварно-Кудрявська), 23 лютого – там само організовувало вечір і музичне товариство “Боян”, 17 березня – київська “Просвіта” готувала вечір у “Малому театрі О. Крамського”, за участю гуртка українських аматорів під керівництвом В. Іванова. Проведення українцями Шевченківських вечорів планувалось і в інших містах: у Харкові, до участі у ньому був запрошений молодий композитор К. Стеценко, Житомирі, Одесі, Миколаєві та ін.

Окремі з вечорів описувались у “Раді” в замітках або статтях. Так, С. Петлюра розповів про Шевченківський вечір, організований “Товариством сприяння початковій освіті” 17 лютого 1907 р. у Київській Народній аудиторії [6]. Автор писав про нього як очевидець, відзначив багатолюдність заходу, але артистичну слабкість у виконанні окремих номерів, неготовленість артистів. Найбільше зауважень у нього викликало декламування віршів Т. Шевченка. Він звернув увагу на проникливе читання поезії Т. Шевченка акторкою М. Старицькою, яка, за словами С. Петлюри, продемонструвала глибоке психологічне розуміння прочитаного, передавала сюжети поезій з великою експресією та чуттєвістю. С. Петлюру зачепила і гра юного учня зі школи М. Лисенка – Б. Нахутіна, якого він

назвав справжньою знахідкою для талановитого композитора, а його віртуозну гру – найкращим номером музично-вокальної частини вечора.

С. Петлюра описав і вечір пам'яті Т. Шевченка у Києві, організований 23 лютого 1907 р. музичним товариством “Боян” [7]. Стало відомо, що російські артисти відмовились від участі у заході, проте українські актори, що їх замінили, не розчарували глядачів: вони артистично й професійно прочитали вірші Т. Шевченка. Зокрема, глядачів зачарував артист І. Свірговський, який декламував “Чигрине, Чигрине” та “Минають дні, минають ночі...”. Вірші Кобзаря артистично й емоційно читав і артист Г. Матковський. На вечорі виконувались і хорові композиції на вірші Т. Шевченка колективами під керівництвом М. Лисенка, О. Кошиця та К. Стеценка. Оперний співак Г. Внуковський з потужною експресією та ліричним тембром виконав “Гомоніла Україна” та “Удосвіта встав я”. С. Петлюра відзначив і вдалі виступи тріо у складі оперних співаків С. Павловського, Г. Березницького і В. Галімського, але зауважив відсутність у програмі вечора вступного слова або реферату про Т. Шевченка, традиційного на подібних заходах, та невідповідне оформлення зали: організатори навіть не подбали про бюст Т. Шевченка на сцені.

Київській “Просвіті” не вдалось провести Шевченківський вечір у визначений день, бо вона не отримувала дозволу на нього від київського губернатора, який зволікав із рішенням та прийняв його зі значним запізненням. Вечір, що планувався на 17 лютого, був дозволений лише 7 квітня. Місцем його проведення стала сцена Троїцького народного будинку “Київського товариства грамотності” (нині – Київський національний театр оперети). Програма вечора виглядала змістовною, на нього були запрошені відомі артисти. Відкривався пам'ятний захід рефератом про Т. Шевченка, підготовленим С. Єфремовим. У виставі “Назар Стодоля” грали М. Садовський, М. Заньковецька, О. Мишуга, І. Мар'яненко, поему “Сотник” ставили учні музично-драматичної школи М. Лисенка.

У концертній частині вечора виступали М. Лисенко, О. Мишуга, М. Садовський, змішаний хор студентів університету св. Володимира, трупи М. Садовського, Лук'янівського народного будинку (усього у ньому об'єдналось 120 виконавців). Напередодні вечора “Рада” ще раз оголосила про час та місце його проведення [24]. Зі “Звіту київської “Просвіти” про спектакль-концерт пам'яті Т. Шевченка” стає відомо, що організатори мали з нього добрий прибуток: 214 карб. 44 коп. 15% від цієї суми вони передавали на пам'ятник Т. Шевченкові [26].

У 1907 р. хвиля Шевченківських вечорів прокотилась багатьма містами, містечками та селами України. Більшість із них були багатолюдними,

урочистими та змістовними, в окремих містах проходили вперше і залишили у глядачів найкращі враження. Пік проведення вечорів припав на 23–27 лютого. Так, 23 березня пам’ятний вечір Т. Шевченка був організований місцевою українською “Просвітою” в Катеринославі. Він проходив в аудиторії народного читання, прикрашений портретом Кобзаря. На вечорі був прочитаний реферат, декламувались вірші Т. Шевченка, співав хор [25]. З “Ради” стає відомо, що цей вечір спочатку був запланований на 23 лютого [21], але з поважних причин перенесений на місяць. Програма вечора була насиченою, бо включала аж 23 номери: “Як умру, то поховайте”, “Минають дні, минають ночі”, жалібний марш, “Вмер батько наш”, тріо виконало “Вночі на могилі”, “Ой що ж то та й де вороги” та ін. Вечір організаторам вдался і його збирались провести повторно 1 квітня. З першого вечора кошти збирались використати на заснування у Катеринославі читальні ім. Т. Шевченка, а з другого – на пам’ятник [25].

25 лютого Шевченківське свято пройшло у Миколаєві та стало знаковою подією для української громади міста: воно ознаменувалось установчими зборами миколаївської “Просвіти” [11]. Зранку того дня була відслужена панахида за Т. Шевченком у Купецькому соборі міста. Далі присутні (150 осіб) перейшли до зали “Російського технічного товариства” на засідання. Його відкрив виступ М. Аркаса, українського громадсько-культурного діяча Миколаєва, автора опери “Катерина” (за поемою Т. Шевченка). У своїй історичній промові М. Аркас висвітлив різні періоди української історії, відобразив національний гніт, що тяжів над українцями протягом 300-літнього їхнього перебування у складі Російської імперії. Промовець висловив надію на його послаблення, бо з-під того тиску проривалась на світ вільна думка й бажання національного відродження. Свою промову М. Аркас закінчив словами великого Тараса. На Шевченківському святі у Миколаєві біля 100 українців міста записались до щойно заснованої української “Просвіти”.

Шевченківський вечір 26 лютого пройшов і в Одесі, в Одеській міській аудиторії народних читань. Цей захід проводився у Чорноморській Пальмірі вперше. Допускаємо, що короткий і лаконічний допис про це національне свято українців в Одесі подав до “Ради” М. Комаров. Автор відзначив його багатолюдність, привітання українців депутацію польської громади Одеси. З інших джерел стає відомо, що з нагоди Шевченківського свята українців вітали усі національно-культурні товариства Одеси. Поляки принесли вінок із написом: “Вічному братському народу від польського дому Одеси”¹, який мали покласти до бюста Т. Шевченка

¹ ДАОО, ф. 2, оп. 7, спр. 314, арк. 16.

на сцені. Але за даними “Ради”, місцева адміністрація не дозволила гостям здійснити задумане [13].

Три матеріали у “Раді” виявлено й про Шевченківський вечір у Проскуріві. У двох коротких повідомленнях вечір оголошувався. Його організовували 23 лютого артисти трупи Д. Гайдамаки, він включав театральну та концертну програми [9; 14]. Згодом проведений захід був колоритно описаний. Автор зазначив високий рівень його організації, розповів про програму. Підкреслив факт найсильнішого впливу на глядачів хорових виконань композицій на вірші Т. Шевченка, що прозвучали на вечорі. Усі виступи вечора були настільки вдалими, що ледь не кожен номер глядачі викликали на “біс”. Привертає увагу й оформлення сцени, яка виглядала барвистою від переплетення на ній соковитих кольорів: від портрету Кобзаря, живої картини, поставленої дітьми у національному одязі, кобзаря та неповторного хору. “Заповіт” Т. Шевченка був виконаний усіма присутніми стоячи. Автор лише зауважував невелику кількість глядачів, що було незвичним для такого заходу та заборону місцевою адміністрацією реферату про Т. Шевченка. Не обійшлося на вечорі й без інциденту: коли глядачі й артисти почали співати “Заповіт”, один із присутніх викликав жандарма, але ця прикра історія на тому й закінчилась [14]. Кошти від вечора організатори збирались передати в редакцію газети “Рада” для комісії зі спорудження пам’ятника Шевченкові.

Шевченківське свято пройшло 26 лютого і у Кам’янці-Подільському. Його основним організатором стала поважна театральна трупа М. Садовського, яка перебувала там на гастролях. Так, зранку того пам’ятного дня в Олександрівській церкві міста була відслужена панахида по Т. Шевченкові. Після її закінчення промову українською вголосив місцевий священик Курчинський та кілька віршів Т. Шевченка прочитав актор М. Садовський [12].

Другою частиною національного свята у Кам’янці-Подільському стала вечірня театральна вистава “Назар Стодоля”. Відзначено, що концертну залу Шевченківського вечора у Кам’янці-Подільському було оформлено професійно. Над нею працював художник-передвижник В. Розвадовський. Митцеві вдалось так оформити зал і сцену, що вона, за свідченням очевидців, допомагала глядачам глибше проїнятися театральним дійством, робила його реалістичним. Вистава М. Садовського у Кам’янці-Подільському була благойною, бо зібрані кошти артисти збирались передати на потреби місцевої подільської “Просвіти”. Підтвердження цього знаходимо ще в одній замітці “Ради”. Але у ній подавалось уточнення: театральна трупа передавала “Просвіті” лише частину коштів [12].

27 лютого Шевченківський вечір пройшов у Житомирі у приміщенні “Товариства взаємного кредиту”. Це був перший пам’ятний вечір Т. Шевченка у місті. Його організували місцеві аматори. На вечорі прозвучав український реферат про Т. Шевченка, виступив хор семінаристів та кобзар Михайло Домонтович (М. Злобінцев), запрошений із Золотоноші. Захід також був благодійним: зібрані кошти організатори збирались віддати голодним [16].

Про Шевченківський вечір 25 лютого у Лубнах інформацію в “Раду” подав М. Мороз [10]. Автор підкреслив перше проведення подібного заходу у місті. Його програма складалась із концертної та театральної частин. Відзначалось артистичне декламаторське виконання віршів Т. Шевченка артистом П. Деркачем, але зроблено окремі зауваження до постановки місцевими артистами-аматорами вистави “Назар Стодоля”. Національне свято українців у Лубнах не обійшовся без неприємності, яку зазначив М. Мороз: вступне слово на святі мав сказати відомий громадський діяч Полтавщини, депутат І Державної Думи В. Шемет, але адміністрація заборонила його виступ. Кошти від вечора організатори призначали на пам’ятник Т. Шевченкові.

Шевченківський вечір пройшов і в Полтаві [25]. На ньому декламували вірші І. Маркевич та О. Пчілка – власний вірш “Слово”. Хор виконав “Прометей” на музику К. Стеценка. Привернули увагу глядачів і живі картинки, оформлені відомим письменником Г. Коваленком. На вечорі організатори зібрали приблизно 600 крб. Частина коштів призначалась на пам’ятник, інша – на українські просвітні справи.

Дні вшанування Т. Шевченка пройшли і на хуторі Красногорівка (Полтавщина) з 26 лютого до 2 березня. У “Раді” повідомлялось, що “всі ці дні почувався настрій, як в надзвичайне свято. Учні красногорівської школи прибігали “в гості до батька Тараса” [25]. А 2 березня, у селі пройшов урочистий вечір, на якому виступали учні місцевої школи “в мережаних сорочках, плахтах, керсетках, стрічках, в чумарках на опал, в смушевих шапках”. Співав кобзарський хор, декламувались вірші. Глядачі висловили бажання щорічного вшанування великого Тараса.

Збиралась відзначити Шевченківські роковини і чернігівська “Просвіта” [21]. На Шевченківський вечір вона запросила відомих артистів з Києва – М. Садовського та М. Старицьку, які вже були учасниками подібних вечорів. Як згодом повідомила “Рада”, цей захід у Чернігові був перенесений на Великодні свята для зручності приїзду акторів [25].

28 лютого Шевченківський літературно-вокальний вечір пройшов і в місцевому театрі Могилева-Подільського. Його слухачами були переважно

учні місцевих шкіл, інтелігенція та звичайні жителі міста. На вечорі була заслухана біографія Кобзаря. Її прочитав учитель місцевої комерційної школи П. Симашкевич. Вирізнився на вечорі виступ учнівського хору, який виконав композиції на вірші Т. Шевченка [16].

2 березня концерт пам'яті Т. Шевченка урочисто пройшов і в Чернівцях. Його організувало товариство “Буковинський Боян” у залі музичного товариства [16].

Як стає відомо з “Ради”, Шевченківські вечори у 1907 р. проводились і за межами України. Так, 25 лютого такий вечір пройшов у Мінську. Його організував гурток українців-аматорів. Захід зібрав повний зал глядачів. Артисти ставили “Назара Стодолю”. Найурочистішою подією вечора стало спільне виконання “Заповіту” Т. Шевченка. Перед цим на сцену був винесений портрет Кобзаря в обрамленні рушників та квітів. Артисти, тримаючи портрет, розпочали спів “Заповіту”, який був підхоплений усіма присутніми та виконаний двічі. Реферат про Т. Шевченка не прочитали на вечорі через суперечки: якою мовою його озвучувати. Не погодивши це питання, організатори вирішили зняти його з програми. Реферат, підготовлений до свята, був надрукований російською мовою у місцевій газеті “Голос провинции” [15].

27 лютого Шевченківський вечір організувало українське земляцтво Московського університету у Москві. Серед організаторів був артист А. Борисенко. Вечір проходив у відомому залі “Благородного собрания” та мав неабиякий успіх: усі номери програми були виконані артистично й майстерно та супроводжувались оваціями. Дописувач до “Ради” відзначив виступ хору під керівництвом А. Засядька, який блискуче виконав низку композицій на вірші Т. Шевченка [15].

Урочисто відзначила Шевченкові роковини 26 лютого 1907 р. й українська Кубань. Про них написав до “Ради” відомий український діяч Кубані С. Ерастов. Автор відзначив, що на Кубані яскраво й потужно проявлялись симпатії до Т. Шевченка та його творчості. Це підтвердив і Шевченківський вечір у Катеринодарі, який зібрав переповнену залу глядачів. Її прикрасили по-національному: квітами, жовто-блакитними прапорами, панно з віршами Т. Шевченка. На вечорі був влаштований і “український базар”, на якому продавали українські книги та часописи [18].

26 лютого 1907 р. “Український музично-вокальний вечір на спомин Т.Г. Шевченка” відбувся і на хуторі Романовському (на Кубані). Його організувала рада місцевої “Просвіти”. На вечорі її голова Іван Овдієнко прочитав змістовний реферат про Т. Шевченка. Виступав хор із

місцевих селян, читались вірші та ставились “живі картини” на сюжети віршів Т. Шевченка [22].

24 та 25 лютого два вечори пам’яті Т. Шевченка організували й українські робітники в Баку. На них декламувались вірші Кобзаря, був прочитаний реферат з життєписом Т. Шевченка, виконувався “Заповіт” [19]. Подібний вечір 24 лютого організувала й українська громада Ростова-на-Дону [19].

З 1907 р. Шевченківські вечори проходять не лише у великих містах, а й в окремих містечках та селах України. Наприклад, з “Ради” стає відомо, що 1 березня тасмне святкування Шевченківських роковин пройшло у м. Павлолі Скви́рського повіту. Його провели вчителі у місцевій школі за участю 20 селян. На вечорі був прочитаний реферат про Т. Шевченка, декламувались вірші поета [16]. Вечір пам’яті Т. Шевченка у лютому 1907 р. пройшов і в м. Охтирці у міській гімназії з ініціативи її учнів. На ньому в основному виступала молодь. Автор, що подав повідомлення про захід, відзначив, що подібні вечори мали велике значення для українців: вони пробуджували національну свідомість в української учнівської молоді [21].

Шевченківський вечір пройшов і в с. Клімівці Бахмутського повіту Катеринославської губернії. На ньому присутні зібрали 2 р. 24 коп., які передали в редакцію тижневика “Рідний край” на будівництво пам’ятника Кобзареві [19]. Вперше 46-ті роковини смерті Т. Шевченка відзначили й залізничники станції Нижньодніпровська Катеринославської залізниці [19]. Перший вечір пам’яті Кобзаря був проведений і в с. Новий Буг Херсонської губернії. Програма таких заходів у селах також включала прочитання рефератів, декламування віршів, співи пісень на вірші Т. Шевченка у виконанні місцевих хорів. За повідомленнями газети, Шевченківські вечори і на селах збирали повні зали глядачів, готувались місцевими українцями та були змістовними.

Одним із останніх вечір пам’яті Т. Шевченка 24 серпня 1907 р. пройшов на Донбасі у м. Юзівці (нині – Донецьк). Його організувала й провела театральна трупа Митрофана Ярошенка, яка гастролювала у місті. На вечорі Д. Шевченко прочитав реферат про Кобзаря, далі ставились вистави “Назар Стодоля” та “Катерина”. Закінчився вечір спільним виконанням безсмертного “Заповіту” Т. Шевченка. Автор повідомлення про цей вечір у Юзівці, О. Зорохович зазначив, що він дав трупі добрий прибуток: 43 карб. 70 коп. 10% від цієї суми призначались на пам’ятник Кобзареві [28].

Відзначення Шевченкових роковин у лютому 1907 р. пройшли і в Галичині. Так, “Рада” повідомляла про два такі заходи, організовані читальнею львівської “Просвіти”. Перше вшанування мало форму вечорниць. Їх збирались провести 18 лютого у м. Янів (нині – с. Івано-Франкове, Яворівського району), за 22 км від Львова. Того ж дня читальня “Просвіти” вшановувала Т. Шевченка і в м. Добромилі [5].

Отже, за матеріалами “Ради”, стає відомо, що у 1907 р. було проведено бл. 20 Шевченківських заходів в Україні, бл. 10 за її межами. Вони мали різні назви: вокально-музичні, літературно-музичні вечори, вечори пам’яті, уподібнювались своїми програмами та демонстрували високий рівень національної поваги українців до Т. Шевченка. Пам’ятні заходи Т. Шевченка, починаючи з 4 січня і до 24 серпня, пройшли у таких містах та селах України: Києві, Миколаєві, Одесі, Катеринославі, Житомирі, Кам’янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Проскуріві, Лубнах, Чернігові, с. Паволоч (Київщина), Климівка, на станції Нижньодніпровська (Катеринославщина), с. Новий Буг (Херсонщина), у Чернівцях та Галичині. Організаторами заходів були як професійні театральні трупи, так і українські “Просвіти”, учнівська молодь, місцева інтелігенція.

Як правило, Шевченківські заходи були багатолюдними, пронизані національними ідеями, сприяли національному просвітництву тагуртуванню українців. Важливим фактом стала легалізація таких заходів, які раніше проводились у вузьких колах українства та були забороненими. Тепер вони вийшли на театральні сцени та зібрали тисячі глядачів. У більшості зазначених міст Шевченківські вшанування у 1907 р. відбулись вперше і мали надзвичайний резонанс, бо їх глядачі прийняли і висловили бажання проводити такі заходи якомога частіше.

Нова хвиля Шевченківських вечорів прокотилась Україною і в лютому-березні 1908 р. Вони присвячувались 47-м роковинам смерті поета. Так, з “Ради” стає відомо, що вшанування роковин Т. Шевченка відкрилось 24 лютого двома панахидами: одна була відслужена у Софійському соборі Києва [30; 31]. Повідомлялось, що вона виявилась багатолодною, незважаючи на запізніле оголошення про неї в газетах. Другу панахиду того ж дня організувала й українська громада у Казанському соборі Петербурга [36].

З 22 лютого 1908 р. розпочалось проведення Шевченківських вечорів, або вечорів пам’яті Т. Шевченка. Порівняно з 1907 р. географія їх урізноманітнюється. Вони проходять як у відомих, так і невідомих містах, містечках, селах, на хуторах. Так, першим вечором, про який повідомляла

“Рада” і який відкривав цикл шевченківських вшанувань 1908 р., став пам’ятний вечір у церковній парафіяльній школі хутора Нижній Іржавець Лубенського повіту на Полтавщині. Його організували переважно учні місцевої школи, а серед глядачів були учителі та батьки, які винесли найкращі враження від виступів своїх вихованців.

24 лютого Шевченківський вечір пройшов на станції Бух Еду Східно-Китайської залізниці, далекій від України. Його провів гурток українців. Програма вечора включала: постановку вистави “Невольник” у переробці М. Кропивницького, реферат з біографією Т. Шевченка та виконання “Заповіту”. Зібрані кошти від вечора організатори вирішили передати на пам’ятник Т. Шевченкові [37]. Про цей вечір “Рада” подала ще одне повідомлення “Шевченкове свято у Маньчжурії” [58], вже підсумовуючи його проведення. З нього стає відомо, що вечір пройшов у запланований день, видався багатолюдним та змістовним. Він зацікавив глядачів не лише однієї залізничної станції, а й інших: люди приходили до Бух Еду за 100 верств. Глядачів зібрався повний зал, серед них переважали українці. Вечір відкрив промовець, який розповів біографію Т. Шевченка, далі виконувались музичні твори у виконанні хору. Особливу увагу привернув виступ артиста, переодягненого у кобзаря. Він проникливо виконав думу “Зійшов місяць на Вкраїні”. Також була поставлена вистава “Невольник”. Від вечора присутні винесли найкращі враження та висловили побажання, аби подібні заходи проходили частіше.

Кілька Шевченківських вечорів у 1908 р. було заплановано у Києві. Але усі вони проходили у березні. Так, 6 березня розкішний літературно-музичний вечір пам’яті Т. Шевченка відбувся в Народній аудиторії Києва на вул. Бульварно-Кудрявській, 26 за участю професійних артистів – М. Лисенка, В. Валерик, З. Зоріної-Миронович, Л. Квітки, М. Старицької, В. Цимбала та ін. [39; 41]. Про цей вечір “Рада” двічі оголошувала, а згодом О. Кузьминський розповів про нього розлогіше. Автор зазначив, що цим вечором кияни розпочинали цикл заходів зі вшанування Т. Шевченка, яких було заплановано три (організований “Просвітою” та музичним товариством “Боян”). Очевидно, О. Кузьминський був присутнім на вечорі, бо писав про нього як очевидець, відзначивши сердечну атмосферу і бездоганну гру відомих артистів. Проте зробив і зауваження щодо окремих виступів: незнання артистами української мови та спотворення мови великого поета, невідповідне декламування окремих віршів, затягування деяких номерів (тривала гра на цимбалах), що втомлювало глядачів [43].

12 березня 1908 р. Шевченківські роковини мала відзначити артистична комісія київської “Просвіти” на театральній сцені відомого театру

“Соловцов” у Києві. Це був серйозний захід, до участі в ньому були запрошені відомі оперні та театральні артисти. На вечорі мав виступити С. Єфремов із рефератом про Т. Шевченка, змішаний хор під керівництвом П. Злобіна [29]. Професійні художники готували зал та працювали над оформленням концертних номерів. Про цей вечір виявлено кілька матеріалів у “Раді”: два інформаційні повідомлення напередодні його проведення та статтю М. Левицького за фактом проведеного заходу [48]. Напередодні вечора “Рада” ще раз подавала інформацію-оголошення про просвітянський Шевченківський вечір, підкреслювала, що у великій та просторій залі театру “Соловцов” своє національне свято українці проводять уперше. До участі в ньому були запрошені відомі артисти М. Лисенко, О. Мишуга, М. Медведєв, вірші читали Н. Дорошенко, М. Старицька, Г. Матковський та ін. У цій інформації подавалась і програма вечора: реферат С. Єфремова “Пам’ятник Шевченкові”, хорові композиції з поеми “Іван Гус”, віршів “Жалібний марш”, “Сон” та ін., постановка живої картини до вірша “Садок вишневий коло хати”. Зазначалась активна реалізація квитків на вечір [43].

Згодом М. Левицький у “Раді” детально описав цей урочистий і незвичний Шевченківський вечір у Києві [48]. Автор відзначив змінений характер подібних вечорів, вихід їх із вузького кола українців на широку аудиторію, на найвідомішу театральну сцену міста. Зі статті стає відомо, що програма вечора була змінена. Так, заявлений реферат С. Єфремов лише написав, а прочитав його артист В. Цимбал. М. Левицький прискіпливо оглянув виконання усіх номерів заявленої програми, відзначив її вдалі та слабші моменти. На його думку, невдалим видався виступ чисельного змішаного хору, яким диригував П. Злобін. З виступу склалось враження, що в артистів не вистачило часу для репетицій, а тому кілька серйозних творів вони виконали мляво: їхній спів звучав без інтонацій і не викликав відповідних емоцій у глядачів.

М. Левицький відзначив майстерне декламування віршів Т. Шевченка артисткою М. Старицькою, неперевершене виконання музичної композиції М. Лисенком, віртуозну гру на скрипці Ю. Пуліковського. За його оцінками, найвдаліше виглядала сольна частина вечора, зокрема, виступи співаків З. Зоріної-Миронович, О. Мишуги, Г. Внуковського та ін. Кожен співак продемонстрував силу свого голосу, наповнивши музичною мелодійністю сюжети віршів Т. Шевченка. Усі виступи супроводжувались бурхливими оваціями.

Згодом київська “Просвіта” у “Раді” надрукувала “Звідомлення” з детальними даними про витрати та прибутки з проведеного вечора. У звіті

відображені усі видатки, витрачені нею на організацію вечора. Наприклад, організатори платили за оренду театру, музичних інструментів, одягу та костюмів, за рекламу та оповістки, що друкувались у київських газетах, за послуги фотографа, оренду чайного буфету тощо. Зі звіту стає відомо, що прибуток від вечора був солідним, він склав 300 крб. 96 коп., 20% від суми, тобто 60 крб. “Просвіта” передавала на пам’ятник Т. Шевченкові [54]. Рада київської “Просвіти” у “Раді” надрукувала й подяку усім артистам, що взяли участь у Шевченківському святі 12 березня [49].

29 березня у Києві пройшов ще один помітний культурний захід, присвячений пам’яті Т. Шевченка – концерт київського музичного товариства “Боян”. Він відбувся у залі Комерційного зібрання (Хрещатик, 1) за участю відомих українських артистів – М. Старицької, М. Зотової, Є. Мусатової-Кульженко, хору під керівництвом М. Лисенка і О. Кошиця та студентів-бандуристів [46].

Багатолюдним та змістовним заходом видався вечір пам’яті Т. Шевченка, організований місцевою “Просвітою” у Чернігові. Він проходив у її приміщенні у залі, прикрашений живими квітами та барвистими стрічками. Глядачі переповнили зал, частина стояла у коридорі. Відкрив вечір відомий український діяч І. Шраг, який прочитав два реферати: про В. Антоновича та Т. Шевченка, як письменника, художника та борця за відродження України. Вдало прочитав свій вірш “Сон” і М. Вороний, актриса Андрієвська артистично декламувала “Утоплена”, А. Жук – вірш “До земляків”. До програми вечора увійшли й музичні твори. Завершальним номером чернігівського вечора став спільний спів “Заповіту”. Як писала “Рада”, Шевченківський вечір у Чернігові вдался, бо присутні винесли з нього найкращі враження [50].

“Рада” повідомляла і про літературно-вокально-музичний вечір пам’яті Т. Шевченка, організований у Катеринославі місцевою “Просвітою”. Він був присвячений 47-им роковинам смерті поета. Як видно, програма вечора була насиченою та включала такі заходи: реферат І. Труби про Т. Шевченка, виконання жалібного маршу “Вмер батько наш”, інших пісеньних композицій на вірші Т. Шевченка, декламування віршів, постановку живої картини за поемою Т. Шевченка “Причинна”, спільне виконання артистами та глядачами “Заповіту”. Закінчив вечір виступ парубоцького хору, який виконав “Ще не вмерла Україна”. Захід видався багатолюдним і справив на присутніх позитивні враження [40].

За інформацією “Раді”, 30 квітня 1908 р. у Катеринославі був організований благодійний концерт із творів українських та російських

артистів у Зимовому театрі міста. Зібрані кошти організатори мали намір віддати на пам'ятник Т. Шевченкові. На концерті мали виступити відомий бандурист Ворскляньський із жалібним маршем “Зійшов місяць”. Програмувалась і постановка живих картин за творами Т. Шевченка “Причинна”, “У титаря”. Їх готував художник І. Горбоносів. Із ще одного повідомлення “Ради” про цей український концерт стає відомо, що його організувала Катеринославська “Просвіта”, зокрема її члени – Д. Яворницький, В. Корольков, Старчинський [63].

З “Ради” довідуємось ще про кілька Шевченківських вечорів, що пройшли на Катеринославщині. Так, 8 березня літературно-вокально-музичний вечір був проведений у с. Амур Новомосковського повіту. Його організувала місцева “Просвіта”. У повідомленні “Ради” зазначалось, що це був перший Шевченківський вечір у селі. На ньому з рефератом виступив відомий педагог, член Катеринославської “Просвіти” І. Труба. Потім виконувались хорові композиції, соло, дует, квартет, декламувались вірші. Була поставлена й жива картина за поемою “Причинна”. Привертають увагу національні елементи на цьому вечорі: присутність глядачів в українських вишиванках, національне оформлення зали (її прикрашали українські вишивані рушники, квіти, картини на українські теми). Вечір зібрав чимало глядачів, і “Просвіта” вирішила отримані кошти передати на пам'ятник Т. Шевченкові [47].

Ще один пам'ятний вечір до 47-х роковин смерті Т. Шевченка пройшов у с. Лоцманська Кам'янка, на Катеринославщині (нині – це район на сході Жовтневого масиву м. Дніпропетровська). Він був організований місцевими вчителями та інтелігенцією. Організатори провели два заходи: вистави “пам'яти незабутнього Кобзаря України” та концерт: пісенні номери виконував селянський хор та учні двокласної школи. Були поставлені вистави “Сто тисяч” І. Карпенка-Карого та “По ревізії” М. Кропивницького, виконані пісенні твори: “Б'ють пороги, місяць сходе”, “Закувала та сива зозуля”, “Широкою долиною” [55]. Зібрані кошти призначались на створення сільської бібліотеки.

Лаконічне повідомлення у “Раді” виявлено й про Шевченківське свято в Житомирі, організоване місцевою “Просвітою” 25 березня 1908 р. Воно проходило у приміщенні “Товариства взаємного кредиту” [52] за участю місцевих та запрошених артистів. У “Раді” вони оголошувались: співаки Назаревичі, декламаторка Л. Волошка, бандуристи М. Домонтович і Ящинський та ін. Мав виступити й хор під керівництвом П. Гайдая та промовець Гніденко із рефератом про Т. Шевченка.

Змістовний Шевченківський вечір 8 березня пройшов і в Одесі. Його організувала місцева “Просвіта”. На вечорі прочитав реферат відомий бібліограф та український діяч М. Комаров. Він був присвячений історії та аналізу вірша Т. Шевченка “І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм...”. Виконувались і музичні твори, серед яких – “Заповіт”, “Жалібний марш”. Зал проведення вечора прикрашали два портрети Шевченка, мальовані олією [45].

25 березня Шевченкове свято пройшло і в Миргороді. Його організував місцевий драматичний гурток. Особливістю цього заходу було те, що його пильнувала місцева адміністрація. Так, вона не дозволила виголосити промову на вечорі українською мовою. Щоб не зірвати захід організатори поступились: вони погодились на виголошення реферату про Т. Шевченка російською мовою. На вечорі у Миргороді декламувались вірші у виконанні місцевих артистів: миргородського кобзаря С. Пасішниченка, оперної співачки Олени Марковської, Мільгевської. Найсильніше враження на глядачів справили живі картини на вірші Т. Шевченка, поставлені відомим миргородським маляром і графіком О. Сластіоном. Його роботами глядачі були зачаровані. Зазначимо, що прізвище Сластіона у повідомленні “Ради” про Шевченківське свято у Миргороді не розкривалось, воно позначено ініціалами. Це ще раз підтверджує, що Шевченківський вечір у Миргороді проходив під пильним наглядом місцевої адміністрації [56]. Зібрані кошти організатори збирались передати на пам’ятник.

За інформацією “Ради” проведення Шевченківських вечорів планувалось ще в кількох містах Полтавщини. Так, 3 квітня такий вечір мав пройти в Полтаві. Його мали провести у Просвітньому будинку ім. Гоголя за участю відомих київських артистів: М. Лисенка, О. Мишуги, Сліпцова. Зібрані кошти збирались передати на пам’ятник [57]. На 4 квітня вечір пам’яті Т. Шевченка (літературно-музичний) був запланований і українцями м. Кременчука. Він мав пройти у народній аудиторії за участю місцевих артистів. Прибуток від вечора організатори також бажали віддати на пам’ятник [59].

З-поміж Шевченківських свят вирізняється високий рівень його підготовки та проведення в Кам’янці-Подільському 30 березня [62]. Його організувала місцева “Просвіта” у Пушкінському театрі міста. Відкрив вечір рефератом “Шевченко і його значення” відомий член подільської “Просвіти” В. Приходько. Промовець відзначив не лише національне значення Т. Шевченка для України, а й загальноєвропейське, знаковість імені поета для національного відродження України. Особливістю цього виступу були

його глибока змістовність, підготовленість автора та й те, що це був перший виступ про Т. Шевченка, проголошений на широку публіку рідною поетовою мовою. Місцеві аматори драматичного гуртка поставили виставу “Невольник” та кілька живих картин, які глядачі оцінили як надзвичайно оригінальні програмні номери, окремі назвали справжнім “артистичним утвором”. На вечорі була присутня делегація від польських студентів (Варшавського та Краківського університетів). Вона поклали розкішний срібний вінок до портрета Кобзаря, виставленого на сцену. Прибуток від багатолюдного концерту збирались відправити Полтавській земській управі на пам’ятник Т. Шевченкові.

Зі статті М. Шаповала [42] довідуємось про скромний, але резонансний Шевченківський вечір, організований харківською студентською громадою. Він проходив у зоологічній аудиторії Харківського університету у затишній і світлій залі, прикрашеній портретом Кобзаря. Автор зазначив особливу атмосферу того вечора, його чистоту та шляхетність. Стає відомо, що вечір проходив напівлегально, у вузькому колі українців, аби не викликати підозр в адміністрації, бо три роки українці не могли домогтися дозволу на такий вечір. Місцева адміністрація на їхні запити відповідала, що українців у Харкові немає. На вечорі було заслухано три змістовні реферати. У першому промовець відзначив значення Т. Шевченка та його ідей для українства поч. ХХ ст. Він назвав Т. Шевченка тим “ричагом, за котрий тепер хапаються українці всіх напрямків, аби рішати свої завдання”. Відзначив і такий факт: “Трагічна ця постать стоїть, як дивовижний феномен, на переломі українського життя, в котре він глянув орлячим оком і показав своєму пригнобленому народові його ворогів і оборонців”. М. Шаповал відзначив змістовність і другого реферату, в якому промовець говорив про самотність Т. Шевченка, його трагічне життя. Захоплено розповідав і про музичні номери вечора та їх глибокий вплив на слухачів. М. Шаповал відзначив, що подібні вечори мали велике значення для національного гуртування українців, угамовували між ними сварки та непорозуміння.

Відзначення Шевченкових роковин пройшло і в м. Бучачі (на Тернопіллі). У рамках запланованого значилось два заходи: вечорниці в пам’ять про Т. Шевченка. 2 березня їх організовувало місцеве товариство “Сокіл” у помешканні товариства “Бесіда”. 12 березня пам’ятний концерт Т. Шевченкові влаштовувала й місцева філія товариства “Просвіта” у монастирі Василянок [34].

29 березня літературно-музично-вокальний пам’ятний вечір-посвята Т. Шевченкові пройшов і в Могилеві-Подільського. У короткому

інформаційному повідомленні про нього в “Раді” довідуємось, що захід видався небагатолюдним і посереднім за рівнем організації. Найзмістовнішим видався виступ Симашкевича про життя Т. Шевченка [60]. Зібрані кошти організатори збирались передати на пам’ятник.

У 1908 р. Шевченківські вечори продовжують організовувати українські громади й поза Україною. Так, “Рада” повідомляла про відзначення Шевченківських роковин 24 лютого українцями Кракова. Шевченківське свято влаштували у помешканні української “Просвіти” міста. На вечорі із рефератом про Т. Шевченка виступив відомий скульптор М. Гаврилко, який згодом стане одним із авторів монумента Т. Шевченкові, виставленого на всеукраїнський конкурс [33]. Відзначення Шевченкових роковин планувалось і українською громадою м. Курська [30]. 17 березня “Товариство українців” середньої-технічної школи м. Ростова-на Дону поставило благодійну виставу “в честь украинского поэта Т. Шевченка в пользу недостаточных учеников средне-технического училища” [53]. Але в “Раді” цей захід охарактеризований як невдалий, тому що програма вечора не відповідала його завданням, спектакль ставився мляво й нецікаво.

18 лютого 1908 р. Шевченківське свято вперше було організовано і в м. Сіську (на Кубані) у будинку “Любителів витончених мистецтв”. На ньому вчитель реальної школи розповів біографію Т. Шевченка, були прочитані й Тарасові вірші “До Основ’яненка”, “До мертвих і живих...”, виступав і змішаний хор. Цей вечір став помітною подією для міста, бо проводився українцями вперше [44].

23 березня “Український літературно-музично-вокальний вечір” пам’яті Т. Шевченка пройшов з ініціативи Л. Проценко-Мазуренко й у Петербурзі у залі “Благородного собрания” [46]. Але з інформації “Раді” про цей захід стає відомо, що він мав не просвітянський, а переважно розважальний зміст.

30 березня вечір пам’яті Т. Шевченкові влаштувала місцева “Просвіта” й у Баку [61]. Він пройшов у залі громадських зібрань міста. Програма заходу включала: виголошення реферату “Про життя та літературну діяльність Т. Шевченка”, виставу “Невольник”, декламування віршів Тараса. Особливе враження на присутніх справило декламування артистом Кобилянським уривку із “Послання” Т. Шевченка, виконання хорових композицій на вірші Т. Шевченка колективом під керівництвом Ф. Володимирського. Усі вони видались глядачам неповторними.

Святковий вечір Т. Шевченка пройшов і у Львові 21 лютого 1908 р. Такі вечори для Галичини були традиційними та набули вже певного по-

рядку: день їхнього проведення та програму анонсували галицькі газети, вони ж друкували й матеріали про Т. Шевченка, головна промова вечора доручалась одному із найповажніших українців краю, у ній мали прозвучати національна програма українців та їхні основні тогочасні ідеали. Про вечір Т. Шевченка 1908 р. довідуємось із критичної статті галицького публіциста С. Томашівського “Не так ті вороги, як добрії люде...” [32]. Вона підписана криптонімом С.Ф. і написана у жанрі кореспонденції, а тому має підзаголовок “Лист з Львова”. Автор зазначив різний рівень та зміст промов, які виголошувались на Шевченківських вечорах у Львові у попередні роки, їх неоднаковий вплив на слухачів та детально зупинився на промові Ю. Романчука, проголошеній на вечорі 1908 р.

Основного промовця на Шевченковому вечорі С. Томашівський назвав “корманичем української національної політики в Австрії”, “нашим національним провідником” та знавцем творчості Т. Шевченка. Зазначений суспільний статус й наділив Ю. Романчука повноваженням виголосити промову про Т. Шевченка на львівському святі. До таких основних промов ставились обов’язкові умови: вона повинна бути не стільки інформаційною, скільки ідейною: мала зачепити серця й думки слухачів ідеями та ідеалами Кобзаря, згуртувати їх під його знаковим іменем перед викликами грізного часу. Проте С. Томашівський, як слухач, був несподівано глибоко розчарований промовою Ю. Романчука, бо вона не виконала покладеної на неї місії: не возвеличила Шевченка, а відобразила його людські слабкості, на яких найбільше зупинився промовець. С. Томашівський критикував і газету “Діло”, яка надрукувала той виступ та зовсім невідповідно його прокоментувала. Саме з цієї публікації С. Томашівський використав цитати промовця, і зокрема ту частину промови, яка його найбільше обурила. У ній йшлося про життєві гріхи поета: його схильність до алкогольних напоїв, зближення з товариством гулящих дідичів-панів, життєва непрактичність, необережність у виголошенні промов та заборонених віршів. Вказані реалії, за словами Ю. Романчука, й скалічили життя Т. Шевченка, бо спричинили його хвороби, заслання та й передчасну смерть. С. Томашівський не погодився із виголошеними фактами, назвав їх невідповідними пам’ятному Шевченківському вечору та цинічними щодо світлої пам’яті великого українця. Причиною ж такого виступу Ю. Романчука назвав партійно-політичні мотиви, заклик до українців бути покірними виконавцями волі віденських політиків, аби не розплатитись за свою сміливість та громадянську позицію подібно Т. Шевченкові. С. Томашівський з такою політичною позицією не погоджувався і усебічно її розкритикував.

За даними “Ради” в Галичині шанували великого Тараса і в інші періоди року. Так, 21 вересня Шевченківські вечорниці провели селяни у с. Босирах Гусятинського повіту (нині – Чортківський район Тернопільської області). Організаторами та виконавцями вечорниць стали талановиті місцеві селяни, які добре справились із завданням і справили на глядачів найкращі враження [62].

Зазначеним лютнево-березневим циклом Шевченківських вечорів завершувалось відзначення пам’ятних роковин Т. Шевченка у 1908 р. Але окремі заходи проводилось і в інші місяці року. Вони також мали характер вечорів, або постановок спектаклів та проводились із благодійною метою: для збору коштів на пам’ятник Т. Шевченкові. Перші такі вечори зафіксовані в 1908 р. Змістовно такі вечори відрізнялись від Шевченківських тим, що на них ставились вистави й за творами інших авторів. Так, 8 червня вистава на честь Т. Шевченка була поставлена у Харківській середній хліборобській школі з метою збору коштів на пам’ятник Кобзареві. Її організував гурток українців. На вечорі ставилась популярна у той час вистава – “Борці за мрію” І. Тогобічного, декламувались вірші, у тому числі й Т. Шевченка. У “Раді” відзначалась добра підготовка артистів-аматорів та артистичне виконання ними програмних номерів [64].

9 серпня благодійний вечір пам’яті Т. Шевченка був організований і в Пирятині у залі громадського зібрання міста. Захід видався багатолюдним: глядачі переповнювали залу. Артисти-аматори ставили “Назара Стодолю”, після вистави прозвучав концерт. Увагу глядачів привернула сцена проведення вечора: вона була прикрашена барвистими рушниками, на ній височіла споруджена символічна могила Кобзаря, уквітчана портретом поета, живими квітами та калиною. Глядачам таке оформлення дуже сподобалось [65]. Вечір дав добрий прибуток: 300 карб. 200 з них призначались на пам’ятник Тарасові.

Окремі автори “Ради”, зокрема, М. Ткаченко пропонував, щоб заходи від Шевченківських вечорів передавались на будівництво пам’ятника Кобзареві [51]. Також, щоб частину коштів від постановки Шевченківських п’єс, віддавали й театральні трупи. Автор зауважував, що ім’я Т. Шевченка привертало увагу глядачів до вечорів, популяризувало заявлені заходи, а тому організатори зобов’язані були частину своїх прибутків віддавати на велику й святу справу.

Отже, 1908 р. ознаменувався проведенням численних Шевченківських вечорів, як в Україні, так і за її межами. За інформацією “Ради”, таких вечорів було проведено більше 20: у Києві, Одесі, Полтаві, Пирятині,

Катеринославі та кількох селах Катеринославщини, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Харкові, Львові та ін. За межами України Шевченківські вечори пройшли у Петербурзі, кілька – на Кубані, у Курську, Баку і навіть у Маньчжурії. Ознакою зазначених заходів було те, що вони стали вісниками національного пробудження українства, яке демонструвало глибокий інтерес до постаті та творчості Т. Шевченка, бажання його гідного вшанування у дні пам'ятних дат. Про український характер зазначених заходів свідчить їхня національна атрибутика, що проявлялась в оформленні залів та концертних номерів вечорів, навіть у факті присутності на багатьох з них глядачів у національних костюмах.

Із матеріалів, опублікованих у “Раді” про Шевченківські вечори, дізнаємося про різний рівень їх проведення, але вони переконують, що ці заходи виконали поставлене завдання: популяризувати творчість Т. Шевченка та гуртувати українців ідеями Т. Шевченка. Більшість вечорів були багатолюдними, а їхні програмні номери вдалими. Матеріали газети свідчать, що українці в 1907 та 1908 рр. вперше вийшли на громадське пошанування Т. Шевченка. До цього долучились навчальні заклади, “Просвіти”, культурно-громадські товариства, театральні трупи, відомі артисти та музиканти. На окремих вечорах зародилась традиція збору коштів на пам'ятник Т. Шевченкові. Вперше такі пропозиції прозвучали у Полтаві, Юзівці, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському та ін. Неодноразово звіти про кошти, зібрані на Шевченківських вечорах, друкували “Просвіти”, зазначаючи, яку частину з них вони передали у фонд пам'ятника [26; 54].

Таким чином, українська газета “Рада” за 1907–1908 рр. умістила потужний масив матеріалів про пам'ятні Шевченківські заходи поч. ХХ ст., що проводились як в Україні, так і за її межами. Його систематизація та джерелознавче опрацювання приводить нас до таких висновків 1) виявлені газетні матеріали надають багату фактичну інформацію про дати, місця проведення заходів, їх організаторів, частково знайомлять із програмами вечорів та їх учасниками, дають можливість простежити та зафіксувати розмаїту географію вечорів, які ставали основною формою пошанування Т. Шевченка серед українців; 2) за їхніми даними стає відомо, що у зазначені роки у багатьох містах пам'ятні вечори Т. Шевченка проходять вперше; вони вирізняються змістовністю та різноманітністю програм; 3) зібрані дані свідчать, що Шевченківські вечори стають невід'ємною складовою українських громадсько-культурних заходів початку ХХ ст., однією із найпопулярніших форм пізнання та популяризації творчості Т. Шевченка, способом гуртування українських громад різних міст;

4) стає відомим і факт, що основними організаторами Шевченківських вечорів постають відомі українські театральні трупи, українські громади (у російських містах) та новозасновані українські “Просвіти”; у великих містах на Шевченківських вечорах виступають професійні артисти, у менших містах та селах – місцеві аматори (із вчителів, учнів, селян); 5) переважна більшість Шевченківських вечорів пройшли на високому організаційному та підготовчому рівні та мала сильний емоційний вплив на глядачів; ефектно виглядало оформлення залів і сцен, на які звертали увагу автори, що подавали інформацію про них у “Раду”; 6) більшість інформаційних повідомлень та статей про вечори до “Ради” подавались їх організаторами або глядачами, а тому вони відображають безпосередні враження від побаченого. Серед авторів таких матеріалів у “Раді” – С. Петлюра, Л. Пахаревський, М. Левицький, М. Комаров, І. Труба, В. Приходько; 7) виявлені матеріали дають підстави говорити про різний рівень висвітлення ними Шевченківських заходів (у залежності від жанру матеріалу): про окремі вечори зустрічається лише загальна інформація (день, місце проведення, коротка програма), таку інформацію дають лаконічні повідомлення або оголошення; ще частину заходів можна реконструювати за кількома матеріалами, які, як правило, доповнювали один одного і відтворювали цілісну картину того чи іншого заходу. Про окремі вечори у “Раді” можна знайти й ширшу інформацію, з оцінками, критикою, зауваженнями. Як правило, такий вид газетного матеріалу мав форму авторської статті; 8) переважаючим жанром матеріалів про Шевченківські заходи в “Раді” були все ж інформаційні оголошення та повідомлення; 9) з 1908 р. з’являється нова форма Шевченківських вечорів – благодійні вечори пам’яті Т. Шевченка. Їхньою метою був збір коштів на пам’ятник Т. Шевченка.

Далі подаємо бібліографію матеріалів з “Ради” про пам’ятні Шевченківські заходи, виявлені в газеті за 1907–1908 рр. Її складено за хронологічним принципом. До бібліографії прив’язані й посилання у статті, аби двічі не дублювати одні й ті ж матеріали. У випадку посилання біля нього у квадратних дужках додається номер бібліографічної позиції, що подається у списку. У бібліографії у квадратних дужках означені встановлені прізвища авторів, сформульовані нами заголовки до матеріалів без заголовків. Частину авторів нам вдалось встановити за редакційним примірником “Ради”, виявленим в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. У кінці кожного бібліографічного опису додається й назва рубрики, з якої взятий той чи інший матеріал.

**Бібліографія матеріалів газети “Рада”
про пам’ятні Шевченківські заходи 1907–1908 рр.**

1907 рік

1. *Шевченків вечір*, 13 (1906, 29 вересня) 3, рубрика “З українського життя”.
2. *Шевченкове свято в театрі Крамського*, 3 (1907, 4 січня) 3, рубрика “Театр і музика”.
3. [Л. Пахаревський], *Шевченкові свята*, 37 (1907, 14 лютого) 4, рубрика “Театр і музика”.
4. [Л. Пахаревський], *Українська труппа Д. Гайдамаки*, 41 (1907, 18 лютого) 4, рубрика “Театр і музика”.
5. *Шевченкові свята в Галичині*, 41 (1907, 18 лютого) 4, рубрика “Театр і музика”.
6. [С. Петлюра], *Шевченкові роковини*, 43 (1907, 21 лютого) 4, підп.: П², рубрика “Театр і музика”.
7. [С. Петлюра], *Шевченків вечір “Бояна”*, 47 (1907, 25 лютого) 4, підп.: П², рубрика “Театр і музика”.
8. [Л. Пахаревський], *Шевченкове свято*, 47 (1907, 25 лютого) 4, рубрика “Театр і музика”.
9. [Л. Пахаревський], *Шевченкове свято в Житомирі*, 49 (1907, 28 лютого) 4, рубрика “Театр і музика”.
10. [М. Мороз], *Лубні. Концерт для вшанування пам’яті Т.Г. Шевченка*, 51 (1907, 2 березня) 4, рубрика “Театр і музика”.
11. *Шевченкове свято у Миколаїві*, 51 (1907, 2 березня) 3, рубрика “По Україні”.
12. *Шевченкове свято у Кам’янці-Подільському*, 52 (1907, 3 березня) 3, рубрика “По Україні”.
13. *Шевченкове свято в Одесі*, 52 (1907, 3 березня) 3, рубрика “По Україні”.
14. *Шевченкове свято в Проскуріві*, 53 (1907, 4 березня) 3, рубрика “По Україні”.
15. [Л. Пахаревський], *Шевченкове свято в Мінську*, 53 (1907, 4 березня) 4, рубрика “Театр і музика”.
16. [Л. Пахаревський], *Шевченкові свята* [в Москві; Катеринославська просвіта; у м. Паволочі. Буковинський “Бож”; у Житомирі], 55 (1907, 7 березня) 4, рубрика “Театр і музика”.
17. [Л. Пахаревський], *Вечір пам’яті Шевченка в гімназії*, 56 (1907, 8 березня) 4, рубрика “Театр і музика”.
18. [С. Ерастов], *Шевченкове свято в Катеринодарі*, 58 (1907, 10 березня) 3, рубрика “Театр і музика”.
19. [Л. Пахаревський], *Шевченкові свята*, 60 (1907, 13 березня) 4, рубрика “Театр і музика”.
20. *Шевченкові роковини в Могилеві-Подільському*, 63 (1907, 16 березня) 3, рубрика “По Україні”.
21. [Л. Пахаревський], *Шевченкові свята*, 64 (1907, 17 березня) 4, рубрика “Театр і музика”.
22. *Шевченкові роковини на Кубанщині*, 66 (1907, 20 березня) 3, рубрика “По Україні”.

23. [М. Комарь], *Шевченкові дні в Одесі*, 75 (1907, 30 березня) 3, підп.: М. К.
24. [Л. Пахарецький], *Шевченкове свято*, 80 (1907, 5 квітня) 4, рубрика "Театр і музика".
25. [Л. Пахарецький], *Шевченкові свята* [у Полтаві; на хуторі Красногорівці (Полтавщина, Хорольський повіт); в Катеринославі; Чернігівська "Прогресивна"], 85 (1907, 11 квітня) 4, рубрика "Театр і музика".
26. *Справоздання київської "Прогресивної" про спектакль концерт пам'яті Т. Шевченка, улаштований т-вом 7 квітня*, 87 (1907, 13 квітня) 3, рубрика "З життя Прогресивної".
27. *Концерт в честь Шевченка у Відні*, 117 (1907, 23 травня) 4, рубрика "Театр і музика".
28. З. Зорохович, *Вечір пам'яті Т. Шевченка в Юзівці*, 197 (1907, 31 серпня) 4, рубрика "Театр і музика".

1908 рік

29. [Л. Пахарецький], *Святкування Шевченкових роковин*, 43 (1908, 21 лютого) 4, рубрика "Театр і музика".
30. *Панахида по Т. Шевченкові*, 46 (1908, 24 лютого) 3, рубрика "По Україні".
31. *На панахиду по Т. Шевченкові*, 47 (1908, 26 лютого) 3, рубрика "По Україні".
32. [С. Томашівський], *Не так ті вороги, як добрії люде..*, 47 (1908, 26 лютого) 1-2, підп.: С.Ф.
33. [Г. Квасницький], *Шевченкові роковини у Кракові*, 48 (1908, 27 лютого) 4, рубрика "Театр і музика".
34. *Шевченкові роковини в Бучачі*, 48 (1908, 27 лютого) 4, рубрика "Театр і музика".
35. *Шевченків вечір на селі*, 49 (1908, 28 лютого) 4, рубрика "Театр і музика".
36. *Панахида по Т. Шевченкові в Петербурзі*, 50 (1908, 29 лютого) 3, рубрика "По Україні".
37. [Г. Квасницький], *Шевченків вечір*, 50 (1908, 29 лютого) 4, рубрика "Театр і музика".
38. [Г. Квасницький], *Вечір пам'яті Т. Шевченка*, 53 (1908, 4 березня) 4, рубрика "Театр і музика".
39. *Шевченківський вечір*, 55 (1908, 6 березня) 2, рубрика "По Україні".
40. *Шевченків вечір в Катеринославі*, 55 (1908, 6 березня) 3, рубрика "Театр і музика".
41. [О. Кузьминський], *Шевченківський вечір в народній аудиторії*, 57 (1908, 8 березня) 4, підп.: Л. Вечерницький, рубрика "Театр і музика".
42. [М. Шаповал], *Шевченкові роковини у Харкові*, 57 (1908, 8 березня) 3, підп.: Сріблянський М.
43. [Л. Пахарецький], *"Шевченкове свято"*, 59 (1908, 11 березня) 4, рубрика "Театр і музика".
44. [Ткачов], *Шевченкове свято в Єйську*, 60 (1908, 12 березня) 4, рубрика "Театр і музика".
45. [Г. Квасницький], *Шевченкове свято в Одесі*, 62 (1908, 14 березня) 3, рубрика "Театр і музика".

46. [М. Левицький], *"Шевченкове свято" у Києві*, 62 (1908, 14 березня) 3–4, підп.: М.П.
47. [Г. Квасницький], *Шевченків вечір в с. Амур*, 62 (1908, 14 березня) 3, рубрика "Театр і музика".
48. [М. Левицький], *"Шевченкове свято"*, 62 (1908, 14 березня) 3–4, підп.: М.Л.
49. [М. Павловський], *До Шевченковського свята у Києві*, 63 (1908, 15 березня) 4, рубрика "Театр і музика".
50. *Шевченкове свято у Чернігові*, 65 (1908, 18 березня) 4, рубрика "Театр і музика".
51. [М. Ткаченко], *З приводу шевченковських вечорів*, 66 (1908, 19 березня) 3, підп.: М. Т-ко.
52. [Г. Квасницький], *Шевченкове свято у Житомирі*, 67 (1908, 20 березня) 4, рубрика "Театр і музика".
53. [В. Кошовий], *Вистава "в честь Т.Г. Шевченка"*, 69 (1908, 22 березня) 4, рубрика "Театр і музика".
54. *Звідомлення київської "Просвіти" про Шевченкове свято, уряджене 12 марта 1908 р. в театрі "Соловцов"*, 70 (1908, 23 березня) 3, рубрика "З життя "Просвіт".
55. [Г. Квасницький], *Вистава й концерт пам'яті Т. Шевченка*, 72 (1908, 27 березня) 3, рубрика "Театр і музика".
56. [Калениченко], *Шевченкове свято у Миргороді*, 75 (1908, 30 квітня) 3, рубрика "Театр і музика".
57. [Г. Квасницький], *Шевченкове свято у Полтаві*, 77 (1908, 2 квітня) 4, рубрика "Театр і музика".
58. [Бородинський], *Шевченкове свято у Маньжурії*, 77 (1908, 2 квітня) 4, рубрика "Театр і музика".
59. [Г. Квасницький], *Вечір пам'яті Т. Г. Шевченка*, 81 (1908, 6 квітня) 4, рубрика "Театр і музика".
60. [Г. Квасницький], *Вечір пам'яті Т. Шевченка*, 83 (1908, 9 квітня) 4, рубрика "Театр і музика".
61. *Вечір бакинської "Просвіти"*, 86 (1908, 12 квітня) 4, рубрика "Театр і музика".
62. *Шевченкове свято у Кам'янці-Подільському*, 91 (1908, 20 квітня) 3–4, рубрика "Театр і музика".
63. *Український концерт в Катеринославі*, 107 (1908, 9 травня) 4, рубрика "Театр і музика".
64. [О. Радченко], *Вистава на пам'ять Т. Шевченкові*, 136 (1908, 14 червня) 4, підп.: О.Р., рубрика "Театр і музика".
65. [Л. Пахаревський], *Вечір пам'яті Т. Шевченка*, 186 (1908, 14 серпня) 4, підп.: О.Ю., рубрика "Театр і музика".
66. [Г. Квасницький], *Шевченкові вечериці на селі*, 223 (1908, 30 вересня) 4, рубрика "Театр і музика".
67. О. Каврайський, *Читальня-книгозбірня імені Т. Шевченка в с. Кобиляках*, 294 (1908, 25 грудня) 4.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов

ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАРФ – Державний архів Російської федерації

ДАСО – Державний архів Сумської області

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения

ЗНТШ – Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського

НАНУ – Національна академія наук України

ОВ – Одесский вестник

УАЩ – Український археографічний щорічник

УІЖ – Український історичний журнал

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України в м. Києві

ЧИОНЛ – Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца

CONTENTS

Taras Shevchenko and the Kyivan Archeographic Commission. On the 200 th Anniversary of the birth	5
--	---

<i>H. Papakin (Kyiv). A Lot of Russian Archaeography in Ukraine (to the Formulation of the Problem on the example of the 19th Century)</i>	<i>7</i>
---	----------

The article is devoted to the major milestones of formation and development of the Ukrainian Archaeography in the nineteenth century, which, although it had developed in the context of the Russian one, but had its differences that has been analyzed by author.

<i>L. Generaliuk (Kyiv). Shevchenko: From Painting Ukrainian Temples to a Thought Form of Ukraine as a Temple</i>	<i>15</i>
---	-----------

The concept of a temple in the literary and artistic inheritance of Shevchenko is a semantic kernel of his worldview. As an artist of Romantic era, he saw the world through “spiritual eyes” (K.-D. Fridrih, K. Briullov), as a patriot he restored ethnic, spiritual bases of life of the Ukrainian people with this concept. Forming it in poetry, prose, and fine arts, first of all through Cossacks’ churches, Shevchenko has expressed features of national mentality. He has perfectly conveyed the latent essence of material world through united concepts of a temple and Ukrainian landscape. Thus the semantic matrix of these concepts is formed extraordinarily in Shevchenko’s literary and artistic legacy.

<i>J. Kalakura (Kyiv). Scholars of the St. Volodymyr University as Founders of Ukrainian Archeography</i>	<i>38</i>
---	-----------

High lights the achievements of scholars of the St. Volodymyr University in the establishment and the Kyiv Archeographical Commission, its effects on the Archeographical Commission of the Shevchenko Scientific Society, of which the separation of Archeography of the Russian Ukrainian in Poland. The role M. Maksymovych, M. Ivanyshchuk, V. Antonovych, M. Hrushevsky et al. in the study of the theoretical, methodological and technological foundations of Ukrainian Archeography, revealed the importance of experience for modern archeographical studies.

Ukrainian Archeography defines as a special field of historical science and discipline closely related sources and archival, which hand les scientific basis

and methodology for the identification, study, research and describe the documentary and other historical monuments, ensures their publication. The criteria Archeography is Ukrainian identity.

<i>N. Myronets (Kyiv). “Visnykova Quadryga” About the Figure of T. Shevchenko in the History of the Ukrainian National Revival</i>	<i>48</i>
--	-----------

The place and role of T. Shevchenko in the history of the Ukrainian National revival made by poets of the periodical “Visnyk” (Y. Malaniuk, O. Olzhych, O. Teliha, S. Kushnirenko) is analyzed in this article.

<i>O. Bogdashina (Kharkiv). The Role of the Kyiv Commission for Study of Ancient Documents in the Spread of Positivist Principles of Archaeographical Work</i>	<i>58</i>
--	-----------

In the article is examined the role of the Kyivan commission for the study of ancient documents in the spread of positivist principles of archaeographical work.

Positivism in the second half of the nineteenth century had a great influence on disciplinary design of special historical disciplines, in particular, he contributed to the scientific development of the archaeographical theory and methodology. The publication of a large number of sources by commission had led to a substantial expansion of the source base of historical science.

The positivist model of historical writing intensified archaeographical work and the development of archaeographical and archival institutions.

Positivist standards of historical writing affect the specificity of documentary publications: a complex apparatus of notes. M. Ivanishev and other employees of the commission were convinced that the acts are the most accurate and objective, and therefore are best suited for establishing historical facts. Tradition of documentalism became a canon of historical science.

The study of theoretical problems by V. Antonovich and other employees of the commission contributed to the rise of archaeographical techniques and methodologies for new conceptual and professional level.

<i>O. Kovalchuk (Kyiv). T. Shevchenko’s Contribution to the Formation of the Concept of Historical Source in Romanticism’s Period (Intentions of Mythologies)</i>	<i>66</i>
---	-----------

Romantic notions about the history itself and principles of its research dominated in Ukraine in the second quarter of the nineteenth century. In this respect a concept of historical sources was revised. The source base was not only expanded, but also changed its structure. The main role began to play folk history’s sources. The materials collected in the historical and ethnographic expeditions contained

mythological structures and so somehow that became a model for romantic historians in the selection of the source base for the history of the people. T. Shevchenko, when restoring in poetry deep, archaic ideas of the Ukrainian people about their own history, is joined to forming the concept of historical source.

M. Yur (Kyiv). Artistic Heritage of Taras Shevchenko During His Working in Kyiv Archaeographical Commission70

The article deals with creativity of Shevchenko during his work in Kyiv Archeographical Commission. It is established that it task, he made three trips on Ukraine. He visited the towns and cities Poltava, Kyiv, Podol'sk, Volyn' provinces related to the historical past of Ukraine. Details depicted historical monuments, created many architectural and scapes, which first performed in water colore specially given the open air. The sepicures are evidence of high artistic skill Shevchenko, as well as documentary evidence of the time.

O. Kucheruk (Kyiv). Before Attribution of the some Graphic Works of Shevchenko of 1840s Related Archaeographical Commission89

The article designed to light the history of the Taras Shevchenko participate in the excavation of the burial mound Perepyatyha. The author argues that the authors of the images placed in the book "Antiquities, published by the Commission for parsing of ancient acts" (K. 1846) were T. Shevchenko and O. Sechylo-Stefanovskyi. The author analyzes the relationship between them.

H. Levchenko (Odessa). Shevchenkiana on the Periodicals Pages of the Southern Ukraine in the Second Half of the Nineteenth Century (on the Materials of "Odesskiy Vestnik")98

The article is devoted to the history of the treatment of Press south of the Russian Empire in the late nineteenth century the figure of T. Shevchenko. For example, Russian newspaper "Odesskiy Vestnik" investigated as there was popularizing the life and work of the Ukrainian poet in terms of imperial policy. Traces of publications in key areas relating to the establishment of the shevchenkiana during this period.

O. Pavlova (Kharkiv). The Subject of T. Shevchenko in Epistolary Legacy of A. Lunyov106

The subject of T. Shevchenko interestingly emerges in the activity of the A. Lunyov art museum of Parkhomivka in the context of collecting and educational work. In the archive of epistolary heritage of the museum founder

A. Lunyov there are letters from famous artists (V. Favorskiy, S. Kononkov, M. Zubkovskiy, I. Izhakevych, V. Kasian, V. Venezian, M. Sar'yana), art critics (M. Alpatov, M. Mathieu), writers (L. Bat'), which deal with the interest in the heritage of Kobzar and transfer of books and works of art dedicated to Shevchenko.

T. Kytychenko (Kharkiv). The Participation of I. Kamanin in the Kyivan Archeographic Commission 120

The article is devoted to the well-known Ukrainian historian, archiver and archeographer I. Kamanin. The author pays particular attention to the scientist's participation in the Kyivan commission.

The research work of the scholar in the exploration is considered by three main areas: the search for historical sources, their preparation and publication, bibliographic reviews. Particular attention is drawn to the scientist's archeographical work in chronological order. The periods of Kamanin's life connected with the publications of bibliographic works of the period covering from 1884–1897 such as “Palaeographic izbornik. The materials of the history of South Russian writing in XV–XVIII centuries” (1899), the third volume of the second part “The Sout-West Archives of Russia”, named “Resolutions of provincial seims of South-West Russia from 1698–1726” (1910) are separately emphasized.

M. Nakonechna (Nizhin). The Prosocial Motives in Taras Shevchnko's Life and Creative Work 128

The article is devoted to the psychological analysis of the prosocial aspects of Taras Shevchenko's self-actualization. It is proven that the great Ukrainian artist was an active prosocial personality, including such forms of prosociality, as gratitude and request. Besides, some prosocial motives can be tracked in the author's literary creativity. A new aspect of Taras Shevchenko's psychological portreting in used: the Ukrainian genius is viewed as an agent of receiving help.

S. Potapenko (Kyiv). Andrii Krasovsky – a Little-known Figure in the St. Petersburg's Circle of Taras Shevchenko 136

The article investigates the St. Petersburg's period of Taras Shevchenko's life, namely, the social origins and biography of one of his that time friends – Colonel Andrii Krasovsky (04.05.1822 – 02(?) .06.1868). As it turned out, Shevchenko made a great impact on Krasovsky's antigovernment al and Ukrainophilviews. It is argued that we should study this period more carefully and try to look on Shevchenko's person from different perspectives.

O. Mavrin (Kyiv). New Ways of Writing History and the Artistic Heritage of Taras Shevchenko146

The article is devoted to the source studies analysis of artistic heritage of Taras Shevchenko. Analyzed the information potential of these sources for the development of the modern Ukrainian historiography. First of all focus on new challenges of world historical science such as anthropological turn, landscape history, history of costume, fashion, etc. It is proposed to conclude about significant potential of the visual works of Shevchenko, they can contribute to the removal of the Ukrainian historiography on the world level.

V. Kornienko (Kyiv). To the History of the Taras Shevchenko Museum of Zvenigorod: a Letter by Sofia Tereshchenko to Mikhaylo Hrushevsky of 1928's157

The article is devoted to the publication of correspondence that arose in connection with raise the question in 1928 about liquidation of the Taras Shevchenko Museum of Zvenigorod and transferring its exhibits to the Uman museum. Lights the possible causes of such intentions caused by subjective factors.

V. Levchenko (Odessa). Magazine "Shquall" (1924–1933) as a Historical Source for Popularizing of Life and Creative Heritage of Taras Shevchenko166

The article is devoted to the history of the study and promotion of the life and work of Taras Shevchenko on the background of socio-political and national cultural events of the 20's – early 30's of the 20th century on the pages of the magazine "Shquall". In addition to the analysis of published material magazine article describes the events associated with the study of intellectual biography of T. Shevchenko and honoring his memory in soviet Ukraine.

V. Kornienko (Kyiv). The Story of the One Shevchenko's Legend at 1928: "Discovery" by Havrylo Yeremenko the Personal Things of the Poet in Kozynki179

The article is devoted to the publication the letter sent by the local historian H. Yeremenko from Voronezh to the Presidium of the Ukrainian Academy of Sciences with report about the discovery by him in Kozynki the personal things of Taras Shevchenko. Circumstances of the emergence this paper are analyzed.

<i>D. Gordiyenko (Kyiv). Pavlo Zaitsev and His Shevchenko's Archaeography Activity</i>	185
--	-----

The article analyzes the archaeography activity of Pavlo Zaitsev. There is studied the search and publication archeography. First focus on the works of Shevchenko discovered by P. Zaitsev and for the first time had been added to the scholarly use by him. Lights the work of P. Zaitsev on editing the journal "Our past" ("Nashe mynule") and archaeography publication on Shevchenko studies placed there. The second part of the article is an analysis of archaeography editorial component of P. Zaitsev on the full edition of the Shevchenko's works that he had made in the 1930's. Analyzes the editor's principles of the approach to the composing volumes, textual study of texts, sources studies understanding of the Shevchenko's works. Finally stresses the need to use the experience of P. Zaitsev for publishing the Shevchenko's works and sources related to his life and work, in the modern publications.

<i>Z. Borysiuk (Kyiv). The Shevchenko Studies in the Scientific Heritage of Il'ko Borshchak</i>	213
---	-----

The article is devoted to the study of the history of the Taras Shevchenko life and works of Ukrainian historian, journalist and literary critic from diaspora Il'ko Borshchak.

<i>Inna Starovoitenko (Kyiv). Ukrainian Newspaper "Rada" About the Shevchenko Memorable Events in Ukraine and Abroad in 1907–1908</i>	233
---	-----

The source review of the Ukrainian newspaper "Rada" about the Shevchenko memorable events in Ukraine and abroad in 1907–1908 is given in the article. The features of the material, its information potential and value for the role of the Shevchenko memorable events in Ukrainian public and cultural life in the early 20th century are noted. According to the Ukrainian newspaper the places of the holding events, their program and content, participation of actors, artists, and organizers are followed. The bibliography of the identified materials is attached.

List of Abbreviations	259
-----------------------------	-----

ЗМІСТ

Тарас Шевченко і Київська археографічна комісія. До 200-річчя від дня народження	5
<i>Г. Папакін (Київ)</i> . Доля російської археографії в Україні (до постановки проблеми на прикладі XIX ст.)	7
<i>Л. Генералюк (Київ)</i> . Шевченко: від малювання українських храмів до мислеформи України як храму	15
<i>Я. Калакура (Київ)</i> . Вчені Університету св. Володимира як фундатори української археографії	38
<i>Н. Миронець (Київ)</i> . “Вісникова квадрига” про постать Шевченка в історії українського національного відродження	48
<i>О. Богдашина (Харків)</i> . Роль Київської комісії для розгляду давніх актів у поширенні позитивістських принципів археографічної роботи	58
<i>О. Ковальчук (Київ)</i> . Внесок Т. Шевченка у формування концепції історичного джерела в добу романтизму (інтенції міфологізму)	66
<i>М. Юр (Київ)</i> . Художня спадщина Тараса Шевченка за час роботи у Київській археографічній комісії	70
<i>О. Кучерук (Київ)</i> . До атрибутації окремих графічних творів Т. Шевченка 1840-х рр., пов’язаних з Археографічною комісією	89
<i>Г. Левченко (Одеса)</i> . Шевченкіана на шпальтах періодичних видань Півдня України у другій половині XIX ст. (за матеріалами “Одесского Вестника”)	98
<i>О. Павлова (Харків)</i> . Тема Т. Шевченка в епістолярній спадщині А. Луньова	106

<i>Т. Китиченко (Харків)</i> . Участь І. Каманіна у роботі Київської археографічної комісії	120
<i>М. Наконечна (Ніжин)</i> . Просоціальні мотиви в житті та творчості Тараса Шевченка	128
<i>С. Потапенко (Київ)</i> . Андрій Красовський – маловідома постать у петербурзькому оточенні Тараса Шевченка	136
<i>О. Маврін (Київ)</i> . Нові шляхи історіописання та мистецька спадщина Тараса Шевченка	146
<i>В. Корнієнко (Київ)</i> . До історії Звенигородського музею імені Тараса Шевченка: лист Софії Терещенко до Михайла Грушевського 1928 р.	157
<i>В. Левченко (Одеса)</i> . Журнал “Шквал” (1924–1933) як історичне джерело популяризації життя і творчої спадщини Тараса Шевченка	166
<i>В. Корнієнко (Київ)</i> . Історія однієї Шевченкової легенди 1928 р.: “виявлення” Гаврилом Єрьоменком особистих речей поета у Козинці	179
<i>Д. Гордієнко (Київ)</i> . Павло Зайцев та його Шевченківська археографічна діяльність	185
<i>З. Борисюк (Київ)</i> . Шевченкознавство у науковому доробку Ілька Борщака	213
<i>І. Старовойтенко (Київ)</i> . Матеріали української газети “Рада” про пам’ятні Шевченківські заходи 1907–1908 рр.: їхні особливості, зміст, географію та національне значення.....	233
Список скорочень	259
Contents	260

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

КИЇВСЬКА АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України,
01001, Україна, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.
Тел./факс (044) 279-08-63.
inst_archeos@ukr.net

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Romans. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 15,58.
Наклад 300 прим.